

САҒАТОВА Ә.С., САРСЕНБЕКОВ Н.Ж.

ФИЛОСОФИЯ

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

ӘОЖ 101(07)=512.122

КБЖ 87я7=632.4

С 14

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің

Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынған

(Хаттама №10, 24.04.2020)

Пікір жазғандар:

Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дің философия ғылымдарының докторы, профессор **Б.Ы. Карипбаев;**

ҚХА және ӘГП кафедрасының доценті, философия ғылымдарының кандидаты **С.Б. Балшикеев;**

ҚарМТУ-дың Редакциялық-баспа кеңесінің мүшесі, техника ғылымдарының докторы, профессор **С.Қ. Түтанов.**

Сағатова Ә.С., Сарсенбеков Н.Ж.

С14 **Философия: Оқу құралы** / Ә.С. Сағатова, Н.Ж.Сарсенбеков. – ЖШС Лантар Трейд, 2020.-138 б.

ISBN 978-601-320-112-2

Оқу құралы ерте дүние тарихынан қалыптасқан философиялық білімді игеруге, әрі табиғат пен қоғам болмысына деген танымдық қызығушылықты ақыл-парасат, ой-өріспен зерделеуге негіз салады. Ерте уақыттағы философиялық көзқарастардан бастау алып, күні бүгінге дейін өзекті деп саналатын философиялық мәселелер қарастырылады. Өз кезегінде, философияның өзге ғылым салаларымен байланыстылығын оның өзіндік заңдары және категориялары арқылы баяндауға бағытталған. Жанашыл идеялар шеңберінде қалыптасқан оқыту жүйесімен орайластырылған жоғары оқу орнына жалпы қоғамдық пәндер жүйесі бағдарламасын басшылыққа алып жазылған оқу құралы жоғары оқу орындарының барлық білім беру бағдарламаларында («Философия» білім беру бағдарламасы бойынша гуманитарлық білімдерден басқа) және колледждерде білім алушыларға арналған.

ӘОЖ 101(07)=512.122

КБЖ 87я7=632.4

ISBN 978-601-320-112-2

- © Сағатова Ә.С.,
Сарсенбеков Н.Ж., 2020
- © ЖШС Лантар Трейд, 2020

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	4
1 ФИЛОСОФИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	7
1.1 Ойлау мәдениетінің пайда болуы. Философияның пәні мен әдісі...7	
2 ДҮНИЕНІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮСІНҮДІҢ НЕГІЗДЕРІ.....	15
2.1 Сана, рух және тіл.....	15
2.2 Болмыс. Онтология және метафизика.....	22
2.3 Таным және шығармашылық.....	31
2.4 Білім, ғылым, техника және технологиялар.....	39
3 АДАМ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕМІ.....	45
3.1 Адам.....	45
3.2 Өмір және өлім. Өмірдің мәні.....	51
3.3 Этика. Құндылықтар философиясы.....	61
3.4 Еркіндік философиясы.....	72
3.5 Өнер философиясы.....	79
3.6 Қоғам және мәдениет.....	88
3.7 Тарих философиясы.....	102
3.8 Дін философиясы.....	111
4 ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯ.....	127
4.1 «Мәңгілік Ел» және «Рухани жаңғыру» – жана Қазақстан философиясы.....	127
Қорытынды.....	133
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	135

Ұлттық мәдениетіміздің тарихи аясының кеңейіп, қайта жанарып өркендеуі халқымыздың рухани мұралары мен дәстүрлерін қастерлеуі, оның дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік дербестігінің айғағы.

Көне тарихымызға көз жүгіртер болсақ, халқымыздың тағдыры мен болашағы хақындағы даналық ой-толғамдары мен ой-тұжырымдарында пайымдаушы философиялық рефлексиялардың қажеттілігі өзінен өзі туындап тұр. Ежелден казак баласы үшін мағынасы каншама тұңғыық ғибратнамаға толы философиялық ойлар - халық даналығының жетістігі. Қалай болған күнде де ұлттық философия - дүрбелең дәуірлердің небір катал сынынан сүрінбей өтіп, жанарып, жаңғырып, тәрбиелік маңызы зор рухани қазына. Даналықтың терең қырларының сырын жан-жақты зерделей отырып, сөздің қадір-қасиетін түсініп меңгерудің өзі құдіреттілік болса керекті. Ежелгі дүниедегі Сократ, конфуциандық ілімдердің негізгі түп-қазығы ізгілік және тәрбиелік мәселелерге қатысты көзқарастар жүйесі екендігі бізге белгілі.

Қазак даласында талай елдерді философиялық көзқарастарының терең танымдылық қасиеттерімен танылған каншама ұлы ғұламалар дүниеге келген. Солардың бірі есімі бәрімізге танымал болған - әбу Насыр әл-Фараби.

Кең байтақ қыпшак даласынан нәр алған бабамыз әл-Фараби көне грек ойшылдарын, олардың ішінде Платон мен Аристотельдің мол мұраларын барынша игере отырып, философиядағы даналық мәселесіне ерекше мән беріп, оларды зерттеуге көп көңіл бөледі.

Даналық - көне замандағы грек философиясынан бастап бүкіл Дешті-Қыпшак сахарасына кеңінен тараған ұғым. Жалпы даналықтың негізі қоғамдық өмірді, оның әлеуметтік қайшылықтарын, адамдар мен адамдар арасындағы, адам мен қоғамның терең мағыналы байланыстарын ашып беретін философиялық құбылыс. Олай болса, даналық жан-жақты көп білімділікті негіздеп, ғылымның барлық салаларын жоғары деңгейде қамтуға тырысады. Көне грек заманындағы Гераклит айтқандай, «көп білімділік ақылға әкеле бермейді» деген де бар. Міне, осы қағиданы негізге алған данышпан ойшыл әл-Фараби философиялық және әлеуметтік-этикалық трактаттарында өзі өмір сүрген дәуірдегі ғылыми ілімдер мен жоғары дамыған мәдениетке сүйене отырып, даналықтың ғылым мен өнерге негізгі тұтқа болатынын көрсеткен.

Осы мәселеге байланысты әл-Фараби ұлы грек ойшылдары Платон мен Аристотельдің саяси-әлеуметтік көзқарастарына сүйеніп өзінің даналық ойларын негіздеген. Ұлы ғұлама өзінің әлеуметтік-этикалық трактатында философия «даналық атаулының даналығы, өнер атаулының өнері», барлық ізгілік, ақыл-парасат, бір сөзбен айтқанда, даналықтың барлық түрлерін, қасиетін бойына дарытқан, жинақтаған ұлы даналықты ерекше атап өтеді. Сол себепті философияны қадір тұтқан адам дана ретінде танылған. Өйткені адам баласы өнердің ең үлкені - даналық деп білсе керек. Тапқыр да ұшқыр ойлы адам ой толғамын, ой тұжырымын, сөздің қадірі мен қасиетін жан-жақты дұрыс көрсете білген салада дана ретінде танылған. Осының бәрін жете талдай келе Фараби: «Алайда, шынайы мағынасы жағынан алғанда, даналық деп осы ғылымды және оны меңгерушілікті айтады» деген пікірі қазіргі заман сұранысы болса керекті.

Жоғары білім беру саласында еліміздің болашақ білімдері жан-жақты, әрі өзі өмір сүріп отырған қоғамның қырларын өзіндік ой-тұжырымдарымен қорытындылауда, өзіндік рефлексия негізінде ой-қарымы жетілген мамандарды, оны тек кәсіптік деңгейімен бірге рухани-адамгершіліктік және әлеуметтік тұлғасының да жоғары дәрежеде көрінуі бүгінгі күнде ерекше қажет. Осы тұрғыдан алғанда жоғарғы оқу орнының қабырғасында білім алушы студент жастардың өзіне, қоғамға, өмірлік процестерге деген терең көзқарасқа ие дербес әрекет ететін субъект болып қалыптасуына жол салатын, таным-түсініктеріне әсер ететін философия ғылымының маңызы зор. Философия рөлі, орны бүгінде адамзаттық қоғамның аса маңызды құрамды бөлігі ғана емес, қоғам дамуын анықтауда, бағыт-бағдар көрсетуде, қоғамдағы процестерді талдауда өзекті күш-қуат болып табылатындығы сөзсіз. Жаһандану дәуірін бастан кешіп жатқан сәтте адамзат баласына, ең бастысы, рухани құндылықтар, адаммен-адамның өзара қарым-қатынасы, ұлы тұлғалардың рухани мұрасын игеруде, ұрпақтар сабақтастығының тәрбиелік мән-мазмұны зор мәдени нұсқаларды танытуда философия пәнінің орны ерекше. Ерте дүние тарихынан «даналыққа құштарлық» мағынасына ие болған бұл мирасқорлық танымы - жастар үшін жауапкершілікті іс. Қарапайым ой-түсініктен жол салып қазіргі жаһандану заманына жеткен ізгілік жөніндегі философия пәнінің мән-мазмұнын да сол уақыт лебіне орай күрделенуімен қатар, қоғамдағы рөлі де білімді адам үшін жоғарылай бермек.

«Философия» оқу құралында дүниеге деген ғылыми көзқарас пен ойлаудың диалектикалық жүйесі баяндалып, Елбасының

«Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың модернизациясы», «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалаларының аясында өскелең ұрпақты болашаққа сеніммен қарауға жетелейді. Сондай-ақ, философиялық ғылымдар жүйесінің орны мен рөлін, әлемдік философияның даму тарихы мен түрлі ағымдарын, философияның теориялық негіздерін және қазақ болмысына тән ой - сананың қырлары қамтылған.

Елбасының бастамасымен жүзеге асқан «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында қазақ тіліне тәржімаланған оқулықтар пайдаланылды. Тәлімгерлердің санасында білім және ғылыми танымды қалыптастыру - заманауи ұлттың бәсекеге қабілетті болуының басты шарты. Философия пәнінің ұстанымы жастарға өмірдің шынайы көріністерімен қатар, адамгершілік заңдарына қатысты рухани кемелділікке, өзара сыйластыққа бағытталған қарым-қатынасқа негізделген бабалар дәстүрінен бастау алған таным-түсініктерге ден қоюға, бағдар ұстануға, әрі дамытуға бағытталған тәрбиемен астасып жатқандығын атап өтпеске болмас.

1 ФИЛОСОФИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

1.1 Ойлау мәдениетінің пайда болуы.

Философияның пәні мен әдісі

Ежелгі дүние тарихынан философияның пайда болуы – мифологиялық көзқарастармен байланысты. Бұл ойлау мәдениетінің алғашқы сатысы. Гректің «аңыз» сөзінен шыққан, қоршаған дүние туралы шынайы түсініктен гөрі қиял-ғажайып түсініктерден тұрған ежелгі қоғамдағы дүниетаным, яғни қоғамдық сананың алғашқы формасы.

Бұл уақытта қоғамда жетекші рөл атқарған мифологиялық дүниетаным қоршаған табиғат дүниесінің дамуын және қоғамдағы әлеуметтік шындыққа бойлай алмады, оны түсіндіруге дәрменсіз болды. Осы бағыттағы алғашқы ойлау мәдениеті - алғыфилософияға негіз болған еді, оның келесі күрделенген сатысы – философияға әкелді. Ұғым (грекше «филео» - құштарлық, махаббат, «софия» - даналық) «даналыққа құштарлық» деген мағына береді. Бұл терминнің алғаш қолданысқа ену тарихын грек ойшылы Пифагор есімімен байланыстырады.

Осылардың ішінде адамның рухани ізденісімен байланыстысы даналық ұғымына келер болсақ, оның тарихы аңыз әңгіме тұрғысында былайша өрбиді. Бұл атауды алғаш қолданған Пифагор деген аңыз бар. Леонт деген патшаның: «Кімсің сен, кәсібің не?» деген сұрағына ол байсалды түрде: «Философпын», – деп жауап береді. Патша бұрын-соңды естімеген бұл сөздің мәнісін сұрағанда Пифагор оны былай түсіндірген: «Өмір деген олимпиадалық ойындарға ұқсайды. Біреулер оған күш сынасып, жарыста жеңу үшін барады; екіншілері дүние-мүлкін, байлығын паш етіп, сауда-саттық жасауға барады. Үшіншілері – ең бақыттылар осылар – жарысты, жарыста жарқ етіп көрінген саңлақтарды көріп, қызықтауға барады. Өмірде де солай: біреулер – құлдар құсап – билік пен байлыққа жетсем деп әлек-шәлек болады, қолы жетсе, солардың құлы болады. Ал философтар байлыққа да, билікке де қызықпайды. Олардың көксегені – ақиқат, даналық» [1, 334 б.].

Кез келген халықтың дүниетанымдық көзқарастары мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде рухани құндылықтардың орны ерекше әрі маңызды. Ал өз кезегінде ұлттың рухани бағдары, негізгі өмірлік ұстанымдары, пайым-парасаты да осы құндылықтарға байланысты қалыптасып дамиды.

Жалпы, қандай да бір халықтың ұлттық ойлау жүйесін, ұлттық дәстүр бастауын анықтауда ең алдымен сол халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі негізінде қалыптасқан әдет-дағдыларынан бастап, мифологиялық дүниетанымына ден қойған жөн. Себебі, адамзат баласының дүниеге көзқарасы, танымының даму тарихы үш сатыдан өтеді. Олар – миф, дін және философия.

Философиядағы басты ұғымдардың бірі бұл – дүниетаным. Дүниетаным - ең бастысы адамның дүниеге деген және жалпы адамның өзі туралы тұтас көзқарас.

Философиялық сұхбат ежелгі грек ойшылдарының еңбектерінің бізге жеткен мазмұндық сипаты түріндегі «дәстүрден» қалыптасса керек. Сұхбат екі адамның философиялық пікірлері тұрғысындағы шығарма түрінде болған. Ойдан ой туындату барысында тереңінен бойлау арқылы қарастырылып отырған мәселенің мән-мазмұнын ашуға әрекет жасалынған. Антика дәуірінде философ Сократ «Ұлы диалог шебері» деген атқа ие болған екен. Қазіргі көрінісін рефлексия тұрғысынан сипаттауға болады.

Сонымен бірге, философияда эвристика ұғымы кең пайдаланылады. Бұл ұғым теоретикалық зерттеу мен ақиқаты іздеудің логикалық тәсілдері мен әдіснамалық ережелерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Соған карағанда, философия бұл – ғылыми-теориялық көзқарасқа негізделген дүниетаным түрі, яғни жалпытеориялық ілім. «Философия - адамның ойлау тәсілдерін сыни бағалауды жүзеге асырудың және «түрліше ойлаудың» жаңа мүмкіндіктерін ашудың тұрақты үдерісі» [2, 334 б.].

Философияның даму тарихында философиялық зерттеулерді жүзеге асыруда пайдаланылатын әдістері баршылық. Соның бірі, заттар мен құбылыстардың ішкі қайшылықтарын, олардың өзгеру, даму ерекшеліктерін, себеп-салдарлық байланыстарын, карама-қарсылықтардың бірлігі мен күресін ескере отырып қарастыратын диалектикалық зерттеу әдісі болып табылады. Ал, диалектикаға карама-қарсы метафизика әдісі байланыста емес, жеке-дара, әрі статистикалық сипатта. Яғни, мұнда өзгерістер даму мүлде ескерілмейді, біржакты көзқарас ұстанумен байланысты. Догматизм әдісі қоршаған дүниені абсолютті дәлелдеуді қажет етпейтін мызғымас сенімдер, көзқарастар тұрғысынан ғана қарастыратын, догматтық шеңбердегі ойлау әдісі. Бұл тек ортағасырлық теологиялық философияға тән болып келген. Эклектика, шығармашылықтан ада, өз еркінше алынған факт-ұғымдарды, тұжырымдарды біріктіру нәтижесінде ақиқаттан алыс жатқан қорытынды жасау. Әдетте, эклектика көпшілік санаға ықпал ету мақсатында, шынайы

онтологиялық, гносеологиялық негізсіз, әрі құндылығы жоқ көзқарастарды, идеяларды насихаттауға пайдаланылады. Ал енді ақиқат болмаса да ұтымды құрастырылған жалған алғышарттардан жаңа логикалық тұрғыдан дұрыс, бірақ мағынасы жалған ой қорытынды жасау әдісі – софистика болып табылады. Соңғысы герменевтика, бұл мәтіндер мағынасын дұрыс оқу және түсіндіру әдісі. Әдетте, бұл әдіс батыстық философияда кең таралған.

Философиялық ойлау түрі – сын және күмәндану бұл объективтік шындықты танып-біліп мүмкіндігін, қалыптасқан көзқарастарды сынға алатын және күмәнді, шүбәлануды тудыратын тұжырымдар. Жалпы, скептицизм ұғымы гректің – «қарастырушы, зерттеуші, сынаушы» деген сөздерінен шыққан. Негізінен қоғам дамуының барысында ескірген қоғамдық идеалдардың орнына әлі де болса тың, жаңаша идеялардың күш ала қоймаған кезеңдерде өз көрінісін береді. Философиялық таным мен сана қалыптастыруда, басқа да гуманитарлық ғылымдарға деген көзқарасты өзгерту - бүгінгі қажеттіліктердің бірі, яғни қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруы мен ұлттық санасындағы өзгерістердің қарқынды қол жеткізген нәтижелері осының айғағы. Ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты кадамдарын көрсететін келелі ой, саликалы пікір, батыл шешімдерге жол сілтеген, бағдар көрсеткен «Рухани жаңғыру» бағдарламасы өзінің дәйекті мән-мазмұнымен ерекшеленетін маңызды құжат болмақ.

Философия пәні келесідей негізгі құрылымнан тұрады: онтология, гносеология, антропология, аксиология, этика, логика, эстетика. *Онтология* дегеніміз - болмыс мәні, болмыстың шығуы, жалпы болмыс туралы ілімді зерделейтін бөлім. *Гносеология* - таным ерекшеліктерін, танушы субъектің таным үрдісіне ықпалы және оның нәтижелерін, таным шектілігі мен шексіздігі, дүниені танып-білу мүмкін бе, адам танымының қабілеттері, адам дүниені қалай таниды, ақиқат дегеніміз не, таным түрлері, жалпы таным туралы ілім болып табылады. Ақиқат - гносеологиядағы негізгі категория. *Антропология* - адам туралы ілім, яғни адам, оның тіршілігі, тіршілік мәні, адамның рухани өмірін қарастыратын бөлім: адамның өмірі мен табиғаты, антропогенез, адам санасы, мәні, адамның рухани дамуы, адам өмірінің мәні, жоғарғы моральдық құндылықтар, бір сөзбен, философиядағы адам туралы ілім. *Құндылық (аксиология)* туралы жалпы түсінік ХІХ ғасырдың ортасында пайда болған. Бұл адамның өзін қоршаған материалдық және рухани дүниесін осы құндылықтар арқылы бағалауымен астасып жатқан, өмірді және қоғамдағы қарым-қатынасты бағалай білушілік, адам баласының өмірге деген

құштарлығының жағымды жактары, яғни мәдениеттің құрамдас бір бөлігі. *Этика* - мораль туралы ілім, яғни қоғамда қабылданған ереже-тәртіп нормаларын ұстану. Қалыптасу, даму тарихы ежелгі грек ойшылы Аристотель шығармашылығымен байланысты: әсемдікке, сұлулыққа, ізгілік, мейірімділік ұғымдарымен байланысты болған. *Логика* - ойлау заңдары туралы ілім, яғни дұрыс ойлаудың заңдары және ережелері туралы ғылымды айтамыз. Логика адам баласының рухани болмысының ең жоғары формасы деуге де болады. Бұл ұғым да гректің «ойлау, түсіндіру», «ақыл, ой» сөздерінен шыққан. *Эстетика* гректің «сезіну, сезімдік» сөзінен шыққан. Адамның дүниені талғампаздықпен ұғынуы, қабылдауы, яғни сұлулықтың заңдары мен ережелері туралы ілім. Әлеуметтік философия – қоғамды ерекше құбылыс ретінде ала отырып, оның мән-мазмұнын саралайтын бөлім. Яғни қоғамды тереңінен зерттеп, заңдылықтарына сүйеніп, жоғарыда аталып өткен бөлімдермен тығыз байланыста адамның дүниеге деген қарым-қатынасының мәнін ашу – негізгі мазмұны болып табылады. Демек, қоғамтану - әлеуметтік философияны оқытудағы негізгі пәні саналады. Келесі бір бағыты - саяси философия. Философияның бұл бөлімі саясат мәселесін зерттеуде оның теориялық әдіснамалық, дүниетанымдық және құндылықтық негіздеріне сүйенеді.

Көркемдік рефлексияны былайша қарастыруға болады. «Дүниені түйсіне білу қатынасы қашан да уақыт, дәуір тынысы арқылы айқындалады. Табиғаттағы әр қилы әлеуметтік мәселелерде жеке тұлға заман талабынан ешқашан бейтарап қала алмайды, олардың шығармаларынан әрқашан да әлеуметтік, философиялық дәуір сарынын көреміз. Себебі, адам әрқашан да бірегей заңдылық бойынша дамиды. Бұл орайда айтпағымыз, аумалы-төкпелі күрделі де қилы заманда ғұмыр кешкен, рухани таза болмысымен, даналығымен батырлық, шешендік өнердің шыңына көтерілген ақыл-ой алыптары жер тағдыры, ел тағдыры үшін жасаған қызметтері, сіңірген еңбектері. Осындай ата-бабаларымыздың өнегесін жалғастырушы тарихи-мәдени ұрпақтар сабақтастығы, сайып келгенде, біздің ұлттық мәдениетіміздің, баянды болашағын айқындауға барынша себін тигізері анық. Себебі, әр халықтың дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасына терең үңілу арқылы ғана сол халықтың талғам деңгейінің тереңдігін тануға болады» [3, 40 б.].

Әдетте, қоршаған орта, табиғат құбылыстары арқылы дүние сырын, тіршілік-тұрмыс мәнін, адамның өмірдегі орнын, оның өткені мен бүгінгісін, болашағын тану басталады. Осыдан ата-баба дәстүріндегі ойлау қабілетінің көкжиектілігі дегеніміз көз

алдымыздағы кеңістік көрінісін бар болмысымен сезіну арқылы, көсілген кең жазық, ұлан-ғайыр дала, туған жерінің шексіз уақыт пен кеңістік әлемінде дүние болмысын барынша тұшыну. Бұл - талай ұрпақ тағдыры, ұрпақтар арасындағы жалғастық адам өмірінің мәнісі болып табылатын рухани жетістіктер.

Ойлау қабілетінің көкжиектілігінің дүниетанымдық түсінігінің маңызы туған жердің ұлан-ғайыр уақыт пен кеңістік әлемінде жалпы дүниенің тіршілік-тынысын сезіну, жаратылыс әлемінің тылсым сырын жете танып-түйсіну. Осы негізде ата-бабаларымыз сөз өнер шеберлігін шырқау шыңға көтерген, қашан да байкампаздық пен білімдарлық, жан-жақты терең ойшылдықтың ғаламат үлгілерін дарытқан. Бұндай дүниетанымдық үлгілердің философиялық мәні дүние болмысының адам санасында бейнелеуі арқылы рухани байланысын тапқан.

Дүниетанымдық - өмір өрісінің ақиқаттылығын ашу «философиялық мәнде нағыз өмірмен өзектесіп жатқан дүние шындығының астарлы ауқымы мейлінше қомақты. Ұлы дала төсінің келбеті арқылы ұлттық болмыс, қадір-қасиет, дарын-қабілеті өрісін ашып, сөз өнерінің мән-мазмұнын «нұрландырып», дүниетаным тіршілігінің өзіндік ерекшелігін айқындаған. Жалпы рухани жан байлығы, терең ойшылдық, көкірек-көзімен сезе білу қабілеті ұлттық ой, көркемдік сананың талай ғасырларға ұласар ұлан-ғайыр өрістерін көрсетіп берген. Бұдан мейлінше сезім әсерімен байытылған, шабыттанған рухани ізденістер, өмір тәжірибесін аңғаруға болады. Мұнда ең алдымен қиялмен, көкірек көзімен сезе білетін де, дүние сырын қисынына қарай тереңінен зерделей отырып, ақыл таразысымен саралайтын, ой жүгіртіп, қорытындылайтын сұңғыла көңіл кешеттігі өзінен-өзі көрінісін береді. Андау, аңғару түріндегі ойлау машығы таным әрекетінің өзіндік бір ерекшелігі ретінде дүние құбылысын бар болмысымен қисынды да дәлелді сөзбен өріліп, рухтанып өзіндік көзқарасты қалыптастырған сияқты» [4, 42 б.].

Таным өрісінің кемелденуі ойдың тереңдеп бойлауымен көкірек сезімін оятып, казаки ойлау үрдісінде ғаламат баламаларды, теңеулерді, әсірелеу, бейнелеп, жұмбақтап жеткізу үлгілерін өмірге әкелген. Дала ақылмандарының «жалынды жүрегі», өмір шындығын саралап түсінуге талпынған «құдіретті көңілі» замана ағымымен орайлас өз мазмұнын тапқан. Мұның бәрі логикалық ой ауқымы арқылы ғана өрістеп, қорыта отырып топшылау, пайымдау, ұғыну, ой-санамен көре білу арқылы дұрыс бағыт-бағдар табуға мүмкіндік бергендігін айғақтайды.

Табиғаттың шексіздік сипаты ата-бабамыздың тұрмыс-тіршілігіне орайлас таным-түсінікте келер ұрпақпен өзінің рухани жалғастығын тапқан еді. Рухани ізденіс бастау негізінде – қанатты қиял, шабыт құдіреті, түйсіне білу қабілеттері жатыр. Ізденіс өрісімен өзектесіп, өріліп, мазмұн-мағынасы тереңдей түскен адамзат ұрпағының арман-мұраты даналықтың рухани негізімен сабақтас. Даналықтың рухани негізі бұл өз кезегінде көрегендік, жітілік, қанатты қиял, туған жерге, табиғат әлеміне деген сүйіспеншілік қатынасы тұрғысындағы дүниеге танымдық көзқарасы. Бұл тіршіліктің тынысының мән-мағынасы ретінде көрінетін біртұтас таным үрдісі арқылы дүние сыры жан-жақты ашылады. Әрі дүние сырын даналардың әрқайсысы өз көзқарасы тұрғысынан бейнелеген.

Ғалам көрінісінің ғажайып жұмбақ-сырларын, заңдылықтарын жан-жақты игеру жолында ақыл-ой, парасат, білім ұғымдары жаңа белестерге көтеріліп, рухани құтхананың кайнар бастауының сенімді серігі, рухани демеушісі болған. Адам рухы жалпы дүние болмысының, жаратылыс құбылыстарының төл қасиеттерімен арақатынаста үндестік, үйлесімділік тапқан. Жарасымдылық немесе үйлесімділік, үндестік – бұл табиғат дүниесі мен адам баласының өзара бітеқайнаскан, бірегей бірлестігінен туған рухани байланысы. Адам мен табиғат ұштастығы өрісі танылған, рухани әсерлігі тереңінен сезілген белгілі бір мақсат-мүддеге, нақтылы даму заңдылықтарына сүйенген еркіндік қатынасы өрісінде болды. Бұл казак данышпандарының дүниені қабылдау ерекшелігімен өзіндік қадір-қасиеті мен төл құдіретін танытады. Дүниені түйсіну қатынасы қашан да уақыт еншісі, дәуір тынысымен айқындалады. Мұнда аңсаған арман, мұрат-мүддеге, ұлттық рух пен құдірет астасып жатады. Жалпы адам баласы неғұрлым дүниеге деген танымдық өрісін кеңейте түскен сайын өзінің ішкі сырын да барынша терең сезіне түседі.

Уақыт өткен сайын ұлттық мәдениетіміздің белгілі бір дәрежеде жеткен биігі, ойға салар тұстарын ақыл таразысына сала отырып, тың айбын, асқақ рух дарытқан рухани үздік мұралардың ізденіс өрісін демеуші рухани құдірет-қуатқа айналдырылды. Халық ұғымындағы ізгілік арманы, жер игілігін көксеген көкейтесті тілегі талай замандар бойы ауыз әдебиетінің асыл қазыналары – ертегі-аңыз, толғау-жырлардың арқауы болған. Бұл адамзаттық мұрат мүддеге қалтықсыз берілген адалдық, адамгершілік асқақ рухымен тереңінен астасып жатыр. Осы асқақ адамгершіліктің ғибадаттық тағылымы кейінгі ұрпақтың рухани игілігіне айналдырылған.

Бұл дүниелердегі ой-толғамдар, негізінен жалпы адамзат баласының тарихи дамуында құтты болашақ идеясынан қуат алған. Ойлау мәдениетімізде ұлағатты дәстүрден бастау алған үлгілі саңлақ ой - саликалы зерделеу сарындарымен халқының игілігіне айналған батагөй, ақылгөй танымдарымен әдебиет, өнер, философия тарихында алатын рөлі зор демекпіз [3, 22 б.].

Фәлсафа мен философияның негізгі бұлақ көзі бір, сенім мен таным проблемелары туралы тұжырымы ортақ болғанымен өзіндік көзқарастар тұрғысынан ерекшеленеді. Орта ғасыр дүниетанымымен байланысты, жаңа заманға дейін философия тарихында өзіндік орны бар ілімді ғылымда фалсафа деп атау дәстүрі қалыптасқан. Өкілдері - негізінен мұсылман елдерінен шыққан ойшылдар тобы еңбектерін араб тілінде жазған. Сол себепті де ғылыми болсын, жалпы әдеби салада «араб тілінде жазылған философия» яки «араб жерінің философтары» деген сөз тіркестері кездеседі. Сайып келгенде, түрлі ұлт өкілдері болғандықтан өз діліне байланысты ойлау ерекшелігі қалыптасатындығы шынайы көрініс. Белгілі философ Ғ.Есім «фәлсафа» философия дегеннің арабшаланған түрі деген ойын білдіреді. Орта ғасыр мәдениетінде жетекші рөлде араб тілі болған себепті, сол дәуірдің рухани өмірі басында да осы тіл тұрса керекті, яғни халықаралық тілдің рөлін атқарса керек. «Фалсафа ілімінің қандай өкілі болмасын, мұсылмандыққа қарсы шықпаған, қайта керісінше, әлемдік мәдениет үлгілерін, әсіресе, философтарды мұсылмандық дүниетаным тұрғысынан қарап, соған орай бейімдеген... Фалсафаның мұндай күйде болуының табиғи-тарихи қажеттілігі болды.

Араб халифтері және елдің зиялы қауымы мұсылман мәдениетінің, өнерінің деңгейін жоғары көтеру қажеттілігін түсінді... Ертеректе ислам дінін қылыштың жүзімен, білектің күшімен жер-жерге зорлап енгізсе, келе-келе бұл тәсілдің өміршең еместігін халифтер, олардың кеңесшілері түсіне бастады. Ендігі жерде әлемді меңгерудің жолы ғылым, өнер, білім, философия екенін түсінген халифтер осы салалардың өрбіп-өсуіне бар мүмкіндіктерді жасай бастады. Осындай саясаттың негізінде араб тіліндегі философия пайда болды, ол тарихта «Фәлсафа» деген атпен қалды... фалсафа антикалық философияны араб тілінде, мұсылмандық дүниетаным негізінде қайта жандандырған» [5, 36.].

Философия адамзат баласының жан-жақты өмір тәжірибесімен тығыз байланыста. «Философия - айқын және парасатты ғылым. Философия мәселе туралы терең толғанудан, сол мәселені жан-жақты қарастырудан, мұқият бағалай отырып сынаудан тұрады. Бұл

жағдайда сынға теріс карамау керек: сын - ой-пікірді таразылауға көмектеседі және қисынды қорытындыларға жетелейді. Бұл жерде ең бастысы - ақыл-ой, өйткені біз адам көңілінің құбылуы туралы емес, логика жайында айтып отырмыз» [1, 116.].

Қазіргі таңда қоғамдық сананы модернизациялау, яғни рухани жаңғыруда ұлттық рухани дүниетанымға деген сұраныс белең алуда. Өйткені, көптеген көкейтесті мәселелерге, өмірлік ұстанымдарға жауап ретінде тек философияның жауапкершілікпен ой салуға қауқары бар екендігі хақ.

Сол себепті күн тәртібінде тұрған ең басты мәселеге баса назар салар болсак, бұл – өскелең ұрпак, жастардың рухани жаңғырудағы сұраныстарын, рухани ізденістерінің орнын толтыруға деген бағыт-бағдар.

Негізгі мақсат – казак философиясын, төл тарихымызды, бабаларымыздың рухани өмір салтын, дүниеге көзкарастық идеяларды зерделей келе, бәсекелікке кабілетті, прагматикалық, ұстамдылық, радикалды идеологияға төтеп беретін рухани дүниесі бай ұрпактар тәрбиесі болып табылады.

2 ДҮНИЕНІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮСІНУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Сана, рух және тіл

«Сана - объективті шындықты бейнелеудің адамға ғана тән жоғары формасы, оның дүниеге және өзіне адамдардың қоғамдық-тарихи қызметінің жалпыға бірдей формаларының жанама түріндегі қатынасының тәсілі. Сана объективті дүниені және өзінің жеке болмысын ой елегінен өткізуге белсене қатысатын адамның психикалық процестері бірлігін көрсетеді. Ол адамның еңбек, қоғамдық-өндірістік қызметі процесінде пайда болады және сананың өзі сияқты байырғы тілмен айтарлықтай байланысты. Адам туған бойдан алдыңғы ұрпақтардың қолымен жасалған нәрселер дүниесіне кезігеді және өзі оларды мақсатты түрде пайдалануды үйрену процесінде ғана қалыптасады. Оның шындыққа қатынасу тәсілі тікелей өз денесін икемдеуіне (жануарлардағы сияқты) емес, қайта басқа адамдармен қарым-қатынасты ғана қалыптасатын затты іс-қимыл дағдыларымен анықтайды. Дүниеде ең ғажап, керемет құбылыс - адамның рухани дүниесі, сана, ой. Адамзат игілігіндегі барлық материалдық және рухани жетістіктер: зәулім құрылыстар, түрлі техникалық табыстар, өнер, дін, әдебиет, философия, ғылым - осылардың бәрі сол сананың құдіреті. Объективтік дүниеде сананың баламасы жоқ. Ол тек адамға ғана тән, сонда сана дегеніміз не? Ол қайдан, қалай пайда болады? Сана - бейнелеудің қасиеті. Бейнелеу - жалпы материяның қасиеті. Бейнелеудің негізінде бір құбылыстың екінші құбылысқа, бір дененің екінші денеге тигізген әсерінің салдары жатыр. Сана да сол әсердің нәтижесі. Бейнелеудің ең жоғары түрі тіршілікке, өмірге байланысты биологиялық формасы. Ал енді тіршілік өмірдегі бейнелену формалары қандай? Ол да түрліше. Ең алғашқы қарапайым бейнеленуге тітіркену жатады. Ол барлық тірі организмдерге тән құбылыс. Орталық жүйке жүйесі бар организмде ол рефлекс тудырады» [6, 67 б.].

Әлемнің барлық мәдениеттерінде адамдар өлімнен құтыламыз деп қиялдаған. Соған сәйкес, «жан» әлемінің антикалық баламасы біздің бойымыздағы өлмейтін нәрсенің символы ретінде пайда болды. Философия пайда болған сәттен бастап дін мен философияның түйіскен тұсында өлімнен кейінгі өмірдің мүмкіндігі мен жан табиғаты басты мәселе болып келеді.

Пифагор алғашқы философ ретінде көп дәріптеліп, өлімнен кейінгі өмір идеясын жақтаушы ретінде де танылған. Бірақ ол басқалар секілді жан өлімнен кейін өзге, тылсым әлемге өтеді дегенге

сенбеген, біз өмір сүріп жатқан дүниеге қайтып келіп, басқа тәнде өмірін жалғастырады деп санаған. Ол өзінің жаны - сол кезден бірнеше жүз жыл бұрын Троя қаласын алуға қатысқан батыр бабасының рухы деп, сол қаланы алудағы көріністерді есіне түсіріп, айтып берген. Жанның басқа тәнге көшуі, яғни трансмиграция (мәңгі созылмаса да) - бір басқа да, өлімге бойсұнбайтын, ажалсыз құдайлардың батасымен келетін мәңгілік өмір - тіптен бөлек.

Пифагордың айтуынша, жанның трансмиграциясы тек адамдарға ғана емес, жануарлардың кей түрлеріне де тән. Бірде ол күшікті қинап жатқан бір адамды тоқтатып, сол күшіктің қыңсылаған үнінен өзінің қайтыс болған досының даусын танығанын айтыпты.

Анаксагор жандардың айырмашылығын көрсетеді: бірі - материалды әлемнің бөлігі болса, енді бірі - құдай тектес сана, ол - материалды емес, кем дегенде бірегей, эфирлі материядан жаралған. Эмпедокл «ұқсасты ұқсас таниды» десе, Анаксагордың санасы нәрсенің бәрін оның басқа нәрселерден ерекше болғанынан таниды. Тек ең ұлы ғарыштық сана ғана емес, басқалардың да (мүмкін, адамдар да) санадан дәмесі бар, демек, сананың кішісі де, үлкені де болады.

Жан анатомиясы «Мемлекетте» әлдеқайда ақылға қонымдырақ сипатталған. Жанның үш элементі бар деп жорамалдайды. «Біз заттарды түйсігіміздің бір бөлігімен, ашуды басқа бөлігімен танимыз ба? - деп сұрайды ол, - ал тамақ, ынтызарлық және тағы сол сияқты басқа қалауларымызды үшінші бөлігімізбен білеміз бе? Әлде біз осындай импульс кезінде бар жанымызбен әрекет етеміз бе?». Ол өз сұрағына жауапты ақыл-ой қайшылығы феноменінен тапты. Адам шөлдесе де, су ішуден бас тартады (мүмкін, емішінің нұсқауымен): бұл жерде жанның бір бөлігі толғанып, ал екінші бөлігі тәннің қалауын сезгенін көре аламыз. Бірінші бөлігін ақыл (*to logistikon*), екіншісін құмарлық (*to epithymetikon*) деп атауға болады. Алайда ашуды ол бөліктердің ешқайсысына жатқызуға болмайды: құмарлық та емес, себебі адам өз құмарлығына жиіркенішпен карауы да мүмкін, ақыл да емес, өйткені балалар да, естияр жасқа жеткенше, ашу шақырып, шатақ шығарады. Ашукұмарлықпен де, ақылмен де қайшылыққа келетіндіктен, біз оны жанның үшінші элементі деп белгілеп, көңіл күй (*to thymoeides*) деп атай аламыз. Осы үш элемент арасындағы үйлесім жандағы әділетті туындатады.

Платонның сана философиясын оның этикалық және метафизикалық проблемаларға байланысты диалогтарының үзінділерінен жинақтауға болады. Ал Аристотельдің философиялық психологиясы - мүлде бөлек мәселе. Этикалық жазбаларынан басқа,

оның арнайы жан табиғаты туралы (*de Anima*) жүйелі трактатында, түрлі шағын монографияларында сезімдік қабылдау, ес, ұйқы және түс көру сияқты мәселелер қарастырылған. Аристотель Платонның кей идеяларын қабылдап, одан ары жетілдірді, мысалы, жанның элементтерге бөлінуі, түйсікті соқтығыс ретінде қабылдап, оған философиялық талдау жасауы - соның дәлелі. Бірақ оның басты еңбегі - биологияны тереңдей зерттеуі болды. Аристотельдің жан құрылымы және жан қабілеті туралы ойлары философияға ғана емес, жалпы ғылымға шамамен екі мың жыл бойына ықпал етті [2, 307 б.].

Жан - тірі дененің формасы немесе шартты негізі ғана емес, денедегі өзгеріс пен қозғалыстың бастамасы, сонымен қатар, ең алдымен, денеге оның телеологиялық бағдарын көрсететін акырғы себеп. Өсіп-өну, қайта түлеу-жаңғыру - өмірдің ең маңызды әрекеттерінің бірі. Әр тірі жан өзінің түрін қайта туындатуға ұмтылады, «жануар жануарды, өсімдік өсімдікті өндіреді, сол тәртіпке орай, олар мәңгілік және құдіретті әлемге шамасы келгенінше үлесін қосады».

Парсылық дәрігер, ғұлама ойшыл, философ әрі акын Әбу Әли әл Хусейн ибн Абдаллах Ибн Сина (еуропалықтар жеңілдетіп Авиценна есімімен атайды) Бұқараға жақын орналасқан Афшан елді мекенінде 890 жылы дүниеге келген. Орта Азия мен Иранда өмір сүріп, Ибн Сина көне гректің философиялық жүйесімен, сондай-ақ ойлау (логика), аспан денелері (астрономия), физика сынды ғылым салаларын зерттейді. Әрине, медицина ғылымын да тереңнен зерттеуді мақсат етіп алады.

Хорезмде уақытша тұрақтаған уақытта Ибн Сина адам емдеу мәселесі баяндалған екі ғылыми еңбектерін жазумен шұғылданады. Бұлар, «Медицина ғылымдарының заңдары» (Канон) және «Денсаулық сақтау кітабы» (Кітап аш-шифа). «Медицина ғылымдарының заңдары» кітабында дәрігердің қызметі, адам емдеу мәселелері баяндалса, «Денсаулық сақтау кітабы» жаратылыстану мен өзге қоғамдық ғылымдарына арналады.

Ибн Сина «Рух дененің қай жерінде орналасқан?» деген күрделі де метафизикалық әрі теологиялық сұраққа практикалық тұрғыдан жауап бермек болып ота жасайды. Біреулері қалбте, яғни жүректе десе, өзгелері ол денені түгел қамтып жайылып жатыр деп тұжырымдады. Ибн Сина рухты Алланың әміріндегі нәрсе, ол материалды емес, көзге көрінбес, тұрағы болмас дегенді дәлелдеу үшін де осы отаны жасайды. Содан олар енді рух туралы таласпаймыз, Құранда айтылғанға сенеміз. Рух туралы бар жоқ деп айту күпірлік екен деседі.

Ол жан мен дененің генетикалық бірлігін растайды: «Жандар физикалық материя пайда болған кезде пайда болады, ол оны қолдануға жарайды». Жан сияқты дене де физикаға бағынады. Өсімдіктер мен жануарлардың, саналы тіршілік иелері әртүрлі материалды тәнге ие.

Саналы жан мидың белсенділігімен байланысты және оның әртүрлі қабілеттері мидың тиісті бөліктерімен байланысты. Тітіркену, иіс, дәм және есту органдарының функциялары, сезу, бейнелеу, есте сақтау, қиялдау қабілеттері, сондай-ақ ұйқы кезіндегі сана-сезімнің жағдайы жан-жақты сипатталған.

И.Канттың сыни философиясындағы жаңалықтардың бірі, оның өзіне дейінгі догматтық метафизиканың сәтсіздігін және Құдай болмысы мен жанның (рухтың) мәңгілігін дәлелдей алмағанын ашық көрсетуінде болатын.

Егер, Құдай болмысына дәлел келтіру мүмкін болмаса да, Кант философиясынан кейін оның Құдай болмысы мен жан туралы тұжырымдары ақылға қонымды дүние ретінде қабылданды. Кант өзінің көзқарастарында Құдай болмысына келтірілген дәлелдерді сынға ала отырып, неоплатоншылдар дамытқан Платон ілімінің негізгі ережелерін терістеді.

И.Кант өзіндік көзқарастарын тұжырымдай келе, Құдайды анықтаудың трансцендентті дәлелін келтіреді. Трансцендентті дегеніміз - адам тәжірибесінен тысқары, адамға еш танылмайтын дүниені, құбылысты айтамыз.

Жак Деррида 1930 жылы Алжир қаласының маңында дүниеге келеді. Алжир елі ол кезде Францияның отары еді. Екінші дүниежүзілік соғыс барысында ол Вишилік Францияның қоластында болды. Алжирде антисемиттік заңдар үстемдік еткендіктен, шыққан тегі еврей жас Дерриданың білім алуға мүмкіндігі болған жоқ.

Толық емес орта білімі бар Деррида 1949 жылы Францияға аттанып, Лион қаласындағы жоғары оқу орны - аудармашылар оқуына түседі де, философияны зерттеуге кіріседі. Оны Жан-Поль Сартрдың экзистенциалист философиясы қанаттандырды.

Структурализм - XX ғасырдың 60-шы жылдары сәнге айналған философиялық және әдіснамалық дүниетаным. Бұл - тілді, қоғамды, сондай-ақ әртүрлі суретшілер мен жазушылардың еңбектерін зерттеу әдісі. Структурализмнің мәні - нақты дүние нәрселерден емес, байланыстардан тұрады деп қарастыру. Структурализм ұғымы бойынша, біз қоршаған дүниенің объектісін көргенде, сезгенде, иіскегенде ол туралы ақпарат аламыз, яғни оны қабылдаймыз. Ақпараттың алынуына нақты дүниенің өз ішіндегі қым-қуыт

байланыстарды бірыңғай жүйеге, кандай да бір байланыстардың тұтас жиынтығына жинауы себеп болып отырған жоқ - ол байланыстарды адамдар көбінесе білмейді де, аңғармайды да.

Дерриданың айтуынша Сократ философияның ойлау мен адамдардың арасындағы көзбе-көз кездесулерде туындайтынын алға тарта отырып, ойларын жазудан бас тартты; осы себептен де Платон еңбектерін диалог түрінде жазды. Аристотель адамның зердесіндегі ойлардың нақты дүниедегі заттармен тікелей байланысты екенін айтты. Сөйлеу - адамның өз сұхбаттасының идеясынан алыстағанының белгісі; жазу - адамның ойдан бұрынғыдан бетер алыстап, заттарға тікелей бет бұрғанының белгісі. Дінбасылар мен хатшылар өз биліктеріне қарапайым адамдардың есебінен ие болды, өйткені олар жазудың көмегімен заңдарды, жазбалар мен тілді қадағалады. Осылайша олар ашық өтірікке, жалғандыққа дейін жетті. Кейінгі замандардағы ойшылдар оқу мен жазуды үйрету - бостандыққа жету формасы, өз тағдырын басқаруды өз қолына алу тәсілі деп пайымдады.

Қазіргі адамдар бір нәрсені білдіретін сөз жоқ болса, демек, ол нәрсе мүлде жоқ деп санайды. Сөз - зат кандай болса, дәл сондай түрде қабылдау үшін қажет құрал. Тілді меңгеру - затты қадағалау деген сөз. Бұдан бөлек, логоцентризм бинарлы карама-карсылықтардың біреуін жоғары-ақ қоюға тырысты: жарық - қараңғылықтан, дерек - қиялға қарағанда маңызды, пісірілген - шикіден, ер - әйелден, капиталист - жұмысшыдан жоғары. Деррида сөйлеудің жазудан басымдығын терістегенде кандай да бір абсолютті ұғымын сынады. Сөйлеу де, жазу да - белгілер. Олар пайдалы, себебі оларды қайта-қайта қолдануға болады; біз ақиқат, бастапқы қатысуға немесе мағынаға ешқашан жакындамаймыз. Яғни тіл - жартылай қатысу және жартылай қатыспау деп қорытындылауға болады.

Деррида тіл мәселелерінің шешілмеуінің базистік негізі бар екенін атап өтті; бұл жағдай ішінара тілдік бұрмалаудан көрініс табады. Түпкі мағынаға біз ешқашан жете алмаймыз.

Деррида барлық тілдік белгісіздіктерді «деконструкциялап», бүкіл тіл жүйесінің жұмыс істеу үдерісіне тән шешілмес қасиетін анықтады. Дерриданың еңбектері бізге көпке мәлім академиялық мағынадағы дәлелдер ұсынбайды. Оның ойлары - Платонның, Гуссерльдің және Фердинанд де Соссюрдің мәтіндерінде жай ғана саяхаттап жүреді. Бұл ретте Жак Дерриданы шешілмес түйіннің өзі емес, мәтіннің ішкі айқындылығы әлсіз көрінген жерлері қызықтырды. Ол Батыстың рационалистік метафизикасының негізін дәл осылай бұзуға болады деп тұжырымдады [2, 197 б.].

Қазақ қоғамында жан, рух мәселесіне қалам қозғап, зерттеу жүргізген ойшылдардың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Шәкәрім 1905-1906 жылдары қажыға сапар шегіп, жолай Стамбұл кітапханаларымен жақынырақ танысуды мақсат тұтады. Ойшылдың әлемге, жалпы дүниеге, діни мәселелерге деген қатынасында кайшылықтар болғанымен, соншалықты дінге бүтіндей берілген емес, соқыр сеніммен емес, көкірек көзімен тануға ұмтылған. Шәкәрімнің діни ұстанымдарынан оның рационализмге, яғни Құдайды ақыл-ой, зерде арқылы танып білуге ұмтылысын аңғарамыз. Шәкәрімнің пайымдауынша жаратылыс бастауы жаратушы әрі ол жалғыз.

Ойшылдың «Үш анық» деп аталатын философиялық тұрғыда жазылған ғылыми еңбегінде жан, рух ұғымдарына дәйекті тұжырымдар келтіреді. Қазақ мәдениетінде бұрыннан қалыптасқан көзқарас - жанның мәңгілігі жөніндегі мәселе. Әл-Фараби, сондай-ақ, Қожа Ахмет Иассауи, әрі Абай Құнанбайұлы, кейінгі дәуір өкілі Мағжан Жұмабаев, сонымен қатар, Шығыстан шыққан ойшылдар адамның дүниедегі тіршілік етуі жанның мәңгілігімен өлшенетіндігін түйіндейді. Әлем мен адамзат баласына бағыт беруші, жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі - Нұр. Оны адамның жай ақылымен ғана емес, сондай-ақ түпкілікті аңғара отырып, жан дүниесімен қабылдауы қажет. Өтпелі өмірден мәңгілікке (фәниден бақиға) көшу деп адам жанының Нұрға қосылуын меңзейді. «Жан, - дейді Шәкәрім, - менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп барлықтың ішінде бар болып жүреді».

Шәкәрім Құдайбердіұлы өзіне дейінгі қалыптасқан рухани ұстаздарын ескере отырып, грек, Еуропалық философияның дүниетанымын тікелей зерттеп, оларды тек танып біліп қана қоймай, өзінің тұшымды тұжырымдарын ортаға салды.

Ұлттық сана сезімнің құрылымы - ұлттық сана-сезімнің бірлігі, ұлттық құндылықтарға бейімділік, егемендікке ұмтылу. Ұлттық сана белгілі бір қауымдастыққа, ана тіліне деген сүйіспеншілік, ұлттық мәдениетке, ұлттық құндылықтарға адалдық, ұлттық мақтаныштың саналы сезімдері мен ортақ мүдделер сияқты құрылымдарды қамтиды. Бұл құрылымдар үнемі диалектикалық даму үрдісінде. Ана тілінің ұлт тағдырына деген тигізер әсерін талқылай келе, Ш. Айтматов: «Әр ұлт үшін ана тілінен артық ұлы дүние жоқ», - деп тұжырымдады. Шынымен, қай ұлт болмасын, ана тілінен артық өзге тіл болуы мүмкін емес. Ұрпақ ретінде ел алдындағы қасиетті борыштарымыздың бірі - ана тілінің тазалығы мен байлығын сақтау.

Ұлттың өзіндік санасының негізгі қыры өскелең ұрпақтың өзіндік ұлттық табиғатының ерекшелігін аңғару.

Қоғамның әлеуметтік-мәдени негіздеріне әсер ететін ауқымды өзгерістер, жаһандық өзгерістер жағдайында ұлттық сананы қайта құру мәселесі өзекті бола түсуде. Қазақстандықтар үшін, сондай-ақ, қазіргі әлем үшін, түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыратын көптеген танымдық және психологиялық проблемалар баршылық.

Ұлтты біріктіретін құрылымдар, яғни қоғамдық өмірде қалыптасқан жаңа стереотиптер, нормалар мен құндылықтар күн өткен сайын құлдырап, жаңарып, яғни жаңалары пайда болуда. Бүгінгі таңда Қазақстанның ұлттық санасын түрлендірудің әр түрлі аспектілері туралы ауқымды әдебиеттер бар. Осы мәселенің теориялық және эмпирикалық бағыттарын зерттейтін отандық авторлардың ішінен А.Н.Нысанбаевты, А.К. Абдинаны, Р.Қадыржановты, А.Т. Забиорованы т.б. атауға болады.

Әрине, ұлттық бірегейлікті өзгертудің негізгі бағыттарын анықтау әлеуметтік-гуманитарлық білім үшін де, мемлекет үшін теориялық және практикалық қызығушылық тудыруда. Қазіргі қазақстандық қоғамның ұлттық санасының құрылымы алуан түрлі әрі көп салалы, сондықтан оны зерттеуде көптеген өлшемдер мен тәсілдерді ескеру қажет.

Ұлттық сана этносаралық және ұлтаралық қатынастар құндылықтарын қамтиды. Ұлттық сананың негізгі құрамдас бөліктері:

- әлемді қабылдау және оған деген көзқарас;
- ұлтты білу;
- олардың ұлттық-этникалық қауымдастығының тарихы мен мәдениетіне қатынасы;
- басқа ұлттар мен ұлыстардың өкілдеріне қарым-қатынас;
- патриоттық сезім мен патриоттық тұрғыдан өзін-өзі тану;
- ұлттық-мемлекеттік қауымдастықтың хабардар болуы. Ұлттық сананың екі деңгейі бар:

1) қарапайым сана - ұлттық - этникалық қоғамдастық өкілдерінің көптеген ұрпақтарының табиғи биологиялық және әлеуметтік дамуын синтездеу нәтижесі болып табылатын көп деңгейлі, көп қырлы, қайшылықты және ұтқыр білім.

Күнделікті сана құрылымына:

- адамдардың ұлттық мінезінде көрінетін күнделікті қажеттіліктер, қызығушылықтар, құндылықтар жүйесі, көзқарастар, сезімдер мен көңіл-күйлер және басқалар;

- халықтың әлеуметтік жады кодталған және оның қызметінің нормасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер;

2) теориялық сана - ұлттың өмір жолы, орны мен максаттары туралы жалпыланған, ғылыми негізделген, әлеуметтік-саяси көзқарастар жүйесі.

Теориялық сана құрылымы:

- белгілі бір ұлттық-этникалық қауымдастық өкілдерінің нормалары, құндылықтары мен мінез-құлқы;

- ұлт идеологиясы;

- ұлттық идеяны құрайды.

Мазмұны бойынша ұлттық сана әмбебап, әрі ұлттың диалектикалық бірлігі ретінде әрекет етеді және ұлттың ерекше болмысында көрініс табады.

Ұлттық сананың негізі - ұлттық бірегейлік.

Ұлттық сананың негізі дегеніміз - бұл ұлттық қауымдастық өкілдерінің даму жолы, бүгінгі және болашағы туралы, басқа қауымдастықтар арасындағы орны және олармен қарым-қатынас сипаты туралы нақты мазмұнды, деңгей мен ерекшеліктерді көрсететін көзқарастар, білім, бағалау, мұраттар жиынтығы. Сонымен, ұлттық сана дегеніміз – сол ұлтқа тән сананың элементтерін игеру.

2.2 Болмыс. Онтология және метафизика

Біз «болу», «тіршілік ету» ұғымдарын синоним, яғни ұғымдары бір-біріне ұқсас, маңызы бірдей атаулар ретінде қабылдаймыз. Философия «болу» ұғымын бар болудың дәлелі ретінде ғана емес, нақты тіршілік етудің кепілі ретінде қарастырады.

Сондықтан, «болу» сөзі философияда жалпы өмір сүрудің терең астарын ұғындыруға талпынатын ерекше мәнге ие категория.

Болмыс мәселесі туралы ілім онтология (онтос – тіршілік, логос – сөз, білім) деп аталады. Онтология терминін алғаш рет 1613 жылы неміс философы Р.Гоклениус ұсынады, кейіннен XVIII ғасырдың 1-ші жартысында Х.Вольф онтологияны болмыс туралы ілім ретінде нақтылап, оны «бірінші философия» деп есептеді.

Болмыс категориясы әлемді философиялық тұрғыда түсіндірудің алғышарты болып табылады. Бұл тұрғыда қоршаған әлемнің және адамның өзіндік санасының бар екендігі туралы

карастырылады. Бұл жүйелі түрде әлем картинасын қалыптастыруды мақсат етіп қояды.

Шынтуайтына келгенде, жекелеген заттар, процестер, құбылыстар туындайды, бірақ жоғалады да, ал тұтас әлем мәңгі бар, жоғалмайды әрі сақталып қала бермек. Болмыс ұғымы заттардың, процестердің нақты айырмашылығынан алшақтауы мүмкін, алайда, әлем болмысының тұрақтылығына, оның мәңгі тіршілігіне кепілдік бере алады.

Сонымен, «болу» категориясы барлық заттар мен құбылыстардың негізін құрайтын және олардың өмір сүруіне кепілдік беретін нақты әлемді білдіреді. Адам баласы «болу» ұғымын түсінгендіктен, «бейболмыс», «жок» ұғымдарының да болатынын ескерді. Бейболмыс категориясы кез келген заттың, дүниенің реалдылығын теріске шығарады.

Философияда, сонымен қатар, абсолютті болмыс пен бейболмысты қолдану мен зерттеу ұсынылады. Абсолютті болмысқа мәңгілік, шартсыздық, тұрақтылық сияқты қасиеттер тән.

Мұндай философиялық тұжырымдарға байланысты түрлі мәндер қалыптасты: материализмнің дәстүрлі формасында - материя, діни философияда - Құдай, Гегель философиясында - абсолютті идея. Абсолютті болмыс бақылауға бағынбайды, адам жасай алатын тәжірибеден тысқары жатқан, яғни трансцендентті ұғым. Ол танып-білуге болатын әлемнің іргетасы ретінде бой көрсетеді.

Болмыс туралы сауал философиялық сұрақтармен қатар дүниеге келді, тарихи тұрғыдан алғанда, болмыс әлемді мифологиядан түсінуден философиялық дүниетанымға бетбұрыс кезеңімен тұспа-тұс келеді.

Адамның дүниеге деген қатынасында қандай құндылық жатса да, оның негізінде – болмыс категориясы жатыр. Қай құбылысты алып қарасақ та, оның болу жолы, тәсілі оның негізін құрайтыны белгілі. «Болу» әдістері мен сан түрлі құндылықтардың барлығы дерлік негізінен жалпыға ортақ болуы тиіс. Болмыстың формаларының барлығына ортақ жалпы ерекшелік - болу. Болмыс - адам санасынан тыс өмір сүретін дүниелерді, яғни материяны, адамдардың материалдық өмірінің табиғатын анықтайтын философиялық категория.

Жалпы, философия тарихына көз жүгіртетін болсақ, дүниенің пайда болуы мен құрылысы турасында онтологиялық, алғашқы мән жөніндегі сұрақ философия қалыптасқаннан бері жалғасын табуда. Сонау ерте заманнан күні бүгінге дейін болмыс мәселесі төңірегінде қалыптасқан ой-тұжырымдарға тоқталуды жөн санадық. Философия

тарихында болмыс терминін алғаш рет ерте грек ойшылы Парменид енгізді. Ойшылдың пайымдауынша, нақты болмыс дегеніміз «мәңгі бар нәрсе» дей отырып, дүниені қозғалмайтын, біртұтас, шар түрінде сипаттады. Дүниенің бастамасы ретінде екі субстанцияны көрсетті, олар от, жарық және түн, қараңғылық. Ал болмыс мәңгі, біртұтас әрі бөлшектенбейді, демек ол туралы ой да біртұтас. Нақты болмыс - ақыл-ой арқылы танылып қабылданады. Ой дәйектілік пен күмәнсіздікті негіздей отырып, адамға сенімділік бермек.

«Парменидтің «болмыс» категориясы адамдардың күнделікті, практикалық өмірінде жүзеге асырылып отыратын нақты іс - әрекеттері мен ойларының философиялық тұрғыда түсіндірілуі ғана емес, сонымен қатар, ол батыстық адамға тән дүниетанымдық және аксиологиялық принциптерден де бұрын оның нақты өмірлік қажеттіліктерін бейнелейтін нақты да айқын экзистенциалдық негіздер болып табылады. «Ештеңеден еш нәрсе туындамайды» деген қағидаға сай, әркімді пікірдегі ойшылдар әлем әрқашан тіршілік етуге тиіс болған деген қорытындыға келді. Парменидтің «болмыстың басталуы мен аяқталуы жоқ» деген тұжырымдамасы түбегейлі үлгіге айналды. Болмыс шексіз ғана емес, ол өзгеріссіз («түбегейлі тиянақты»), ол уақыт ағымына (болып жатқанның бәрі қазір болып жатыр және оның өткені мен болашағы жоқ) тәуелді емес. Өткеннің осы шақтың және болашақтың арасын не бөле алады? Егер ол қандай да бір тіршілік иесі болмаса, онда уақыттың болуы-шынайылық емес, ал егер тіршілік иесі болса, онда мұның бәрі - болмыстың бір бөлшегі деген сөз. Өткен шақ, осы шақ және келер шақтың бәрі де – болмыс» [1, 262 б.].

Зенон (б.з.д. 490-430 жж.) – «антикалық дәуірдегі Элей мектебінің өкілі. Философияда алғаш рет диалог формасын ұсынып, қолданған ойшыл. Қозғалыс ұғымын зерттей отырып, оның диалектикалық табиғаты туралы пікірлерді өзгеше, яғни теріс формада қолдана білді. Зенон үшін болмыста қайшылық жоқ, сондықтан қайшылықты болмыс - жалған (елес) болмыс. Зенон философия тарихында «Ахилл және тасбақа», «Жебе» т.б. апорияларымен белгілі. Апория (гр. «арогіа» – тығырыққа тірелу, шарасыздық) - ежелгі грек философиясында шешілуі қиын мәселені білдіретін ұғым. Апория заттың өзінде немесе ол туралы ұғымдағы қарама-қайшылықтың негізінде пайда болады. Зенонның қозғалыстың мүмкін еместігі туралы пайымдауларын апория деп атайды. Зенон апорияларының мәні мынадай: белгілі қашықтықтан өту үшін оның жартысын жүріп өту керек; жартысын жүріп өту үшін осы жартының

жартысын жүріп өту керек, сөйтіп осылай кете береді. Бұдан шығатын қорытынды: қозғалыстың басталуы мүмкін емес» [6, 18 б.].

Парменид дүниесіндегі «болмыс» категориясы философияның ең негізгі ұғымы ретінде ғана қалып қоймай, метафизикалық мәселелерді зерделеуге, яғни адамға да, адамзатқа да бағынбайтын материалдық емес болмыс туралы, табиғи мәндердің идеалдық себептері туралы және өмірде бар дүниелер туралы айтуға мүмкіндік беретін ілімге жол ашатын ұғым ретінде қалыптасты.

Метафизика-болмысты бар болу тұрғысынан зерттеу; бар нәрсенің мәні туралы пайымдаулар; алғашқы себептер мен принциптерді зерделеу; бізді қоршаған нақты дүниені рационалды тану; адамды қоршаған заттар, олардың теңдігі мен мәні туралы рационалды білім [7, 24 б.]. Метафизиканың басты тақырыбы - онтология, яғни болмысты зерттеу. Метафизикалық ой дегеніміз - ойлау, оның тұжырымдамасымен бірге тұтасымен қатар, ол туралы ойлану және адамның өзі туралы білуі. Метафизиканы түсіндіру философияны түсінумен, оның мәдениеті мен пәнінің динамикасымен тығыз байланысты. Философиялық ой тарихында метафизика ұғымы көбінесе философияның синонимі ретінде әрекет етті, өйткені метафизика барлық философияның орталық доктринасы болып табылады, онда әлемде адамның өмір сүруіне қатысты іргелі ірі сұрақтар қойылады. «Метафизика» терминін алғаш рет Родос Андроник (б.з.д. I ғ.) Аристотельдің шығармаларын жүйелеу барысында ұсынған, ол физикадан кейін тұруды жөн санаған. «Метафизика» сөзінің этимологиясы (шығу тегі) «физикадан кейінгі» дегенді білдіреді. Аристотель шығармаларының ішінде тұтас әлем және барлық тіршіліктің болмысы жайлы сұрақтар қойылды. Бұл трактаттар ішінара «физика» пәні бойынша белгілі дәрістер жинағы сияқты сұрақтарды қамтыды, бірақ сонымен бірге «бірінші философияда» Аристотель неғұрлым іргелі және жалпылама дүние туралы қарастырғаны анық болды. Сондықтан оны жай физиканың құрамына енгізуге болмайды, оны физикадан кейін (грекше «мета») орналастыру керек болды. Кейде бұл ұғым басқаша сипатта да кездеседі: әлем туралы зерттеулерді жүзеге асыру әдісі ретінде де қолданыла береді, бұл тұрғыда ол диалектикаға қарсы.

Философия тарихындағы энциклопедист ғалымдар Платон мен Аристотель болмыс, субстанция (алғашқы бастама) ұғымдарын анықтауға талпынды. Платон өз философиялық жүйесін қалыптастырған алғашқы ойшыл болды. Платон шамамен б.д.д. 427 ж. Афины маңында, аксүйектер отбасында дүниеге келді. Ол философияның метафизика, эпистемология және саясат философиясы

бөлімдеріне елеулі үлес косты. Осы салалардың бәрінде Платонға Сократтың ілімі қатты ықпал етті [6, 262 б.]. Платон Сократтың шәкірті, объективті идеализм бағытының негізін салушы, ұстазы, рухани пірі Сократ екеуінің арасындағы сұқбат ретінде жазылған 30-дан астам философиялық трактаттарды жазушы. Платон сол заманның материалистік ұстанымдарымен күресе отырып, әлемді идеалистік тұрғыда қабылдады.

Платон объективті идеализм бағытын қалыптастыра отырып, оны жүйеледі. Сезімдер арқылы танылатын «заттар дүниесі» мен «идеялар дүниесін» бір-бірінен бөліп қарастырды. Идеялар объективті тұрғыда тәуелсіз өмір сүруге қабілетті. «Заттар дүниесін» көлеңкелер дүниесі деп атай отырып, кез келген заттар деп идеялардың көшірмелерін, көлеңкелерін ғана айта аламыз деді. Ал, идеялар деп мәңгі өмір сүруге қабілетті барлық сезілетін заттар дүниесін айтты.

Адам рухы әу бастан-ақ тәннен тәуелсіз идеялар әлемінде ғұмыр кешеді. Материалдық нәрсе іспеттес емес, керісінше мәңгі. Жан адам бойында уақытша тұрақтап, уақыты келгенде тәннен бөлініп шығып, тұрақты мәңгі мекеніне оралып отырады. Платон өзінің «идеялар әлемін» «Эйдос» тұрғысынан тұжырымдайды.

Платонның пайымдауынша, шынайы реалды болмыс - ақылмен ғана танып-білуге болатын денесіз (материалды емес) идеялар дүниесі. Платон түсінігіндегі болмыс Парменид тұжырымдағандай біртұтас емес, керісінше, өздеріне ғана тән идеялары бар рухани, көпшілікке тән болмыс. Идеялардың барлығы өз алдына мәңгі әрі өзгермейді, ол өз-өзіне ғана тән. Идеялардың саны көп, бірақ шексіз емес. Идеялар мәңгі өмір сүретін әлемді «Эйдос» деп атайды. Идеялар бір-біріне тек қарым-қатынас барысында ғана емес, сонымен қатар біріне-бірі бағынышты, яғни, барлық идеялар белгілі бір ортақ идеяға тәуелді қатынастарда болмақ. Платон әлеуметтік тектік бөлінісін азаматтардың бірлескен тұрғылықты жері бойынша мемлекеттің тұрақтылығының алғышарты деп тұжырымдады. Төменгіден жоғары текке өз бетінше өтуіне жол берілмейтінін, әрі бұл ірі қылмыс деп санады, себебі әрбір адам өзіне табиғатынан белгіленген жолмен жүруі шарт. Тек өз ісімен айналысу, өз жолымен жүру және өзгелердің өміріне араласпау - әділдік деп есептеді. Әділдіктің Платон бекіткен ұстанымы әлеуметтік теңсіздікті, адамдардың тумысынан маңдайына жазылған жазмышын мойындауын жариялайды.

Платон рухани дүниенің жеке идеялары туралы ой өрбіткенде, көбіне «эйдос» ұғымын алға тартады. Грекше идея да, эйдос та бір-біріне ұқсас мағынада: түр, форма (пішін), сұлба, т.б. Эйдос сезімдік

заттар үшін бір уақытта уәж, нәрселердің туындау пішініне калпы, нәрселердің бастапқы бейнесін көрсететін түсінік ретіндегі жұмыстарды жасайды екен.

Платон түсінігіндегі материалды дене - өзгермелі, уақытша, ал идеялар әлемі өзгермейді, демек мәңгі. Заттар әлемінің өзгермелілігін түсіндіру үшін Платон «хора» (материя) ұғымын қолданды.

«Хора» яғни материалды әлем кез келген пішінді қабылдап, түрленетін материя болуға қабілетті дүние. Платонның материясын танып-білуге болмайды, ол - бейболмыс. Материя өзгеру, жалқы, затқа айналу, дүниеге келу мен өлу сияқты құбылыстардың қайнар көзі.

Аристотель (б.з.д. 384-322 жж.) – «көне грек ойшылы, қисынды ой (логика), әрі тағы да бірқатар ғылыми салаларды негіздеуші, әлемнің бірінші ұстазы дәрежесіндегі тұлға. Стагир атты Франция жеріндегі елді мекенде өмірге келіп, тәрбиесі Платон мектебінде өтеді (Афина қаласы). Платон іліміндегі денесіз форма туралы (Эйдос-идеялар әлемі) көзқарасын сынға алғанымен, «идеалистік және материалистік» ұстанымның ара-жігін толығымен терістей алмады. Аристотель пайымдауынша, рух пен тән біртұтас, демек тән өлсе жан да жойылады. Афина қаласының маңайында 335 жылы өзінің Ликей деп аталатын мектебін ашады. Ол философиялық ілімнің 3 саласын жіктеп көрсетеді, бұлар: 1) теория деңгейіндегі бөлімі. Бұл болмыстың пайда болу кезеңдері, себептері мен субстанциясы (түпнегіз) жөніндегі бөлім; 2) тәжірибелік деңгейдегі бөлімі. Бұл адам баласының кам-қарекеті жөнінде; 3) поэтикалық бөлімі бұл праксиологиялық яғни, адамның шығармашылығы турасындағы мәселені қарастыратын бөлім. Жалпы алғанда, ғылымдардың зерттеу нысандары бұл адам баласының қабілеті, өрісі жетерлік дүниелер ғана. Қозғалысқа қабілетті дүниелердің барлығының себебі бар. Ол себеп «өзі қозғалмайтын, бірақ өзгені қозғалту қабілетіне ие - Құдай деп тұжырымдады» [6, 20 б.].

Ертедегі грек мәдениетіндегі даналық ғарыштың шынайы бейнесін ой елегінен өткізіп, үйлесімді түрде тоқуға ұмтылған. Платонның шәкірті Аристотельдің, кейінірек метафизика деп аталған «алғашқы философиясы», адам өмірінің мақсаты және ләззат көзі болып табылатын өзгеше болмысты зерттеуге ұмтылды. Шын мәнінде, антикалық метафизика, жоғары сезімге ие қағидаларды немесе болмыстың бастамасын (архе) іздей отырып, жалпы метафизиканың үлгісі болды. Батыс Еуропа философиясының кейінгі дамуында философиялық білім жүйесіндегі метафизиканың мәртебесі де, бағалауы да өзгереді, оның кейбір жаңа маңызды жақтары пайда

болды. Ортағасырлық философияда метафизика жоғары зердеге бағынышты болумен қатар, болмысты танудың жоғарғы формасы ретінде бой көрсетті. Атақты ортағасырлық теолог Акуиналық Томас алғашқы философияны, метафизика мен теологияны (құдай туралы ілім) біріктіруге тырысты. Философия бұл алғашқы себепті тану, яғни Құдайды жаратушы ретінде танып білу. Томастың бұл ұстанымына эсер еткен Аристотельдің метафизикалық жазбаларындағы философия мен теологияның өзіндік байланысының баяндалуы. Аристотельдің философиясы тіршіліктің мәні мен табиғаты туралы мәселені, сонымен бірге, тіршілік туралы мәселені көтере отырып, ең алғашқы және соңғы деп санайды. Аристотель құдайдың мағынасын «алғашқы» деп атайды, жаратушы немесе жеке Құдай емес, Логос мағынасында қолданады. Нәтижесінде алғашқы философия, метафизика және теологияның бірігуі анықталады. Акуиналық Томас теологиясындағы метафизика Аристотельдегідей жалпы болмысты анықтаушы әдіс ретінде емес, теологияға толықтай бағынатын және Құдай туралы ілімнің қызметшісі ретінде болмақ.

Мұсылман ойшылдары алғашқы бастаманы мұсылмандық догматпен - тәухидпен, яғни «Алладан басқа Тәңір жоқ» ұстанымымен байланыстырды. Діни ойшылдар мутазилит ретінде Құдайды тәнсіз, формасыз, ешқандай субстанциясыз жаратылыс бастауы ретінде қабылдады. Ол әрқашан бар және алғашқы жаратушы бастаушы.

Араб ойшылы әл-Кинди (шамамен 800-870 ж.ж.) антикалық философияда қалыптасқан пікірлерге сүйене отырып, алғашқы бастама жөнінде өзіндік ұстанымын өрбітті. Әл-Кинди дүниетанымындағы алғашқы бастама теологиялық сипатқа ие Құдай болмысы болды. Құдайды барлық қағидалардың бастаушысы, мәңгі әрі бірегей акикат деп атады. Ол бәрінен бұрын бар болған, басы да соңы да, баламасы жоқ мән. Оның формасы да материалды қасиеті де жоқ.

Болмыс мәселесін адамның тіршілік ету қасиетімен байланыстыра отырып зерттеген философтардың бірі XX ғ. Мартин Хайдеггер (1883 - 1976 жж.) болды. Экзистенциалист-философ ретінде М.Хайдеггер бар ғұмырын болмыс ұғымына академиялық анықтама беруге сарп етті. 1927 ж. болмыстың тіршілік етуі жайындағы «Болмыс пен уақыт» атты еңбегін жариялады.

М.Хайдеггер философиясында болмыс мәселесі философиялық анализдің нысанына айналды. Себебі, батыс философиясындағы метафизикада болмыс мәселесі Хайдеггерге дейін нақты болмыс нысанына айналған емес, оның үстіне метафизика тек бар дүниелерді

зерттеумен ғана шектелген болатын. Хайдеггер тек бар дүниелерді ғана зерттеулермен шектемей, бар бола білу жөніндегі көзқарасын ұсынды. «Бар болу» - «da sein» - өзін-өзі проблемаға айналдыра алатын, өз болмысына өзі қатынас жасай алатын адам. Тек адам ғана «da sein» сатысына жете алады. Ол үшін өз-өзіне сұрақ, талап қоя білуі қажет. Өзіне сұрақ қоя білу қабілеті өз ақиқатына қарай жолға шығуды білдіреді. Адам бар болу үшін, тіршілік ету қабілетін түсіну-түсіндіру үшін бірнеше жағдайларды: уақыт, ұят, соңғы қадамға бара білу, қамқорлық іспеттес ұғымдарды түсініп, игеруі тиіс. Уақыт - адам болмысының негізі. Уақытсыз болмыс қалыптаспайды, танылмайды да. Ұят – экзистенциалдық категория. Ұят - болмыстың көріну формасы, егер ұят болса, демек болмысы қалыптасқан деп айта аламыз. Себебі, ұят адамды өз-өзіне шақырады. Адам дүниеге алданғанда күнә, қателіктерге тап болады, сол кезде адамды ой түкпірінен ұят шақырады. Соңғы қадамға бара білу – адам тіршілігінің бір себебі, шарты. Бұл мүмкіндігінің шегінде жұмыс жасай білсеңіз, өзіндік болмысыңды қалыптастырғаның дегенді аңғартады. Қазақ дүниетанымында мұндайда «болсаң от бол, болмасаң жоқ бол» дейді. Қамқорлық – адамның өз-өзіне қам, жағдай жасауы. «Атың барда желіп жүріп жер таны, асың барда, беріп жүріп ел таны» қағидасын ұстана отырып, адамның өзіндік болмысын қалыптастыратын метафизикалық күй.

Жалпы, экзистенциалдық философияда болмыс ұғымы барлық тіршілікке қатысты категория емес. Әдетте, экзистенциалдық ұстаным болмыс ұғымын трансцендентті бастамамен (Құдай), қоғамның және жекелеген адамның өмір сүруімен байланыстырады.

Болмыс категориясының тарихи эволюциясы және оның түсіндірмесі барлық философиялық ойдың дамуының негізгі кезеңдерін, оның табиғатты зерттеуден адамның өмір сүруінің әр түрлі жолдарындағы зерттеуіне дейінгі қозғалысын көрсетеді. Бұл уақыт өте келе болмыстың негізгі формаларын анықтап алуға мүмкіндік берді. Атап айтқанда:

1. Адам болмысы;
2. Заттар болмысы;
3. Әлеуметтік (қоғамдық) болмыс;
4. Рухани болмыс.

Материя дегеніміз адам санасынан тыс әрі тәуелсіз ғұмыр кешетін, сондай-ақ, адам санасында бейнелеуге болатын реалды дүние. Материалистер үшін Материя әлемдегі сан алуан объектілер мен түрлі формалардың түпнегізі екендігі баршамызға белгілі.

Материяның ең негізгі атрибуты - қозғалыс, қозғалыссыз материя, материясыз қозғалыс жоқ. Қозғалысты кез келген өзгеріс деп түсіндіруге болады, ол материяның сыртқы емес, керісінше, ішкі қасиеті, ажырамас бөлігі, ол объективті, мәңгі әрі абсолютті. Қозғалыстың механикалық, физикалық, химиялық, биологиялық және әлеуметтік түрлері бар. Сондай-ақ, кеңістік және уақыт - материяның маңызды атрибуттары. Кеңістік - материя болмысының объективті, жалпы, заңды формасы, ол әр түрлі жүйелердің көлемге ие екендігін, өзара орналасқандығын, құрылымдылығын және бірге өмір сүретіндігін сипаттайды. Реалды кеңістік тіршілік етушілерді іс жүзінде бөлудің, сонымен қатар біріктірудің тұрақты көрсеткіші. Ол үш өлшемді, кез келген кеңістіктік қатынастар үш өлшем-координаталар (ұзындық, ең, биіктік) арқылы сипатталады.

Әлемнің түп негізі мәселесіне қатысты философиялық ілімде түрлі көзқарас, ұстанымдар өмірге келді, бұлар: «монизм», «дуализм», «деизм».

Монизм дегеніміз әлемнің түп негізі ретінде бір ғана субстанцияны көрсететін философиялық пікір. Мысалы, идеалистер ұстанымында түп негіз – рух, сана, идея. Дүниенің негізі екі субстанциядан құралған, екеуі бір-біріне тәуелді деп тұжырымдайтын пікірді дуализм деп атайды. Әлемді Құдай жаратып, бірақ, адамзат баласының іс-әрекетіне, әлеуметтік өмірге араласпайды деп пайымдайтын деизм бағытын ұстанған XVII ғасыр ойшылы Чербері болған еді.

Деистік ұстаным Абай Құнанбаевтың дүниетанымында айқын сезіледі. Жаратушы, Дүние, Адам – осы үш категория Абайдың онтологиялық философиясының негізін қалайды.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз ешуақытта жалған болмас.

Көп кітап келді Алладан, оның төрті

Алланы танытуға сөз айырмас...

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,

Оларға кез-кезімен нәби келді.

Қағида шарифаты өзгерсе де,

Тағриф алла еш жерде өзгермеді»,- деп [8, 178 б.], Тәңірдің абсолютті мәңгілігін айқындай келе:

«...Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хак жолы осы деп әділетті» [8, 178 б.] - деп деистік тұрғыда қорытындылайды. Абайдың пайымдауынша, Жаратқанның

тудырған осы дүниенің темірказығы – адам. Ендеше, «Адам бол!» атты қағидасын ұсынады.

Әлемнің онтологиялық анализін жасау философиялық категориялардың жүйесі көмегімен жасалады, бірақ негізгі екі ұғым, яғни болмыс және бейболмыс ұғымдары арқылы ғана жүзеге аспак. Философияда маңызды рөл атқаратын бұл категориялар адамның өзі өмір сүретін әлемнің реалды түрде өмір сүретіндігін, сондай-ақ оның тек адам үшін жаралғандығын айқындайды. Сондықтан, болмыс ұғымын бар дүниенің бәрін қамтитын шындық ретінде анықтауға болады.

2.3 Таным және шығармашылық

Адамзат тарихы даму тенденциясына ие. Бұл адамның жаңа білімдерді игеруге деген құштарлық, қызығушылық, рухани жетілуге деген сұраныстарынан келіп туындайды. Таным теориясы туралы алғашқылардың бірі болып зерттеу жүргізген Платон болды. Таным бұл әлем туралы шынайы білім алуға бағытталған адамның шығармашылық әрекеті.

Таным мәселесі - философиядағы маңызды сұрақтардың бірі. Әлемді қалай танып-білуге болады? Жалпы, танып-білуге бола ма? Ақиқат дегеніміз не? Бұл сауалдар әу бастан даналыққа деген құштарлықтан туындаған әрі өз мәнін күні бүгінге дейін жойған емес.

Бұл сұрақтар философиялық сипатқа ие, өйткені олар жалпы түрде беріледі (әлемге бағытталған) және адамдардың санасында үнемі кездесіп отыратын мәселелердің жалпыланған тұжырымы ғана. Таным теориясын философияның бір саласы ретінде анықтауға болады, онда танымның табиғаты, оның мүмкіндіктері мен шекаралары, танымның шындыққа қатынасы, таным объектісі зерттеледі, білімнің сенімділігі мен ақиқаттығы үшін жағдайлар ашылады.

Барлық басқа әрекеттер сияқты, танымның да өзіндік құрылымы бар:

Субъект - білім алуға бағытталған әрекеттерді жүзеге асырушы адам. Мысалы Сіз осы туындыны оқып отырсыз. Сіздің әрекетіңіз осы туындыны зерттеп, танып-білу. Демек, бұл тұрғыда Сіз субъектісіз.

Объект – адам зерттеуге, тануға ұмтылған дүние, яғни адамның танымдық әрекетінің нысаны. Мотивтер - қарапайым сөзбен айтқанда, біздің бір нәрсені жүзеге асыруымыз. Бұл тұрғыда практикалық және теориялық себептерді, қызығушылықтарды айтуға болады.

Танымның мақсаты - әлем туралы шынайы, сенімді білім алу, ақиқатқа қол жеткізу. Нәтиже - бұл объект немесе құбылыстар туралы толыққанды білім, яғни табылған ақиқаттың нақ өзі. Кейде нәтиже алу ойламаған, жоспарланбаған жағдайда болады. Мысалы, бала шынымен ойнап, оны сындырып алса, ол әйнектің өте нәзік екенін және оны ұқыпты ұстау керектігін аңғарады. Таным барлық басқа әрекеттердің элементі болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Философияның таным туралы зерттейтін бөлімін гносеология (эпистемология) деп атайды. Гносеология адамның дүниені білу мүмкіндіктерін, танымдық іс-әрекеттің құрылымын, шындыққа қатынасындағы білім формаларын, ақиқат пен нақты білімнің өлшемдерін, оның табиғаты мен шекараларын зерттейтін философияның бір саласы. Таным процесінің заңдылықтарын зерттеу таным теориясы деп аталады. Философияның негізгі мәселесін ақиқат не жалған деп шешуге байланысты бір-біріне қарама-қарсы таным теориялары (материализм, идеализм) қалыптасқан болатын. Сондай-ақ, дүниенің танымдылығын терістейтін «агностицизм» деп аталатын бағыттың дүниеге келуі ағылшын жаратылыстанушысы Гексли есімімен байланысты. Гностикалық ағым дүниенің танымдылығын растайтын ағым.

Эпистемологияның негізін салушының рөліне Парменид үміткер бола алады: ол жоқ дегенде, біліммен сенім арасындағы жүйелі айырмашылықты көрсетіп кетті. Оның атакты поэмасының басында әйел-құдай оған «барлық нәрсені-анық ақиқатты да, пенделердің сенімсіз ойларын да оқып-тани аласың» деп уәде береді. Поэма екі бөлімнен тұрады: шындық жолы және алдамшы көзқарас жолы.

Протогор үшін қандай да болсын шынайылық шартты, ол - қарапайым желді сезу сияқты субъективті мәселеге ғана қатысты шындық емес. Бұл тезис үшін ол, біздің білуімізше, ешқандай дәлел келтірмеді, сезім қабылдауы мен сенім арасындағы қарапайым аналогиялар әр «ия» деген дәйекке лайық «қарсы» дәйегін келтіруге жағдай жасады. Протогорды кейде скептик ретінде сипаттайды. Бір жағынан, бұл-түсініксіз сипаттау. Скептиктер - «шындықты табу қиын, тіпті мүмкін емес» деп білетін адамдар. Протогор үшін бәрі опонай, сіз тек бір сенім қалыптастыруыңыз керек, сосын ол шындық болып шыға келеді. Алайда, Демокрит тұрғысынан алғанда, шынайылықтың әмбебеп, объективті тұжырымдамасын шарттылықпен ауыстыру-скептизмнің өте терең формасы болмақ. Іздеуге тұрарлық нағыз шындықтың түрі релятивистер үшін табылуы

мүмкін емес, өйткені ол жоқ. Алайда, Демокриттің өзі скептицизмді теріске шығаруда өте қатаң ұстанымда болған жоқ. Ол білімнің екі түрі болады деген, бірі - сезім арқылы, екіншісі - зерде арқылы танылады. Тек зияткерлік білім ғана-заңды білім, бес сезім білімнің тек жалған түрін береді [9, 197-198 бб.].

Платонның пікірінше, білімнің екі деңгейі бар: сезімдік және рационалды. Бұл, айналамыздағы әлемді зерттеген кезде, біз оның бейнелерін ойдың көмегімен түсінеміз немесе оны сезім мүшелері арқылы түйсінеміз.

Сезімдік таным: сезім мүшелері яғни көру, есту, тітіркену, тыңдау, иіс сезу қабілеттері арқылы танып білу.

Рационалды таным: тек адамға ғана тән ой-зерденің қызметі нәтижесінде танылатын шындық.

Платонның ойынша, адамның білімі өмір бойы үнгірге шегенделген, тек қана оның сыртындағы қозғалған қуыршақтардың үңгір алдындағы оттың жарығынан қабырғаға түскен көлеңкелерден ғана көрген адамның білгені сияқты. Тек математик пен философ қана сол үңгірден шынайы дүниенің күндізгі жарығына қашып шыға алады [9, 210 б.].

Әдетте, тапқыр да дәлелді, мазмұны халыққа таныс терең ойлы, көркем тілді сөздер ғана тыңдаушысын ұйытады, даналықтың негізін құрайды. Осындай дана сөздер өздерінің мәні мен маңызын, құндылығын жоймай, ұлттық рухани мәдениетіміздің сарқылмас қайнар бұлағы іспеттес. Бұған дәлел осыдан екі жарым мың жыл шамасында бұрын өмір сүрген, грек философиясында скифтердің ойлау жүйесіне өшпес із қалдырған скифтік Анахарсисті (Анарыс) айтуға болады. Себебі халқымыз даналықтың түп-төркінін, шығу тарихын, сондай-ақ қазақ шешендік өнерінің негізін салушылардың байырғы өкілдерінің болмыс-бітімін анықтау ісінде дала данышпаны Анахарсистен қалған даналық сөздер, толғамдарының маңызы, мазмұны, мәні өте жоғары. Оның өмір тарихы, философиялық нақылдары, данышпандық сөздері туралы тарихта грек философтарынан қалған біраз деректер, мәліметтер баршылық. Данышпан философ, ділмар, әрі шешен Анакарыс даналық ілімімен ерте дүние тарихының өзінде-ақ «жеті ғұламаның бірі» ретінде аты аңызға айналған. «Өнерге, әсіресе сөз өнеріне ерекше құмартып, билердің шешендік келесіне қатысып, тыңдап, өзі де билік айтып ер жеткен. Әскери тағылым алған. Жорық басы болған. Скифтердің әдет-ғұрпын өте жетік білген...» деп жазады Т.Жұртбаев «Дулыға: Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар» деген шығармасында [10, 141 б.].

Ұлы бабамыздан қалған данышпандық қанатты сөздің бірі: «Басқа пәле – тілден». Данышпандықтан туған тұрлаулы тұжырым, өнегелі де ғибратты сөз. Нақты сөзге айналған философиялық ой-түсініктің негізгі мазмұны сөз өнері, тіл өнерінің қадірін, құдіреттілігін түсіне білуде жатыр. Бұдан түйіндейтініміз, кемеңгер ойынды халқына жеткізе айтар тілің болмаса білгеніңнен не пайда. Қазақтың сөзге көсем, ділмар билері мен шешендері сияқты Анахарсис те сөздің қадір-қасиетін ондағы ой-пікірдің қадір-қасиетімен өлшеген. Данышпанның танымында сөз өз бетімен құрылып жақсы да, жаман да бола алмайды: «Ой, ойдың жүйесі жаман болса, оны жеткізіп тұратын сөз де жақсы емес, егер сөз жүйесіндегі ой жақсы болса, онда сөздің өзі де жақсы. Сұлу айтылған сөздің мәні мен мағынасы таяз болса, бұл - ақылдың, ойдың мешеулігінің белгісі, ал сөздің мәні мен мағынасы терең келіп, оның айтылу реті бұзылып жатса, бұл - шешеннің сөйлеу өнеріне тән кемшілік» [11, 46-47 бб.]. Бұл жерде ғұлама аз сөзге көп мағына берген, әрі әрбір сөздің мағынасының аясын кеңейте білген ділмарлығы да ерекше дараланып тұр. Ендеше алдында атап кеткеніміздей, қазақ сөз өнерінің түп-төркіні, ежелгі тарихы жайлы сөз қозғағанда дала данышпаны, ұлы ғұлама Анахарсисінің данышпандық сөздері мен толғамдарының өзіндік орыны ерекше екеніне баса назар аударуымыз керек.

Таным үрдісін жүзеге асыруды зерттеу нәтижесінде жаңа дәуір философиясында эмпиризм және рационализм деп аталатын бағыттар қалыптасты.

Рене Декарт (1596 - 1650 жж.) - француз философы. Теңдессіз математик тұрғысында танымал болған Р. Декарт ғылым қабілетіне сүйене отырып, философияның келбетін өзгертуді мақсат тұтты. Р. Декарт алгебра, аналитикалық геометрия, механика мәселелерін зерттеумен шұғылданады. Еңбектері: «Әдіс туралы ой - толғау» және «Алғашқы философиялық толғаныстар». «Толғаныстарында» өзінің алдына философияны бұрынғы жүзжылдықта пайда болған скептицизм қаупінен азат ету міндетін қойды. Ол үшін әуелі өзі теріске шығарғысы келген скептикалық ұстанымды көрсетуге тура келді. Алғашқы «Толғаныста» ол Монтеньнің ойларын мақұлдайды, алайда дәлелдерін өткір де мұқият формада баяндайды [8, 155 б.].

«Cogito» - Декарт эпистемологиясының іргетасы. Сол кезден бастап, қазірге дейін сыншылар оның қаншалықты мығым екеніне күмәнданумен болды. «Мен ойлаймын, демек, өмір сүремін» тұжырымының негізді дәйек екені шүбәсіз, оның дұрыстығы ақылмен бір шолғанда-ақ қабылданады.

Төмендегі үзінді Р.Декарттың «ой» деген сөзді кез келген саналы тәжірибеге қолданғандығын өте айқын көрсетеді: «Мен түйсіктерге иемін немесе материалдық объектілерді сезімдерім арқылы қабылдаймын. Сөйтіп, қазір жарықты көріп, шуды естіп тұрмын, жылуды сезініп отырмын. Бұл объектілер нақты өмір сүріп отырған жоқ, себебі ұйықтап жатырмын; бірақ мен, ең аз дегенде, көремін, естимін, жылынамын. Мұның нақты өмір сүрмеуі мүмкін емес, бұл - менің түйсігім деп дұрыс аталған нәрсе; дәл осылай қарастырылатын әрі қарайғы түйсік-ойдың әрекетінен басқа ештеңе де емес».

Қарапайым интуициялар ақылдың алдында тұрғанда күмән тезінен өткізілмейтіндіктен, оларды анықтау үшін ешқандай дәлел қажет емес; Декарт «интуиция ақиқатқа жету әдісі ретінде дәлелден асып түседі» деп есептеді. Жеке интуициялар мен әлгінде көрсеткен айналмалы әдіске ғана күмәндана алады: олар мазмұнын жария етуге байланысты қандайда бір күмәндануға жатпайды. Тек жалпы принципке және нақты қабылдауларға қатысты ғана Құдіретті шындыққа жүгіну қажет. Яғни, Р.Декарттың дәйектенуінде айналмалы әдіс жоқ. Алайда, «Толғаныста» ақыл өзін анықтау үшін қолданылатыны сөзсіз. Бірақ, мұндай айналмалы әдіс міндетті түрде болады және ол зиянсыз [9, 165 б.].

Ағылшын философы Давид Юмның (1711–1776 жж.) ойынша, субъективтік себептілік өмір сүреді әрі ол сезімдік әсерлер идеяларын тудырушы қабілетіне ие. Адамдар күннің күнде ұясынан туатынына шүбәсіз. Мұндай сенімділіктің негізі тәжірибеде, яғни бұл құбылыстың тоқтаусыз орын алатындығында. Демек, адамның тәжірибелік танымының бастамасы теория емес, дағдыланған жағдайы - сенім. Д.Юмның рационализмнен бөліп қарастыруға тырысқан дүниені танып-білуге болмайды деген сыңаржақты эмпирикалық агностикалық тұжырымы қалыптасты. Адамның ақыл-ойы сезім мүшелері арқылы жүзеге асатын дәрежедегі танымынан артық білімдер беруге қауқарсыз, себебі, рухани тәжірибесі тұрғысында алған дүниеден өзгені пайымдауға қабілетсіз.

Давид Юм 1711 жылы атақты Шотланд әулетінің кіші тармағында дүниеге келді. Ол жастай жесір қалған анасының кенжесі болатын, өмірдегі өз жолын ерте тандауына тура келді. 12-15 жас аралығында Эдинбург университетінде әдебиет пен философияны оқыды, өзі айтқандай, екі пәнге де ғашық болды. Содан соң заңгер мамандығына дайындалуға ұйғарды, бірақ кейін бұл ойынан бас тартты, себебі, өз сөзімен айтсақ, «философия мен жалпы оқуға ұмтылыстан басқаның бәрін жек көріп кетті».

1734 жылдан 1737 жылға дейін ол Анжудағы Ла-Флеште өмір сүрді, бұл Р.Декарт иезуиттер колледжінде білім алған жер еді. Колледж кітапханасын пайдалана отырып, Д.Юм өзінің алғашқы іргелі еңбегін - «Адам табиғаты туралы трактатты» (Treatise of Human Nature) жазды. Трактат үш том болып жарияланды, алғашқы екеуі 1739 жылы, ал үшіншісі 1740 жылы басылды. Еңбектің мақсаты бірінші басылымында баяндалды, ол - пайымдаудың эксперименттік әдістерін адамгершілік субъектілеріне енгізу талпынысы еді. Д.Юм эксперименттік әдісті моральдық пәндерге қолдана отырып, өзінің психология үшін атқарған ісі Ньютонның физикаға сіңірген еңбегімен тең деп есептеді. Ол идеялардың арасындағы өзара байланыс туралы қорытынды жазып, ұсынуды жоспарлады, мұндай байланыс денелер арасындағы гравитациялық тартылыстың үлгісі болар еді [9, 111-113 бб.].

Ойлау мен елестетуді эмпирикалық түрде салыстырудың шегіне жетуі Д.Юм философиясында байқалады. Бірақ, Д.Юм оларды «идеялар» деп атаудың орнына, қабылдаулардың, әсерлердің және идеялардың екі тобын бөліп қарастыра отырып, Дж.Локк пен Берклидің теорияларын дамыта түсуге тырысады. «Бәрі сезім мен ойлаудың арасындағы айырмашылықты біледі, - дейді Д.Юм. - сезім - әсерлерге, түйсіктер мен эмоцияларға қатысты мәселе. Ойлау идеяларды, мысалы трактатты оқып отырғанда басыңызға келетін нәрселерді қамтиды» [9, 192 б.].

Таным теориясындағы пайым мен зерденің бір-бірінен алшақ кеткендігін, ендігі жерде олардың ымыраға келмейтіндігін айқын көріп, бұл мәселеге баса назар аударған, классикалық неміс философиясының негізін салушы Кант Иммануил (1724-1804 жж.) - неміс философы, ғұлама ғалым. Негізгі еңбектері: «Таза ақылға сын», «Тәжірибелік ақылға сын» және «Пайымдау қабілетіне сын» [6, 35 б.].

Неміс ойшылы гносеологиялық сауалға келгенде, адам білімдері жиынтығының категорияларының ара-жігін ажырата білген ең соңғы әрі аса көрнекті метафизик бола білді. И.Кант дүниетанымындағы гносеологиялық мәселелерге тоқталатын болсақ, әлемді екіге бөлуге болады, бұлар: «біздік заттар» және «өзіндік зат» дүниесі. «Біздік заттар» адам танып-білуге болатын әлем жүйесі, себебі, ол тәжірибеге бағынады. Жалпы, И.Канттың пайымдауынша, танып-білудің негізі - тәжірибеде. Біз танып-біле алмайтын (тәжірибеге бағынбайтын) заттар дүниесі болады, өйткені, сол заттардың ішкі мәні – сол заттың өзіне ғана мәлім болмақ. И.Кант танымдағы трансцендентті (тәжірибеден тыс) құбылыстың қайшылығын сезінуден басталуы

кажеттігін көрсетіп, философияда қалыптасқан қайшылықтардың ара-жігін аша білді.

И.Кант өзіндік санадағы орталық мәселелерді зерттеуді мақсат етіп қойды. Біз білетін барлық білімдердің түрі пайымдаулар арқылы танылмақ. Оның үстіне, барлық пайымдауларды аналитикалық және синтетикалық деп бөлді. Аналитикалық пайымдаулар - кез келген объект туралы түсініктің қалыптасуы. Аналитикалық пайымдауларды толық зерттегенмен, жаңа ақпарат бермейді. Мысалы: барлық денелердің созылатыны, өзгеретіні жөнінде жалпылама сипат береді, бірақ толықтырушы анықтама бере алмайды. Синтетикалық пайымдаулар біздің білімімізді байытады, өрісін кеңейтеді.

И.Кант білімнің екі деңгейін көрсетті: априорлы білім және апостериорлы білім. Апостериорлы білім - тәжірибе арқылы жететін ақиқат, ал априорлы білім - біз тәжірибесіз білетін ақиқат. Демек, тәжірибемізге дейін өзгенің тәжірибесінде анықталған ақиқат. Біздің барлық біліміміз тәжірибеден басталады деген мәселе бойынша Кант Д.Локкпен келіседі, алайда, барлық ақиқат білім тәжірибеден кейін ғана қалыптасады деген тұжырымды құптамады.

Эмпиризмге қарсы бола тұра, И.Кант рационализмді де одан кем түспес белсенділікпен сынайды. Сараптауының соңында, ол категориялар өздерінің қолданылу деңгейін анықтай алмайды, ал принциптер өз ақиқаттығын айқындауға қабілетсіз деп дәлелдеуге ұмтылды. Түсіну «өздігінен субстанция секілді қандай да бір зат бар» немесе «әрбір өзгерістің себебі бар» дегенді дәлелдей алмайды. Тәжірибе жүзеге асып, априори дәлелдеуге болатынның бәрі белгілі бір шарттарға сай болуы тиіс. Бірақ тәжірибенің жүзеге асатынын алдын ала айқындау мүмкін емес; тәжірибенің жүзеге асу мүмкіндігін оның өзінің нақты пайда болуы ғана көрсетеді. «Таным процесінде адам баласы бірі-біріне теріске шығаратын тұжырымдарға жолығады. Оларды «антиномиялар» деп атайды. Өзінің таным қызметінде адам шешілмес қайшылықтарға кезікпей қоймайды» [9, 140 б.].

Априорлы білімді шешу үшін Кант төрт антиномия құрды. Антиномия - қайшылыққа немесе ой-тұжырымдарға (тезис және антитезис) әкелетін, бір-біріне қарама-қарсы дәлелдемелер жұбы. Әр антиномияда тезис «белгілі бір кезең толық аяқталды» деп тұжырымдаса; антитеза «ол мәңгілік жалғасады» дейді. Екінші антиномия - бөлінгіштікті; үшінші - себеп-салдарлық байланысты; төртіншісі - күтпеген жағдайларды қарастырады. Әр жағдайда Кант белгілі бір кезеңді басқа бірдеңе тудырған нәрселер кезені ретінде көрсетеді, мысалы, Канттың терминдерінде әсер оның себебінен «туындайды». Антиномиялардың әрбірінде дәйектің тезисі шексіз

абсолютпен аякталады. Кант әр антиномияның екі жағы да қате деп есептейді: тезис-догматизмнің қателігі, ал антитеза - эмпиризмнің қателігі. Антиномия құрастырудың мәні - эмпирикалық зерттеу саласы мен таза ақыл талаптары арасындағы сәйкессіздікті көрсету. Тезис дүниені ойдан шағын етіп көрсетеді; антитеза оны ойдан үлкен етіп көрсетеді [9, 141 б.].

Таным мәселесінде айтарлықтай ақиқат іздеп, танымның диалектикалық әдісін ұсынған немістің классикалық философы Георг Вильгельм Фридрих Гегель болды. Ол 1770 жылы дүниеге келіп, Тюбинген университетінде теологияны зерттеді; 1801 жылы Йена университетіне қызметке орналасып, сонда ол Наполеон 1806 жылы Пруссия әскерін күйрете жеңгеннен кейін жабылғанша сабак берді. Қайыршылықтың сәл алдындағы Гегель осыдан көп ұзамай өзінің іргелі еңбегін - «Рух феноменологиясын» жариялады [9, 147 б.].

Ой әлеміне қосқан Гегельдің үлесі - философияға тарихилық элементті енгізуінде. Ол тарихтың философиядағы және философияның тарихнамадағы ерекше орнын айқындап берді. Тарихты логиканың көрінісі деп түсіндірді. Егер екі пікір қарама-қайшы болса, Гегель оны олардың арасындағы жанжал ретінде сипаттады: пікірлер бір-бірімен шайқасып, бұл шайқаста жеңіп не жеңіліс табады. Бұл - бір пікірдің («тезис») басқа пікірмен («антитезис») күресіп, сонында екеуі де үшінші пікірден («синтез») жеңіліс табатындығын айта келіп, оны «диалектика» деп атады.

Рухқа жету үшін диалектиканың екі кезеңінен өту қажет. Біз абсолюттен, нақты дүниенің жиынтығынан бастаймыз, ол алдыңғы, ерте кезеңдердегі философтар айтқан болмысқа ұқсайды. Біздің бірінші тезисіміз мынадай: абсолют - таза болмыс. Алайда таза болмыс қандай да бір қасиеті болмаса, ештеңеге айналады, сондықтан, біз қарама-қарсылыққа әкелеміз: «Абсолют дегеніміз - ештеңе». Тезис пен антитезистен синтез арқылы арыламыз: болмыс пен бейболмыстың бірігуі енді Қалыптасу үстінде, сондықтан біз: «Абсолют қалыптасу үдерісінен өтуде», - дейміз [9, 149 б.].

Танымның әдістері дегеніміз адамның танымдық процесін жүзеге асыратын құралдар. Танымның әдістері екі деңгейге бөлінеді:

1. Теоретикалық – түсініктер арқылы анализ жасау әдісі.
2. Эмпирикалық – бақылау, тәжірибе жасау, салыстыру арқылы жүзеге асатын танымның әдістері.

Эмпирикалық және теориялық деңгейлер зерттеу объектісі, объективті әлемнің көрініс деңгейі және практикамен байланысының табиғаты, танымның логикалық әдістері және т.б. байланысты ерекшеленеді.

Теориялық деңгей абстрактілі ойлауға негізделеді, ол үшін сезімдік қабылдау нәтижелері зерттеудің бастапқы нүктесі болып табылады.

Эмпирикалық және теориялық деңгейлер арасында күрделі және қайшылықты қатынастар бар. Эмпирикалық деңгей - нәтижесі тәжірибеден алынатын білім деңгейі.

2.4 Білім, ғылым, техника және технологиялар

Ғылым философиясы – өзінің негізгі мәселесінде ғылымды эпистемологиялық және әлеуметтік-мәдени феномен ретінде тандайтын философиялық бағыт, арнайы философиялық пәннің нысаны ғылым болып табылады.

«Ғылым философиясы» (Wissenschaftstheorie) термині ең алғаш рет Е. Дюрингтің «Логика және ғылым философиясы» (Лейпциг, 1878) еңбегінде қолданылды. Е.Дюрингтің мақсаты ғылым философиясын «логика аясын қайта құру емес, айтарлықтай кеңейту» ретінде құруы жүзеге аспайды, алайда бұл терминологиялық жаңалық өте уақытылы болды.

Философияның және ғылыми білімді жинақтаудың бірінші әрекетінің туындауынан ғылыми білімді жүйелеу және жіктеу қажеттілігі туды, содан бері ғылым, білім мәселелері Демокрит, Платон және Аристотельдің философиясында қолданылатын элементтерге айналды. Ең көп мәнге Орта ғасырға дейін теориялық ғылымды белгілеген Аристотельдің жіктеуі ие, онда таным «өзі үшін» («бірінші философия», физика, математика), практикалық - адамның мінез-құлығы үшін басқару идеяларын береді. Ал шығармашылық - пайдаға қол жеткізу мақсатында немесе тамаша (өнер) нәрсені жүзеге асыруда жасалады. Эпикуршылар және стоиктер білімді физикаға (табиғат туралы ілім), логикаға (адам және табиғатты тану жолдары туралы ілім) және әдепке (адамның бақытқа жетуі туралы ілім) бөлді. Аға Плиний ғылым жіктелуін объектілер бойынша келтірді. Орта ғасырларда негізгі орынды теология, логика және грамматика иеленеді, жаратылыстану бағынышты саналады, бірақ Ф.Бэконның жіктеуінде едәуір көп үлес салмақ алады.

Ғылымның одан әрі даму процесі және олардың саралануы Ф.Бэконның сана, тарихқа деген психика, философия және поэзия бойынша қасиеттерді егжей-тегжейлі ғылыми жіктелуінде өзіндік көрініс табады. Ф.Бэконмен ұсынылған жіктеу көптеген кейінгі ғалымдардың (ағартушы) кейбір вариацияларымен қабылданды.

Алайда, олардың пәні бойынша ғылымды бөлу қажеттілігі одан сайын айқындала берді.

Әл-Фараби Әбу Нәсір Мухаммед ибн Тархан (870 жылы Сырдариядағы Фараб қаласында дүниеге келіп, 950 жылы Дамаскіде қайтыс болады) – Шығыстың теңдессіз ойшылы, шығыс перипатетизмнің (аристотелизм) көрнекті өкілі болды. Аристотель мен Платонның ілімдерін зерттеп, тәржімалап әрі түсініктер жазып, дамытушы («Әлемнің екінші ұстазы» атағына ие болу себебі содан). Әр ғылым салаларына арналған ғылыми трактаттарды дүниеге әкелді. Атап айтар болсақ: «Философиялық трактаттар», «Математикалық трактаттар», «Әлеуметтік - эстетикалық трактаттар», «Қайырымды қала тұрғындары» сынды еңбектерімен танымал. Оның әлеуметтік – саяси көзқарасын философиялық тұрғыда сипаттаған «Қайырымды қала» туралы ілімі әлемге әйгілі. Бакытқа жетудің негізі – қайырым жасауда дейді. Мейірім-рақым етуге бейім адамдар қоғамында жаман әрекеттер өміршен емес, сондықтан мұндай қоғам қалайда бакытты адамзат баласының күйін кешпек теп пайымдайды. Ойшылдың дүниетанымы Ибн Сина, Ибн Туфейл, Ибн-Рушд сынды ойшылдармен қатар Европа төңірегіндегі философия мен түрлі ғылым салаларына айтарлықтай әсер етті [6, 26 б.].

Сен-Симон ғылымды жіктей келе, оларды білімнің жеке-жеке облысына конгломерат ретінде емес, оларды біртұтас, объектінің бірте-бірте өсіп келе жатқан күрделілігі негізінде болатын ғылымның энциклопедиялық иерархиясын қарауға тырысты. Ол жаратылыстануды органикалық жүйелер физикасы және бейорганикалық жүйелер физикасына бөлді, ал қоғам туралы білімді әлеуметтік физика, жаратылыстанудың бөлігі ретінде қарастырды. Сен-Симонның идеясы О. Контқа үлкен әсер етті.

Гегель өзіне заманауи жаратылыстану деректерін қорыта келе, онда үш басты бөлімді белгіледі: «механизм» (салмақ қозғалысы), «химизм» (молекулалық және атомдық қозғалыс), «организм» (механика, физика және химияның жоғары бірлігі).

XX ғасырдың ортасында қазіргі заманғы мәдениеттің келбетін XVII ғасырдың ғылымдағы көлемі бойынша өзгерістер және XX ғасыр басындағы – ғылыми-техникалық революция өзгертті. Ол ғылым мен техниканың тығыз байланысы және өзара іс-қимыл нәтижесі болды. «Техника» гректің «*techne*» – «өнер», «шеберлік» деген сөзінен алынған. Техника, бір жағынан – бір нәрсеге қол жеткізу тәсілі мен икемі, екінші жағынан – шындықты әдейі өзгерту үшін адамның қажеттіліктері мен армандарына сәйкес қолданылатын қызметтердің жиынтық құралы. Техника түсінігі Платон мен

Аристотельде жасанды еңбек құралын талдаумен байланыста кездеседі. Техниканың табиғаттан айырмашылығы табиғи білім болып табылмайды, ол құрылады. Адаммен өндірілген объектіні көбіне жасанды деп атайды. Латынша «артефактум» термині сөзбе-сөз «қолдан жасалған» дегенді білдіреді. Техника жасандылардың жиынтығы іспеттес.

Техниканың мәнін түсіну үшін, оның тарихына үңілу қажет. Техника қалыптасу кезеңінде үш кезеңнен өтті: еңбек құралдарына үстемдік, машинаға үстемдік, автоматтарға үстемдік. Бірінші кезеңде – тарихтан бұрынғы XIX ғасырға дейінгі уақыт – еңбек құралдарымен ұсынылған техника. Сол кездегі өндірістің негізгі күші адам болды, ал еңбек құралдары олардың тек физикалық мүмкіндіктерін күшейтті. Бұл кезеңде техника қарапайым және дамымаған, сондықтан мәдениетте айтарлықтай маңызды рөл атқармайды.

Техника дамуының екінші кезеңі XIX ғасыр машина өндірісінің пайда болуымен байланысты. Бұл уақытта ғылым мен техника жақындасып, соңғы кезең қарқынды дами бастады. Өндірістің негізгі күші машина болса, ал адам оның қосалқы бөлшегіне айналды. Бұл сәт техникалық немесе технотронды өркениетті болып саналады, техника мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Ал философияда оны зерттейтін техника философиясы деген бөлім пайда болды. Алғаш рет бұл сөз тіркесін неміс ғалымы Эрнст Капп 1877 жылы «Техника философиясының негіздері» атты жұмысында қолданды. Жүз жыл өткен соң, техника философиясы өзі туралы толыққанды мәлімет жасаған соң, қайта басылып шықты. XX ғасырдың 60-70 жылдары техника философиясы философияның ерекше бөлімінде көрінді және таным теориясына тартылу зерттеудің салыстырмалы дербес саласына айналды. Бірақ техника философиясының елеулі бөлігінің мәселесі антропология және аксиология облыстарында жатыр. Басқаша айтқанда, техника философиясы өзіне кең ауқымды философиялық мәселелерді бір орынға жинастырады. Заманауи технотронды кезеңде өмірге туындаған мәселелерді арнай зерттеу ортасында шешу мүмкін емес.

Техника философиясы дербес философия пәні ретінде ғылым философиясынан кейін қалыптасты.

Ғылым мен техника қатынасының мәселесі

1) Техника – бұл қолданбалы ғылым. Басқаша айтқанда, ғылым білім өндірумен айналысады, ал техника тәжірибелік қызметтен алған білім қосымшасын жүзеге асырады. Ғылым мен техниканың өзара іс-қимыл моделі сызықтық атқа ие болды. Ондағы ұтымды пішіндердің барына қарамастан, ол ғасырлар бойы ғылым

мен техника арасында қалыптасқан нақты қарым-қатынастың өлшеусіз жеңілдетілген түрі болып табылады.

2) Ғылым мен техника бір-бірінен дербес дамиды, бірақ бұл процестер үйлестірілген болып табылады. Бұл өзара байланыс моделін әдебиетте эволюциялық деп атайды. Ғылым мен техника дамуын үйлестіру эмпирикалық құрауға ие: кейде ғылым өзіндік нәтижелерге қол жеткізу үшін техникалық құрылғыларды пайдаланады, кейде ғылыми нәтижелер техникада ойдағыдай пайдаланылады. Эволюциялық модельде үш өзара байланысты, бірақ дербес салаларды бөліп көрсетуге болады: ғылым, техника және өндіріс.

3) Ғылым қазіргі заманғы техниканың (сызықтық модельден кері көзқараста) деңгейіне байланысты дамыды. Өз ұстанымын нақтылай келе, оның жақтастары ғылыми білімде жұмыс істеу құпияларын ашуға әрекеттелген құралдарды және техникалық аппараттарды зерттеу есебінде дамыған деп бекітеді. Әрине, мұндай зерттеулер ғылым тарихында бірнеше орын алды. Бірақ зерттеудің басқа да, әлдеқайда көп түрлері болды.

XX ғасырда техника мәселесіне философиялық тұрғыда анықтама берген ойшылдар баршылық. Олардың ішінде өткен ғасырдың ең бір елеулі философтарының бірі – М. Хайдеггер. Бұл техника туралы философиялық сұрақтың екі тәсілін алдын-ала анықтады. Бірінші, көп жақтастары бар, техниканы адам мәдениетінің ерекше феномені ретінде қараудан тұрады. Екінші, техникада адамның әлемге деген іргелі қарым-қатынас мәдениетін әмбебап негіздеуді қарайды. Бірінші жағдайда философиялық зерттеулердің (ғылым философиясы, дін философиясы немесе құқық философиясымен қатар) бір бағыты ретінде техника философиясы туралы әңгіме болса, екінші жағдайда біз мүмкіндіктер жайлы айта аламыз. Алайда, бұл ілім философиясы кең канат жаймаған (мысалы, бұл жерде ұқсастық ретінде өмір философиясы).

«Классикалық» философия мәселелерінің бірі техника философиясымен көтерілетін, техниканың шығу тегі және оның табиғат пен қоғам байланысы туралы сұрақтың туындауында. Философиялық деңгейде бұл сұрақ жаңа техниканы қалыптастыру процесін зерттеу әрекетін білдіреді. Яғни, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыс процесі.

Қазіргі таңда техниканың табиғат және қоғаммен байланысы туралы сұрақ өзекті болып табылады. Техникалық процесс парадигмалары дәстүрлі түсінік бойынша «жаксарту» шексіз процесс ретінде жаңа уақыт ғылымы және философиясымен тұжырымдалған

екі базалық идеяға негізделді. Олардың біріншісі – бұл ғаламшардың табиғи ресурстарының шексіздігі туралы түсінік, екіншісі – адам туралы, оны «табиғат патшасы» ретінде түсіну. Бұл екі түсінік те қате болып табылады. Қазір адамның табиғаттағы орны кеңінен танымал өзгеше түсінік алуда. Адам – тек табиғаттың бөлшегі, онсыз өмір сүру мүмкіндігі жок. Асымен техникалық прогресс феноменін философиялық ұғыну, яғни, техника, табиғат және адам арасындағы байланыс қажеттілігі түсіндіріледі.

Тұтастай алғанда ғылымның үлкен жетістігін Бэкон өзіндік айқын деп санады және өзінің атақты нақыл сөзінде «Білім – күш» (лат. «*Scientia potentia est*») деп айтып өтті.

Алайда ғылымға көп орынсыз шабуылдар жасалды. Олардың барлығын талдап, Бэкон табиғатты тануға Құдай шектеу қоймаған деген қорытындыға келді. Керісінше, ол адамға Ғаламды танып білуге сана берді. Адамдар танып білудің екі түрі бар екенін түсіну керек: 1) жақсылық пен жамандықты танып білу; 2) Құдай жаратқан заттарды түсіну.

Адамдарға жақсылық пен жамандықты танып білуге тыйым салынған. Оны Құдай киелі кітап арқылы береді. Ал жаратылған заттарды адам өзінің ақылының күшімен таныған дұрыс. Демек, ғылым «адам патшалығында» лайықты орында болуы тиіс. Білімнің бағытталуы адамның күші мен қуатын көбейтіп, оны бай және лайықты өмірмен қамтамасыз ету.

Гегель адам рухына өзі ұмтылған жоғары қанағаттандыруды дәлелденбеген қағида жамылған дін бермейтінін пайымдайды. Бұл қанағаттандыруды оған тек қана философия және ғылым беруге қабілетті. Рух өз мәні бойынша өмір және еркіндік. Еркіндік элемент іспетті, онсыз ол мүмкін емес. Бірақ діни дәлелденбеген қағида жеке тұлғаға сыртқы, материалдық, өрескел бедел ретінде жүктеледі. Ойшыл адамзаттың қойнауынан шыға, бұл бедел өз ата-анасына қарсы тұрады, оны өзіне бағындыруға ұмтылады. Алайда, еркін адами рух өз еркіндігін жүзеге асырмауы мүмкін емес. Гегель дәлелденбеген қағида беделінен босай отырып, рухтың христиандыққа және оның құдайлық мазмұнына қарсы шығуға алыс екен деп санайды. Құдай үштігі, жүзеге асыру, болашақ кек алу, ақиқат мәні мәңгілік. Рух тек сыртқы, материалдық, өрескел тәсілдерге ғана қарсы тұрады. Догмат сананы меңгергісі келеді. Рух толық және еш наразылықсыз рухани бастамаға бағынуы мүмкін. Оның еркіндігі, абсолютті тәуелділігі көрінбейтін әлемге қатысты діни істе болады.

Гегельдің пайымдауынша, рух ғылым, философияда ғана өзін-өзі толыққанды көрсете алады.

Философия және ғылым – шынайы ғұрып, ең риясыз ғұрып, ең биік, ең рухани, сонымен қатар бейнелеуге қабілетті адам үшін әлдеқайда жағымды әрі жеңіл. Гегельдің пайымдауынша, ғылымның аркасында сыртқы әлем рухтың билік күшіне білінбей еніп кете береді. Надандық жұмбағы үшін шешілмейтін ол – табиғат – одан әрі зерттелуде, танылуда, ашылуда. Ғажайыптар жоғалып, жарық жарқырай бастайды. Философия - рух өзінің соңғы түпкілікті еркіндігін аяқтайтын сала.

Қазіргі заманғы философияды, әсіресе Батыс философиясында өткеннен бергі аралықта қалыптасқан ағымдар, бағыттар саны баршылық, тіпті, ішінде бір-біріне қайшылары да кездеседі.

XX ғасыр - ғылыми-техникалық революция дәуірі танылады. Рационализм мен иррационализм бағыттарының арабірлігін ғылыми техникалық үдеріске қатысты пікірлерден де байқауға болады. Бұл ғылыми өрлеуді жақтайды әрі бағыт XX ғасырдың екінші жартысында дүниеге келді. Оған көптеген жаңа ғылымдардың, жаңа техникалардың, технологиялық әдістердің, компьютердің, т.б. дүниеге келуі себеп болды. Екіншісі ғылымның адамзат, қоғамға қатысты рөлін жокқа шығарады. Ол ғылымға сенбейді. Ғылыми-техникалық прогресс адамға тек қиындық әкеліп, зиян келтіреді, қоғамды басқарудың тоталитарлық жүйесін туғызады, ол адамдардың санасын қыспақта ұстайды, ойлау жүйесіне шектеу салады деп есептейді. Техника адамдардың барлық іс-әрекетін, тіпті адамның ойлау қабілуіне дейін бақылайтын автоматтарды, есептегіш машиналарды, жасанды интеллекттерді дүниеге әкелді. Осылардың бәрі адамды тірі, жанды автоматқа айналдырады, оның ерекшелік қасиеттерін сөндіреді дейді. Сөйтіп, иррационализм сайып келгенде мистикаға, жокқа сенуге де, ғылыми ізденістерге де жеткізеді. Сондықтан оған сынаржақты қарап, жақтауға, не даттауға болмайды.

3 АДАМ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ӘЛЕМІ

3.1 Адам

Адам және оның өмірінің мәні философияның пәні мен объектісі болып табылады. Демек, адам мәселесі - философия ғылымының темірқазығы.

Адам мәселесі дәстүрлі түрде философиядағы басты мәселелердің бірі болып табылады. Адам туралы ілім антропология деп аталады әрі ол адам мәселесін сонау ерте заманнан бастап зерттейтін философияның негізгі бөлімдерінің бірі.

Адам туралы алғашқы идеялар дүниеге көзқарастың философиялық формасы қалыптасқанға дейін, яғни мифологиялық және діни дүниетанымдарда көрініс тапқан болатын.

Адам мәселесін зерттеу тәсілі ерте Шығыс пен Антикалық философияда айтарлықтай айырмашылықта болды. Ортағасырлық философияда теоцентрлік көзқарас басым болды: адамның шығу тегі, мәні, оның тағдыры Құдайға деген қатынасы арқылы анықталады. Қайта өрлеу дәуірінде ежелгі дәстүрлер одан әрі дами түсті. Адам Ғаламмен тығыз байланысты ғана емес, біртіндеп оның орталығы, Құдайға ұқсас, шығармашылық жасаушы қағида деп жарияланды. Ал жана дәуірдің мәдениеті мен философиясында адам өзі туралы ойлауға қабілетті, дербес, танып-біле алатын және шығармашылық тіршілік иесі ретінде түсіндірілді.

XX ғасырдағы постклассикалық ағымдар философиядағы «антропологиялық бетбұрыспен» сипатталады. Әлеуметтік және экзистенциалды қайшылықтар адам өмірінің біртектілігі, нәзіктігі, дағдарысы туралы идеяларды терең зерттей отырып, XXI ғасыр философиясын ерекшелей айнала білді. Адам болмысының өзгерістері туралы ойлау негізінен үш негізгі бағытта өрбіді:

Адамды натуралистік тұрғыда түсіндіру оның табиғатпен тығыз байланыстылығын аңғартады;

Экзистенциалды - феноменологиялық тәсіл адам болмысының ешнәрсеге ұқсамайтын ерекшелігіне баса назар аударады. Адам болмысы экзистенциалды еркіндік жағдайында тұлғалық мағынаға ие болады;

Антропологиялық философиядағы әлеуметтік-сыни бағыт (неомаркстік, структуралистік), маркстік дәстүрлерді жалғастыра отырып, адамды анықтауда әртүрлі тәсілдерді (саяси, идеологиялық, коммуникациялық, әлеуметтік) қолданып, оның мінез-құлқы, қарым-қатынасы, ой-зердесі, шығармашылығы жайында қарастырады.

Ерте Шығыс философиясы - Будда мен Конфуцийдің еңбектерінде, Ведалардың бөлімдерінде қарастырылатын адам туралы дүниегекөзқарастың мифологиялық, діни-символикалық синтездерімен ерекшеленеді. Бұл бастамалар мен элементтердің қатынасы өзгергенімен, адам туралы түрлі зерттеу тәсілдерінің бірлігі сақталып қала бермек. Ежелгі Шығыс философиясындағы адамның шығу тегі мен мәні туралы идеялар көбіне мифологиялық тұрғысынан зерттеледі. Бұл әлем және адам арақатынасы жөніндегі ойдың тұжырымы. Сондықтан, бұл дәуірге адамның шығу тегін табиғи құбылыстардың жандануымен, рухтануымен байланыстыратын антропоморфизм тұрғысында зерттеу тән. Адам және әлем Құдайлардың туындысы деп есептеді.

Будда ілімінде адам өз тағдырын өзі жасап, өз формасын өзі таңдайды, себебі оған таңдау берілген. Будда ілімінде адамның кайғы - қасіреттерден құтылу үшін адамгершілік тұрғысындағы имани әрекеттердің әдістерін жетілдіруді көздейді. Тек сонда ғана азаптан арылып, мәңгілік тыныштық күй, будда ілімінің негізгі мақсаты-нирванаға қол жеткізбек. Бұл жолда адамның «кармасы», яғни адамның іс-әрекеттері оңдалуы қажет. Тек сонда ғана адам жаны үшін дүниеге қайта келу үрдісі («сансара») тоқтайды. Адам өмірден озғаннан кейін қайта туу процесіне тап болады. Буддистердің дүниетанымында адам жаны қайта тууға қабілетті. Бірақ бұл өмір азапқа толы. Сондықтан, Буддизмнің негізгі мақсаты өмір-азаптан біржола құтылу. Қайта туу процесін сансара деп атайды. Сансара шенберінде қалып, адам жанының қайта дүниеге келуі карма деп аталатын заңға байланысты. Карма тіпті адамның қандай кейіпте келуін де анықтай алатын күш. Буддизмдегі карма дегеніміз адамның осы өмірдегі барлық жүріп өту жолы, іс-әрекеттерінің жиынтығы. Буддизмдегі діни нанымнан келіп адамның қоғамдағы немесе осы өмірдегі орны мен мақсаты туралы көзқарастар туындайды.

Конфуцийдің ілімі мемлекеттік идеологияны қалыптастыру мақсатында қалыптасқан еді. Оның ілімі Шығыс Азия елдері өміріне айтарлықтай септігін тигізді. Конфуций философиясының негізі - үйлесімділікке негізделген қоғам құру. Қоғамның әр мүшесінің өз орны болуы керек және олар өздеріне тиесілі қызметпен ғана шұғылдануы қажет деп түйінделді. Қоғамдағы қай әлеуметтік тапты алып қарасақта оларды байланыстыратын негізгі күш ол адалдық деді.

Конфуцийдің философиялық ұстанымы этикалық дүниелерді насихаттауға бағытталған. Конфуций тұжырымдарының темірқазығына айналған мәселе - «Мәрт ер». «Мәрт ер» болу үшін

адамға дәулетті болу міндет емес, тек тәрбие мен мәдениет, жоғары дәрежелі мінез - құлық болуы шарт.

Конфуцийдің философиясы әділ адамға тән бес негізгі қасиеттерден бастау алады, бұлар: құрмет (Жэнь), әділеттілік (И), рәсім (Ли), даналық (Чжи), әдептілік (Синь).

«Жэнь» - «құрмет», «жомарттық», «мейірімділік» секілді асыл қасиеттерді топтастыратын қытай философиясындағы іргелі категория. Бұлар адам иеленуі керек бес қайырымдылықтың ең бастысы. «Жэнь» үш негізгі құрамдас бөліктен тұрады: адамдарға деген сүйіспеншілік пен жанашырлық, екі адамның бір-біріне деген дұрыс қарым-қатынасы, адамның айналасындағы әлемге, оның ішінде жансыз заттарға деген қатынасы.

«И» - «әділеттілік» мағынасын білдіреді. «И» қағидасын адам мұны өзімшілдігінен емес, «И» жолының жалғыз шынайы жол болғандығынан ұстанады.

«Ли» - «салт-дәстүр», «әдептілік», «рәсімдер» деген мағынаны білдіреді. Қытай философы әлемдік үйлесімділікке кедергі келтіретін қастығыстарды жуып-шаю үшін әдептіліктің негізі болатын салт-дәстүр, рәсімдерді игеру арқылы шешу жолын ұсынады. «Ли» қағидасын меңгерген адам үлкендерді құрметтеп қана қоймай, олардың қоғамдағы орнын да түбегейлі түсінеді.

«Чжи» - бұл «даналық». «Чжи» - мәрт, асыл адамның бір қыры. «Ақыл-ой» адамды жануардан ажыратады, «Чжи» қыңырлыққа жол бергізбей, күмәннан арылтады, әрі ақымақтықпен күреседі.

«Синь» - бұл «сенімділік» (Благонадежный). Сенімді адам деп қайырымдылықты сезінетін адамды айтамыз. «Синь» рәсім, әдептілікті теңестіре отырып, екіжүзділіктің алдын алады.

Адам мәселесі ерте Грек дүниетанымында да философияның темірқазығына айнала білді. Тіпті адам әлемдегі, дүниедегі барлық заттардың өлшеміне айнала білді. Адам туралы пікір әсіресе, Сократ пен Платон ілімдерінде кең бағытта зерттелді. Сократ (шамамен б.з.д. 469 - 339 жж.) – антикалық философ, оның ілімі сол кездегі натуралистік қағидалардан идеализмге өту кезеңімен тұспа-тұс. Сократты философия тарихындағы рухани революционер деп атаса да болады. Платон, Евклид, Антисфен, Аристипп секілді ұлы адамдардың ілімдеріне тікелей әсер еткен тұлға. Сократ ілімі бізге Платон мен Аристотельдің еңбектері арқылы ғана жетті. Сократтың ұстанымына сүйенсек, дүниенің құрылымдары мен оның физикалық сырын танып білуді жокқа шығара отырып, өзімізді ғана танып-білуіміз қажет деп жариялады. Танымдағы бұл құбылысты Сократ «Өзіңді өзің танып - біл» қағидасы арқылы сипаттады. Сократ

этикалық мәселелерді (әділеттілік) анықтап, оны жалпыландырудың үлгісін жасай отырып, ұғымды анықтаудан бұрын әңгімеге жол берілуі керектігін паш етті. Осыған байланысты Сократ «майевтика» («сөйлеу өнері») деп аталатын әдісті ұсынды. Сократ ұстанған этика ақылға қонымды: дұрыс емес іс-әрекет білімсіздіктен жүзеге асады себебі, ешбір адам өздігінен саналы түрде зұлым болғысы келмейді. Адам өзінің ішкі жан дүниесіне үңіліп, тануға талпынып, нәтижесінде білімсіздігін аңғарады. Әрине аталған жағдай Сократ қалыптастырған «Менің білетінім – менің ештеңе білмейтіндігімде» қағидасын меңзейді.

Платон - ақиқат мәселесін аса қажетті және жалпыға бірдей ең жоғарғы игілік деп қабылдаған Сократтың шәкірті. Платонның пайымдауынша, философия - таза ізденістер арқылы ақиқатты тануға ұмтылуды қамтитын ең жоғарғы мәнге ие ғылым саласы. Ол өзін, Құдайды және шынайы бақытты танудың жалғыз жолы. Платон, өзінің ұстазы Сократ секілді, моральдық-этикалық мәселелерді бірінші қатарға қоя отырып, адам, қоғам және мемлекет мәселесін зерттеудің аса маңыздылығына баса назар аударды. Платонның этикалық ілімі адамның болмысы туралы түсінікті анықтаумен ерекшеленеді. Платон мен Аристотельдің философиялық мұраларында адам өзін ғарыштың бөлігі ретінде танып, ғарыштық бастамаға ұмтылу жолдары сезіледі. Осылайша адам, өмірдің мәні өлім мен мәңгілік бастаманың қосылуын жүзеге асыруда деп түсінеді. Нәтижесінде неоплатоншылдар жасаған Құдайдың бастамасы ашылды - адам Құдайды өз бойынан таба білді әрі бұл адамның бостандығы мен тұлғалық сипатының қалыптасуын білдірді.

«Никомах этикасында» Аристотель «адам табиғатынан қоғамдық тіршілік иесі», ал «Полития» еңбегінде «адам саяси тіршілік иесі» деп атап көрсеткен болатын. Адам тумысынан саяси тіршілік иесі ретінде қалыптаса отырып, инстинкті түрде бірігіп өмір сүруге бейімделеді. Адамдардың топқа бөліну, олардың қоғамдағы атқаратын қызметтеріне қарай жіктелу себебі – адамдардың туа біткен қабілеттеріне байланысты. Адамда биологиялық және қоғамдық екі бастама бар. Адам өмірге келген сәттен бастап жалғыздыққа тап болмайды, ол өткені мен қазіргісін саралай отырып, адам баласына тән сезімдерді бойына сіңіріп, тәжірибе жинақтайды. Сондықтан, адам өмірін қоғамсыз елестету мүмкін емес.

Орта ғасырлық философияда адам Құдай орнатқан әлемдік тәртіптің бөлігі ретінде зерттелді. Ал христиан дінінде айтылатын адам туралы тұжырым «Құдай бейнесінде екенін және оған ұқсастығы» екендігін нақтылайды. Ортағасырлық христиан

философиясының көрнекті өкілдерінің бірі әулие Аугустин болды. Оның онтологиясы мен абсолютті тіршілік ретіндегі Құдай туралы ілімі ғана емес, сонымен бірге адам туралы ілім де Платоннан бастау алды. Ол адам тұлғасының дамуын өзінің «Тәубеге келу» еңбегінде жан-жақты талқылауға тырысты. Адам бір-бірінен тәуелсіз, қарама-қайшы жан мен тәннен тұратын Құдай жаратқан тіршілік иесі деді Аугустин. Аугустинге қарағанда, Акуиналық Томас адам туралы христиандық ілімін негіздеу үшін Аристотель философиясына жүгінді. Адам - періштелер мен мақұлықтар арасындағы тіршілік иесі. Бұл жан мен тәннің бірлігін білдіреді, айырмашылығы тек жан ғана тәнді «қозғалысқа» түсіреді әрі адамның мәнін анықтайды. Жан - материалды субстанция емес, бірақ, өзінің түбегейлі өміршеңдігін тән арқылы жүзеге асыра алады.

Қайта өрлеуде адам философияның орталық мәселесіне айналды. Адамды діни тұрғыда түсіндіруге талпынған ортағасырлық философияның шырмауынан шығып, адамға шығармашылық жаратушы, тұлға ретінде сипаттамаа берді. «Адам әсемдік пен шеберлікке, махаббат пен сүйіспеншілікке толы жан иесі» деген түсінік қалыптасты. Адамға бейнелеу өнері, архитектура, музыка, театр, әдебиет салаларымен шұғылдануға толық мүмкіндік берілді. Ренессанстық кезеңде кең тараған ағымдардың бірі гуманизм (лат. Humanus - иманды) - адамның қадір қасиеті мен құқын құрметтеді, оның жеке тұлға ретіндегі бағасын, адамның иелігіне, оның жан-жақты дамуына, адаа үшін қолайлы қоғамдық өмір жағдайын жасаған қамқорлықты білдіретін көзқарастардың бірлігі. Қайта өрлеу дәуірінде гуманизм тиянақты идеялық көзқарас ретінде қалыптасты. Гуманизм феодализмге және ортағасырлық теологиялық көзқарастарына қарсы бағытта дамыды. Гуманистер адам бостандығын жариялай отырып, діни аскетизмге қарсы, адам ләззаты мен мұқтаждықтарын қанағаттандыру құқын паш етті. Қайта өрлеу дәуірінің аса көрнекті гуманистері - Петрарка, Данте, Боккаччо, Леонардо да Винчи, Эразм Роттердамский, Ф.Рабле, Монтень, Джованни Пико делла Мирандола және т.б. зиялы қауым өкілдері адам туралы дүниетанымды қалыптастыруда маңызды әрекеттер атқара білді» [6, 66-67бб.].

Философия тарихында адам мәселесіне баса назар аударған ойшылдардың бірі Людвиг Фейербах болды. Фейербахтың пікірінде, дін - адам қиялының жемісі. Діни жаңсақ пікірлерден арылу үшін, адам Құдай жаратқан тіршілік иесі емес, мәңгі табиғаттың ажырамас бөлшегі екенін түсіну қажет деп тұжырымдады. Бұл тұжырым Фейербах антропологизмінің мәні еді. Фейербах адамды ең алдымен

рухани тіршілік иесі ретінде қарастырған Гегельдің идеалистік көзқарасын терістеп, адамға материалистік тұрғыда анықтама беруге ұмтылды. Тек тән ғана адамды толыққанды дамыта отырып, адамның «Менін» қалыптастыра алады. Рухани бастама тәннен бөлек дами алмайды, жан мен тән организм деп аталатын нақты ақиқаттың екі қыры. Осылайша, адам табиғаты Фейербах дүниетанымында биологиялық тұрғыда түсіндіріліп, адамзат дамуының негізіне айналды.

Қай кезеңде болмасын, философтар адам ұғымын түсінуге тырысып, оның бейнесін жасауға тырысты. Солардың бірі неміс ойшылы Фридрих Ницше болды. Ол философияда өмір философиясы бағыты арқылы адамға терең философиялық анықтама беруге тырысты. Өзінің дүниетанымында негізгі мәселе етіп «жоғары адам» концепциясын алға қояды.

Фридрих Ницше философиясы адам бейнесі мен оның сана-сезімі, мәні және болмысы саласындағы барлық зерттеулермен қаныққан, олар «жоғары адам», ерік туралы идеяларымен тығыз байланысты. Адам бейнесіне келетін болсақ, бұл оның болмысының түрлерін сипаттау немесе белгілі бір саладағы оның мүмкіндіктерінің эскиздік құрылымы. Ницше шығармаларындағы адам бейнесінің кейбір аспектілерін сипаттау кезінде нені ойластырғанын толық түсіну мүмкін емес, себебі ол адам болмысы мен оның мәнін түрлі қырлары бойынша сипаттайды. «Жоғары адам» - бұл ерік – жігері күшті, өз өмірінің ғана емес, өзгелердің өміріне қожалық еткен адам. Ф.Ницше өзінің «Заратустра осылай деген» атты еңбегінде адам үнемі өзін-өзі еңсеріп, «жоғары адам» болуға ұмтылуы керек деп баяндады.

Адам мәселесі қазақтың қоғамдық-философиялық дүниетанымында сана мен танымды жүзеге асырушы ретінде анықталады. Бұл мәселенің дамуы - казак рухының, оның ұлттық санасының даму тарихының көрінісі. Қазак дүниетанымында адам мәселесіне толыққанды тоқталған ойшылдардың бірі Абай Құнанбаев болды. Ол өзінің «Адам бол!» қағидасын ұсына отырып, толық адам санатына қосылудың жолдары білімде әрі ғылымды тануда деп дәріптеді. Кез келген таным - білімнің негізінде махаббат жатыр. Себебі, баланың білімге деген құштарлығын ояту үшін, оған ең алдымен ғылымға деген сүйіспеншілігін оятатын себептер болуы керек, бұлар: жақсы ата-ана, жақсы орта, жақсы ұстаз. Абайдың тұжырымдауынша, бала ғылым-білімді өздігінше таба алмайды, сондықтан оған бағыттаушы болғаны абзал. Абайдың 7-ші қарасөзінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары,

бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Іһәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып. онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген», [8, 285-286 бб.] дейді.

Ұлы Абай этикалық дүниелермен тығыз байланысқан эстетикалық мәселелерді зерттей отырып, адамның танымдық қабілетін әлемге паш еткен теңдессіз ғұлама ойшыл.

3.2 Өмір және өлім. Өмірдің мәні

Жан, адамның ішкі әлемі - күрделі құрылым. Жан - бұл адамның тұтастығы мен ашықтығы, әрі оның ішкі әлемінің тұтастығы. Алайда, бұл дүниенің тұтастығы ерекше түрде беріледі. Ішкі әлем ешқашан бірден ашылмайды, өйткені, әр уақытта санада тек бір ғана қандайда алаңдаушылық болады, бірақ рухани әлемнің тұтастығы бар. Бұл дегеніміз - ішкі жан дүниесінің жалпыға бірдей ниеті, жанның әмбебап күйлері аркасында махаббат, сенім, бакыт, үміт және ойлау сезімі (жалпы түсіністік немесе даналық) сияқты жалпыадамзаттық сезімдер пайда болады. Жанның бұл әмбебап күйлері (ниеттері) адамның бүкіл ішкі әлеміне еніп, оған бірлік береді. Олар адамның кез-келген алаңдаушылығымен, оның ішінде адамның ішкі әлемінің мазмұнымен немесе одан тыс байланыста болады.

Махаббат (сүйіспеншілік) - өмірдің ең керемет сезімі. Сүйіспеншілік (махаббат) сезіміндегі адам ғана өзінің шынымен өмір сүретінін сезінеді, онсыз ешнәрсе өмір сүрмейді, бұл оның еркі мен тілегіне қосымша серпіліс, қуат береді. Философия тұрғысынан біреуді жақсы көру махаббат тақырыбымен емес, сүйіспеншілік қабілетімен түсіндіріледі. Сүйіспеншіліктің пайда болуын басқа себептер түсіндіре алмайды. Олар бір нәрсені емес, махаббат болған соң сүйеді. Игі істер үшін, ар-ожданның болуы үшін ешқандай себеп жоқ сияқты сүйіспеншілік үшін ешқандай себеп қажет емес. Адамның жақсылық жасауы, ар-ожданға сәйкес әрекет етуі - бұл белгілі бір мақсатқа ұмтылғандықтан емес, өз тумысында мейірімді, ар-ожданды болғандықтан және басқаша өмір сүре алмайтындықтан. Ғашық адам сүйіктісінде, басқалар көрмеген нәрсені көреді. Ғашық емес адам

толыққанды адам емес, ол әлемнің, табиғаттың, адамдардың, қоғамның барлық сұлулығын көрмейді. Ғашық адамға әлемнің жаңа түстері, шұғылалы сәулесі ашылады. Ғашық болу дегеніміз - өмір сүру деген сөз.

Бастапқы өмірге деген *сенім* - бұл не ой, не трансцендентті жеке құдайдың бар екендігіне сену емес, бұл - баланың ішкі жан дүниесіндегі күштердің еркін қуанышты ойынына ұқсас ішкі жан күйі, жүректің тірлігі. Жанның осы күйі шексіз махаббаттың киесімен, мейірімділік, тыныштық, рақаттың, қасиеттілік сияқты сарқылмас асыл қазынасымен мызғымас байланыста. Сенім дегеніміз - оның мәні мен құндылығы жағынан адамның өзінен жоғары тұратын керемет нәрсе ретінде айқын сезінетін күштің жалыны. Сенім - идея да, идеялар жүйесі де емес. Бұл өмірдің өзі және оның қайнар көзі, өзін-өзі тану, әрі өзі сынақтан өтеді және тіршілік, өмір беретін күш-қуат ретінде әрекет етеді.

Бақыт деген не және бакытты болу деген не деген сауал адамды көптен бері мазалап келеді. «Құс ұшу үшін сияқты, адам бакыт үшін жаралған». Бұл канатты сөз мазмұнында халық даналығы бакыт дегеніміз аламзат баласының тіршілігінің терең қырларына, оның табиғатына қатыстылығын көрсетеді. Тек сол себепті де бакыт түсінігі адамның адамгершілік өмірінің белгілі бір сәтін, кезеңін көрсетуі керек. Бакыт ұғымының мәнін санамызда түсіну адамның рухани өміріндегі бұл құбылыстың күрделілігімен ғана емес, сонымен қатар, «бакыт» сөзінің күнделікті өмірде әртүрлі мағынада қолданылуына кедергі келтіреді. Бакыт ұғымы әр адам үшін жеке дара.

«Біреулерге бакыт ізгілік, екіншілеріне - парасаттылық, үшіншіге - танымал даналыққа ұқсайды, ал басқаларына мұның бәрі бірге немесе ләззатпен бірге не болмаса ләззаттың қатысуынсыз бір нәрсе, әрі бакыт ұғымына сыртқы дәулеттілікті қосатындар да бар» (Аристотель). Бакыт түсінігіне қатысты адамдардың түрліше пікірлерін атай отырып, көпшілік үшін бакыт сәттілікте, ләззатта, құрметте, байлықта, т.б. көрнекілік және болуы тиіс жағдай. Аристотельше «Бакыт дегеніміз - бұл дәулет және жақсы өмірдің өзі». Сондықтан, бакыт туралы сауал – бұл тек қалай жолы болу, риза болу немесе тіпті ізгілікті болу емес, алайда ең бастысы жақсы бакытты өмір деген не және адам ең алдымен оған ұмтылуы керек нәрсе. Бакыт жөнінде өз болмысының жағдайына, жеткіліктілікке және адам максатының жүзеге асырылуымен өмірдің мазмұндылығына адамның анағұрлым ішкі жан дүниесінің рақатқа бөленуі жағдайын көрсететін адамгершіліктік сана-сезім ретінде де анықтамасы баршылық. Арман

сияқты, бакыт идеалдың сезімдік-эмоционалды формасы, бірақ оған керісінше жеке адамның ұмтылысы емес, осы ұмтылыстардың орындалуы деген сөз. Бакыт түсінігі адамның белгілі бір калпын немесе субъективті жағдайын сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар өмірдің қандай болуы керектігі, ол үшін қандай рақат бар екендігі туралы идеяны білдіреді. Адам өмірінің мақсаты мен мәні қалай ашылатындығына байланысты, бакыттың мазмұны түсініледі. Демек, бұл ұғым нормативтік-құндылықтық сипат да болады.

«Бакыт» сөзінің этимологиясын саралауда, заңдылықты байқауға болады екен. Ежелгі гректік «Eudaimonia» (шынайы бакыт) сөзі 2 сөзден тұрады екен: «eu» (қайырымдылық) және «daimon» (құдай, құдірет), яғни сөзбе-сөз аударғанда адам тағдыры құдайлар қамқорлығында дегенді білдіреді.

Римде «бакыт» сөзі әйел-құдайдың есімі Фортуна дегенді білдірген. «Fortuna» сөзінің сәттілік пен тағдыр деген тағы екі мағынасы бар екен. Әйел-құдайы молшылық, береке кернейімен, доңғалақ және ескек рөлімен бейнеленген. Яғни, ол тек лайықты адамдарға бере алатын Құдайдың рақымын бейнелейді. Сондықтан, Рим империясында бакыт ұғымы категория ретінде қабылдануы тек практикалық тұрғыда болды. Бұл байлық, тілектерді орындау мүмкіндігі және т.б. Сонымен, бакыт дегеніміз адамның тілегінің орындалып, қуанышка кенелуі.

Қазақ дүниетанымында «бак дарыды», «бакытқа бөленді», «жаксылыққа кенелді», «бакыт таңы атты», «қуанышты күн туды», «дегеніне жетіп, бакытқа кенелді», «бағы жанды, жолы болды», т.б. ұғымдар арқылы ойдағы арман орындалып, шаттыққа кенелушілікті білдірген. Бакыт сөзінің мағыналас ұғымдары - бак, құт, ырыс, талай, береке, бакыт құсы. Рухани мәдениет дәстүрінің тізгінін ұстаған майталман өкілдері қандай іс-әрекетті қолға алса да, оның мән-мазмұндық бастауының өзегінде адамгершілік қасиеті тұрған. Сондай дара тұлғалардың әрқайсысы өз тарих дәуірінің танымдық жүйесінде адамгершіліктік құндылықтардың негізін қалыптастыра отырып, оны көпшілікке насихаттаған. Бұл жеке дара тұлғалардың көпшілік алдындағы жауапкершіліктерін көрсетеді. Ал біздер білеміз, жауапкершіліктің жүгі өте ауыр.

Немесе қай ұлт болмасын өзінің тарихи даму жолында ұлттық келбетіне, ментальдық қадір-қасиетіне сай өзгеше бейнелілік тәсілдерді де сөз өрнегімен жеткізу тәсілінде жетік пайдаланған. Мысалға, Бұқар жыраудың Абылай ханға арнауында мына бір жолдары осының дәлелі:

Дәулет құсы қонды басыңа,

Қыдыр келді қасына.
Бак үйінде түнедің,
Алыстан тоят тіледің.

Бұл жерде «дәулет» сөзі астарында – қоғамның не жеке адамның материалдық игіліктерінің жиынтығы байлық, бак, ырыс ұғымдары жатса керекті. Сәкен Сейфуллиннің пікіріне жүгінер болсақ, қасиетті заттар «құс» ұғымының баламасы болған: «Бак сүйген пендесіне құс болып қонады» деген наным бар. Ол құстың түсі ақ болады деп нанады. Әлгі «дәулет құсы» дейтіні, «басынан бағы ұшты» дейтіні – осы. Бұрынғы заманда хан сайланғанда, «бак құсы», «дәулет құсы» деген екі құсты ұшырады екен. Сол ақ құс кімнің басына қонса, соны ақ киізге отырғызып, хан көтереді екен деген ертеке те бар. Адамның басына қонған ақ құсты – «бак құсы», «дәулет құсы» екен деген ертекеке жұрт нанатын» [1, 46-47 бб.]. Дәулет сөзінің ауыспалы мағынасы байлық болып келеді. Жалпы қалыптасқан түсінік бойынша бакыт ұғымының өрісі сан қырынан көрінеді. Мысалы үшін, мағыналас ұғымдары: біріншіден, бак-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық; екіншіден, қуаныш, ләззат, рахат; үшіншіден, баксылыққа, ізгілікке жету, даналық; төртіншіден, өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу, яғни кемелдену. Бұл түсініктердің базалық негізі адамның басына келген баксылықтарға меңзейді, олар – байлық, мансап, дәреже, шаттық, қуаныш, айнымас дос, т.б. «Бакыт құсы» адамға түрліше жағдайда келуі мүмкін. Егер адам оны уақытында бағалай білсе, тұрақты болуы мүмкін, ал бакыттың қонғанын дұрыс зерделей, пайымдай алмаса, ол ұшып кетеді деседі. Демек, бұл сөз тіркесінің мәні баксы қасиеттер мен мінездер – адамгершілік, рухани қазына және баксы нәрселер – деннің саулығы, адал дос, терең танымның адамзат баласына орнығуымен сипатталады екен. Алланың берген бак-дәулетіне мастанба, бекер жатпа, еңбек ет, ел-жұртыңа пайда әкел, баксылық жаса дегенге саяды.

Ал енді «Қыдыр ата» бұл қанымызға сіңген әдемі түсінік-ұғымдардың бірі, ел арасында жүріп, өзіндік бейнесі бар әулие санатындағы, сондай-ақ, ол адам басын бакытқа бөлеуші, дәулет беруші Түркі халықтары мифологиясында ислам дініне дейін және одан кейінгі кезеңде пайда болған екі діни-фольклорлық дәстүрлі қамтитын мифтік бейне. Қазақ халқының ұғым-түсінігінде Қыдыр – сәттілік пен бак беруші, көбіне иман жүзді карт түрінде бейнеленіп, өзін көзімен көру сәті түскендерге бакыт сыйлаушы ретінде суреттеледі. Демек, күнделікті кездесетін адамдардың арасында Қыдыр-ата болуы мүмкін деген түсінік қалыптасқан: ол әртүрлі

кейіпте (көбіне кедей адам секілді) жүреді. Одан сый алу үшін кез келген адамға, оның әлеуметтік мансап-мәртебесі мен байлығына, киіміне, түр-әлпетіне қарамай, қонақжайлылық көрсету керек деседі. Өйткені оның Қыдыр болып шығуы әбден мүмкін. Халық арасында кеңінен тараған «Қырықтың бірі Қыдыр» сөзінің астарынан осындай түсініктен туындаған моральдық факторды көруге болады. Осындай ұтымды сөз өрнегін мағыналық жүйеде шебер пайдаланған Бұқар жыраудың өлең жолдарының астарында керемет философиялық мән жатыр. Қолданыстағы сөз тіркестері ежелгі дәстүрден бері жалғасын тапқан ой-танымның ұрпақтар сабақтастығымен үндестігін көргендей боламыз.

Өлім - адам тіршілігінің ең маңызды факторы. Біз тек өлімге бет бұра отырып, өмірді жақсы көруге құштарлық артады. Соған қарағанда адам тіршілігінің мазмұны әрі кәдірі салыстырмалы тұрғыда құрметтеледі. Ежелгі грек мифологиясында ажалсыздық құдайлар адамды үкімге кескен ең қорқынышты жаза болған. Адам барлық тіршілік иелерінен өзінің өлімін білетіндігімен, өлімде барлық тірі табиғаттың сөзсіз аяқталатынын көретіндігімен ерекшеленеді. Өлім мәселесі сөзсіз жеке адамда да, қоғамдық санада да, ең алдымен дін мен философияда кездеседі.

Дін адамның өлімін оның жердегі, тәндік өмірінің аяқталуы және мәңгілік, рухани, жансыз өмірге көшу деп санайды. Ежелгі мысырлықтар адамның жер бетінде өмір сүруінен оның о дүниеге дайындығын көрді. Олар бұл дайындықты өте мұқият жүргізді - олар қабірлер мен пирамидаларды тұрғызды және безендірді, өлгендердің денелерін шебер бальзамдады. Аруақтарға табыну қандай да бір дәрежеде барлық діндерге тән. Ежелгі грек философиясында, ең алдымен Демокрит пен Эпикурдың еңбектерінде дәйекті және даулы, еркін ой мен атеизм өзіндік көрінісін тапты. Соңғы ойшылдың айтуынша, жан ерекше нәзік атомдардан тұрады және денемен бірге ыдырайды. Философ өлімнің бізге ешқандай қатысы жоқ деген. Біз болған кезде өлім болмайды, ал өлім болған кезде біз жоқпыз. Осыған ұқсас дәлелдер философиялық ойдың дамуы барысында бірнеше рет қайталанды. Алайда ежелгі философияда адам туралы, оның өмірі мен өлімі туралы материалистік емес, діни-идеалистік идеялар басым болды.

Өмірдің мәні, болмыстың мәні - тіршіліктің түпкі мақсатын, адамзаттың мақсатын, адамды биологиялық түр ретінде анықтаумен байланысты философиялық және рухани проблема, сонымен бірге адам жеке тұлға ретінде, адамның рухани-адамгершілік сипатын қалыптастыру үшін үлкен маңызы бар дүниетанымдық

тұжырымдамалардың бірі. Ұғымдарды біржақты анықтау күрделірек, өйткені олар көбіне діни, атеистік, философиялық, этикалық және, кем дегенде, адам мен өзі өмір сүретін қоғамның тәжірибелік көзқарастарына байланысты. Қысқасы, бұл адам неге және не үшін өмір сүретіні туралы сұрақтар. Әр адам - бұл адамзат ұрпағының кішкентай бөлігі, адамдардың өткен және болашақ ұрпақтарын байланыстыратын буын. Бұл адамға талаптар ұсынатын объективті қыры болмақ: оның өмірі адамзаттың қалыпты дамуына ықпал ететін кейбір жалпы талаптарға сәйкес келуі керек. Берілген имеративтің өзектілігі айқын – адамзат баласының жаппай құрып кетуіне шынайы қауіп баршылық, мысалы, экологиялық апат, эпидемия. Өмірдің мәні туралы мәселенің субъективті жағы біржақты шешілмейді. Бұл мәселе әрбір адаммен өз алдына дербес ерікті көңілмен таңдау жолымен сезінуі және шешілуі қажет. Алайда, егер ол біздің планетада толыққанды өмір сүру міндетінен туындаған табиғи талаптарға қайшы келсе, шешім қате, елес болуы мүмкін. Өмірдің мәні туралы тек өз өмірінді ғана емес, бөтеннің өмірін құрметтеп, бағалағанда ғана айтуға болады. Өмір мәні адамның қабілеттерінің жан-жақты дамуынан, адамдардың көпшілігіне пайдасын тигізетін іске анағұрлым барлық күш-жігерінді салудан тұрады.

«Ел аузындағы қара өлеңдер әсемдік, сұлулық, сезімділік түсініктерімен шектелмей, адамзат баласына қатысты небір мейлінше терең танымдылық қасиеттерді көрсете білген. Сол себептен ұлтымыздың дәстүрлі поэзиясы болсын, аңыз әңгімелері болсын, сазды әуен, сазды күйі болсын ұдайы философиямен, даналықпен шендесіп жатады. Міне, сондай ұлтымызға тән ауызша поэзиялық шығармашылығындағы ең құндыларының бірі - *Қорқыт туралы аңыздар* болып табылады. Қорқыт халық түсінігінде - болашақты көре білетін сәуегей философ, ұлы қобызшы, сазгер, бір сөзбен айтқанда қобызға алғаш тіл бітіріп, оның қыл ішегіне жаһандағы жаратылыс атаулының үнін күй етіп сөйлеткен өнер иесі, күй атасы. Халқымыз бір ғана адам бойынан осыншама асыл қасиеттерді дәріптей көрсете отырып, оның қайталанбас жарқын тұлға екенін түсіне білсе керек. Қорқыт жырларының мазмұны табиғаттың тылсым күштерін, адам жанының көңіл-күйлерін, жүрек сезімін қобыз сарынымен үндестіре отырып, үлкен бір философиялық ой-арнаны асқан сұлулықпен, нәзіктікпен, ең алдымен асқан даналықпен жеткізе білген. Мұндағы философиялық даналықтың терең ойлылығы - өліммен күресу, өлімді өнермен жеңе білуінде. Аңыздардағы Қорқыт философиясының негізгі түйіндерінің бірі - ажалды өмірдегі бар зұлымдық пен жауыздықтың басы деп тану, онымен күресу, өмірдің

тұрлаусыздығын мойындамау, мәңгілік ғұмырды ансау. Бұл казак ойлау тәсілінің метафоралығының бір көрінісі. Қорқыт күйі шынында тым әсерлі, сазды, мазмұны жағынан (өнер барда өлім жеңбек емес) терең. Күйші қобызы бірде тағдырдың қайғы-мұңын шертіп, ботадай боздайды, бірде мәңгілік өмір мен сұлулық жырын төгіп, аккумуля сызыла сұңқылдайды. Өмірдің мәні, бақытты ғұмыр жайында тебіреніп ой толғайды» [12, 69-70 бб.]. «Адам өмірін табиғат дүниесімен бірлікте, үйлесімде қабылдауға бағытталған казак халқының танымы халық ауыз әдебиеті мен музыкада, сана мен сезімнің бірлігінің негізінде қарастырылған. Қорқыт бір адам емес. Оның аңыз болатын себебі, Қорқыт - бүкіл мәдени болмысты біріктіретін түсінік, яғни мәңгілік уақытқа бағынбайтындығын көрсетеді. Қорқыт туралы аңыздар жай дүние емес, даналық шежіресі. Негізгі мазмұны-мәні мен мағынасының дұрыстығы мәңгі ескірмейтін келер ұрпақ ғибрат алатын, үлгі ететін даналық сөздер. Мұның бәрі халқымыздың ұлттық болмысымен ұштасып жатқан құнды дүниелер. Қорқыт түсінігі арқылы біз казак философиясындағы экзистенциализм бағытын байқаймыз. Қазіргі заманның негізгі мәселесі - өмір сүрудің өмірдің мағынасына, мәніне сәйкес келмеуінде жатыр. Және де экзистенциалистердің айтуы бойынша өлім адам өмірін шектеуші және анықтаушы күш болып табылады. Қорқыт түсінігі өлім арқылы адам өмірінің көкжиегінің шектеулілігіне күмән келтіреді. Сөйтіп, адам болмысын шексіздікке жетелейді. Міне, даналықтың негізі қайда жатыр» [12, 71-72 бб.].

Философиялық ойлар тарихындағы өмірдің мәні мәселесін қарастыратын бағыттар - *фатализм, гедонизм, волюнтаризм, функционализм*.

Фатализм (лат.«fatalis» - тағдырмен алдын-ала анықталған, өлім) - кез-келген оқиға мен әрбір адамның еркін таңдауы мен мүмкіндігін қоспағанда, бастапқы тағдырдың сөзсіз жүзеге асуы ретінде қарастыратын дүниетаным. Оның негізгі 3 түрін ажыратуға болады. Мифологиялық, кейіннен күнделікті, жергілікті фатализм алдын ала анықтауды иррационалды зұлмат тағдыр ретінде; теологиялық фатализм – құдіретті құдайдың еркі ретінде; рационалистік фатализм (механикалық детерменизммен қосылған) – себептердің ырықсыз ұласуы мен ішкі тұйық жүйенің себепті салдары ретінде түсініледі.

Гедонизм (гр. «hendonē» - рахаттану) - ләззат тек жоғары жақсылық қана емес, сонымен бірге, өмірдің мәні де туралы ілім. Ілімге сәйкес барлық қалған құндылықтар рақатқа жетудің кілті болып табылады. Бұл ілімнің тұжырымдамасын ежелгі грек ойшылы

Аристипп жасаған. Философ адам жаны үшін 2 күйді анықтады - рахат және азап. Ләззаттың түрлері бір-бірінен ерекшеленбейді, өйткені олардың мәні бірдей сапалы. Аристипп бойынша, бақыт - бұл азапсыз рақаттың жоғары дәрежесі, ал өмірдің мәні - тән рақаты.

Волонтаризм (лат. «voluntas» - ерік-жігер) - табиғат пен қоғам заңдылықтарын жоққа шығаратын, шындықтың мәнін, сондай-ақ, адам әрекетін сөзсіз ерік-жігермен көретін идеалистік философиялық бағыт. Рухани өмірдегі ерік-жігерді атап көрсете отырып, волонтаризм рационализмге (немесе интеллектуализмге) - ақылды (немесе ақыл-ойды) тіршілік негізі деп санайтын идеалистік философиялық жүйелерге қарсы тұрады.

Функционализм - сана мен философияға балама ретінде пайда болған қазіргі сана философиясының жетекші теорияларының бірі. Функционализм өзінің тамырларын Аристотель, Томас Хоббс және Уильям Джеймс философиясынан алады, алайда тәуелсіз теория ретінде ол XX ғасыр соңына қарай қалыптасты. Функционализмнің негізгі идеясы психикалық күйлер физиологиялық та, феноменальды қасиеттер де емес, бірақ ақпаратты өңдеудің себептік тізбегінде анықталған қызметтер болып табылады. Функционализм - бұл ғылыми психологияны жан-тән мәселесін қарастырмай құруға талпыныс. Функционализм қазіргі ғылыми әдіснамамен өте жақсы үйлеседі, сондықтан ол сана философиясындағы ең ықпалды бағыттардың бірі болып қана қоймай, когнитивтік ғылымының философиялық негізі мәртебесін алды.

«Қазақ даласына тән данышпандық ой-толғаулардың, кесім-биліктердің, ой-тұжырымдардың қай-қайсысын ашып қарасаңыз сөз даналығының өзегі - адам. Адамның келешегі мен бүгінгісі, қайғысы мен қуанышы, арманы мен тілегі, қиыншылығы мен бақыты, болмысы мен болашағы. Демек, даналық және адамгершілік бір-бірімен тығыз байланыста жетіледі. Даналық, толысқан зерделілік пен адамгершілік теңдік пен келісімнен тұрады. Бір сөзбен айтқанда, ұлағаттылықтың үйлесімділігін құрайды. Ұлыс даласының данагөй би-шешендері, сұңғыла сөз зергерлері, ақын-жыраулар рухани ұстаздар іспеттес. Олар адамның жүрегі мен ақылына жол тауып, адам табиғатын кемелдендірудің үлгі-өнегесін жетілдіріп дамытты» [3, 71-72 бб.]. Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) «Мен ізгіліктің тектілігін жетілдіру үшін ғана жіберілгенмін» деген тұжырымын тілге тиек етсе, рухы биік халықтан шыққан дана тұлғалар адамдыққа, кісілікке тірек болатын қасиеттерді шыңдады. Бұл өз кезегінде ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың, жалғастықтың берік байланысын, олардың көзқарас мұраттарын, сабақтастық сырларын

айқындайтын алтын арқа ролін аткарды. Сөз өнерінің шебері, адамгершіл ағартушы-гуманист Абай Құнанбаев өзінің тереңнен толғаған озық ойларында оның шынайы туындысы болған моральдық қисындарды, адамгершіліктің талап-тілектерін ашып көрсеткен. Өмірлік тәжірибесін қорытқан данагөй ақын келешек ұрпаққа ақыл айтып, өсиет сөздерінің негізінде адамгершіліктің сара жолын нұсқайды. Абайдың кара сөздерінің негізгі нысана болған этикалық тәлім жүйелері адамгершілік қағидаларға негізделген. Абай бәрінен де ар-ұятты жоғары қояды. Адамның ең асыл қасиеттері осылар деп білген. Отыз алтыншы сөзінде: «Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы» деген ой қорытындысынан үлкен моральдық тұжырымды көреміз. Адамның өз бойындағы қасиеттерді қастерлеу, адамгершілік адамның басты қағидасы, ең алдымен адам өзінің ішкі әлемін тазалауы керектігі ұлы Абайдың дүниетанымындағы басты дүние. Абай «Адамшылықтың алды - махаббат, ғәделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол - жаратқан тәңірісінің ісі... Бұл ғәдалет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақыл» [13, 104] дейді. Адам бойындағы адамгершілік қасиет даму үшін - жүректің тазалығы, ақтығы қажет. Жүрек адамдарды жақындастырады, олардың өзара қарым-қатынасын дамытып, жетілдіреді. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің казактың жүректі кісі дегені - батыр дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі, асықтық та - жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды...» Сонымен қатар Абай «Қазак та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер байлаулылықтың жоктығынан азады» [13, 33 б.] деп тұжырымдайды. Ал оларды өзара біріктіріп жалпылық деңгейге көтеретін негізгі күш - ол ғылым. «Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет,- деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсандар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол» дейді Абай [13, 37 б.]. Білімге, ғылымға ұмтылыс ол талап, ұғымды қажет етеді. Абай адам болу жолында ең алдымен талапқа ерекше мән береді. Білім де, ғылым да, өнер де талаппен келеді. Ол адамға қосымша күш береді. Бұл жөнінде Абай «Махаббат - әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселербірлән... Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен» деп түйіндейді [13, 67 б.]. Абай сияқты ұлы тұлғаның ғасырдан ғасырға

кетер өшпес сөздері, даналық тұжырымдары, ұлағаты, оның данышпандық ғибраты адамзат баласына тигізер пайдасы өлшеусіз демекпіз. Халқымыздың ұлттық зердесінде сақталған, жадында жатталған інжу-маржандай көркем ойларға толы даналық сөздердің мазмұны негізінен ұлағаттылық пен жақсылыққа жетелейтін кісілік асыл қасиеттерді іздестіру және сол негізде тәрбиелеу сияқты құндылықтарға толы. Адамгершілікке тән құнды дүниелерді, идеяларды ұсына отырып, талап-жігер мен ықылас-ынтаны арттыруда халық даналығы мен дала кемеңгерлері, дара тұлғалардың атқарған рөлі өте зор болды. Демек, даналық адамгершіліктен жоғары, яғни ақыл мен зейін-зерделілік адамдықтың ең жоғары белгісі. Бұл туралы Бөлтірік ділмар былай толғапты: «Дүниеде азбайтын байлық біреу. Ол - ақыл. Дүниеде тозбайтын байлық біреу. Ол - ақыл. Дүниеде қайтпайтын адал қолдаушың біреу. Ол - ақыл. Дүниеде тоймайтын адал қорғаушың біреу. Ол - ақыл. Дүниеде жарығы тұтас елге түсетін қасиетті шырақ біреу. Ол - ақыл. Дүниеде асыл текті жел жетпес пырақ біреу. Ол - ақыл. Дүниеде ердің басына қонатын бак біреу. Ол - ақыл. Дүниеде елдің басына қоятын так та біреу. Ол - ақыл.

Ақылсыз баска консa, бак баянсыз,

Накылсыз наскa консa, так баянсыз.

Құдай ақылсыз бас болғаннан сактасын.

Накылсыз нас болғаннан сактасын» [14, 106-107 бб.] деген екен.

Осынау сөздер жоғары танымдылық қабілетін, өмірдегі тәжірибелік даналықтан, көрегендіктен туған. Шәкәрім Құдайбердіұлы «Үш анық» атты философиялық трактатында: «Адам хакикатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді» деп жазыпты. Демек, кесек ой, түйдек толғам біліктіліктен, қабілеттің кең өрістілігінен, санадағы сәуледен бастау алады. Тағы да Шәкәрімнің «Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие деген сол болса керек» деген сөзі бар [15; 6, 545 бб.]. Бұдан түйіндейтініміз, даналық көпті көргеннен, естігенді еске тоқудан, өмірлік тәжірибеден, таным тереңдігінен туады. Бабаларымыз ақылдан да, дарыннан да кенде емес. Сонымен бірге, Шәкәрім бұл еңбегінде адам ұжданының қасиетін, оның мәнісін ашып көрсетеді. Ол - әділет, қанағат, мейірім қасиеттерінің жиынтығы. Бір сөзбен, имандылықтың белгісі деп те айтуға болады. Себебі, иман жүзді адам дегеніміз - ұжданды адам деген сөз. «Ұят кімде болса, иман сонда» демекші, адамның екі дүниесінде сенімді серігі - иман. Қазақта «иман жүзді», «иманы бар екен» деп бекер айтпайды. О дүниеге сапар шеккен адамға «иманы жолдас болсын, иманы салауатты болсын» деп бір ғана тілек айтады...

Осы орайда Шал акын адамзат бойындағы ізгі қасиеттердің негізі «имандылықтың» - бас-қасында қашанда «ақыл-парасат, түйінді-ой» болған жағдайда, теріс қылықты бұрыс әрекеттерге ешқандай да мүмкіндіктің болмайтындығын өз өлең жолдарында керемет жан-жақты жеткізіп берген» [16, 155 б.].

Ақыл - иманның сақшысы. Ақылды да иманы берік адам ешбір қиянатқа, жамандыққа, жауыздыққа баспайды. Адамдықты арсыз, арбау дүниеден ажыратып алар тек ақыл мен иман. Сол себепті халықтық көркем дүниелердің мазмұны имандылықты, ақылдылықты, әділет, адалдықты, бір сөзбен айтқанда, адамгершілікті өзек еткен.

Халқымыздың қамын жеген, елдің тыныштығын ойлаған қайраткерлер – сыйластық, адамгершілік қадір-қасиетімен дара тұлғалар. Өткен дәуір тарихы аумалы-төкпелі оқиғалармен шендесіп жатыр. Осыған қатысты тұлғалар тарапынан жасалған іс-әрекеттердің барлығы да, сайып келгенде, ұлттық мүддеден туындаған еді. Халқымыздың ақыл-ойы, иман-парасаты, ұлттық бейнесінің көріністері би-шешендер, акын-жыраулар шығармашылығынан бой көтеріп, ұлттық сананың әр уақытта жоғары тұғырда тұратындығын дәлелдеді.

3.3 Этика. Құндылықтар философиясы

Аксиология - бұл құндылықтар ұғымын адам өмірін ынталандыруда бағыт-бағдар беруші, адам болмысының мән-мағыналық негізі ретінде зерттейтін философиялық пән. Әрі құнды дүниенің сипаттамасын, құрылымын, иерархиясын, оны тану тәсілдерін және оның онтологиялық мәртебесін, сондай-ақ құнды пікірлердің табиғатын, ерекшелігін зерттейді. «Аксиология» терминін 1902 жылы француз философы П. Лапи енгізді және көп ұзамай осы жылы И. Крейбиг енгізген өзінің «бәсекелес» - «тимология» (гректің «құн» сөзінен) терминін ығыстырды, 1904 жылы Э. фон Гартман философиялық пәндер жүйесіндегі негізгі құрамдас бөліктердің бірі ретінде ұсынған.

Құндылықтардың негізгі түрлерінің бірі - адамгершілік құндылықтар болып табылады. Осы құндылықтар түрін дұрыс түсіну үшін адамгершілік туралы білім қажет. Этика адамгершілік туралы ғылым ретінде осы мазмұнда білім береді. Аксиологияда жоғары абстрактілі теориялық деңгей – философиялық аксиология болса, төменгі тәжірбиелік деңгей – қолданбалы аксиология саналады. Бұған философиялық, психологиялық, антропологиялық, т.б. идеялық

теорияларды жатқызуға болады. Мысалы, танатология - өмір, өлім және мәңгілік туралы, қазіргі жағдайдағы адам өмірінің мағынасы жөніндегі ілім; фелицитология - бақыт, рахат және оларға қол жеткізу жолдары туралы ілім; аретология - жеке тұлғаның оң және теріс құндылық қасиеттері туралы ілім; деонтология – адамның іс-әрекеті мен міне-құлқына тиісті, тиісті емес моральдық талаптар мен өлшемдер, проблемалар, әлеуметтік ұстанымдардағы адамгершілік формасына тән ерекшелік түріндегі борыш, парыз мәселелері туралы ілім.

«Тарих қойнауында өмірдің небір сан-қилы ой-шұңқыры, тау-белесі көп, ешкім шетін көріп, шегіне жетпеген ұзақ жолы – адам баласының қоғамдағы өз орнын табу бағытындағы арман-тілек, мақсат-мүдделерімен ұштасып жатыр. Осындай жетілу, кемелдену процесінде адамзат баласының белгілі бір жетістіктерге жетуі – адам құдіретінің жемісі. Шалысы көп тарих адамға деген құрметті жігерлендіріп рухтандырды. Адам күні адаммен деген, адам өмірі, қоғамы өзара қарым-қатынассыз болмайды. Адамгершілік адам арасындағы қарым-қатынас пен қабілеттен туындайды. Себебі, адам болмысының сырын адамгершілік ашады. Әрбір жанның өмірдегі, қоғамдағы өз орнын білу және кісілік қасиетті құрметтеуі – адамгершіліктің көріністері. Адамгершілік – өмірдің де, ойдың да тұғырын ұстайтын тірек, көтермелейтін дінгегі. Адамгершілік қасиеті есеюді, еңбектену білуді үлгі-өнеге тұтады. Сол арқылы адамның кісілік келбетін таниды. Зерделі де рухани дүниесі терең адам өзіне де, өзгеге де жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан ол өз басындағы қадір-қасиеттерді, қабілеттерді, құндылықтарды одан әрі дамыта береді. Ең алдымен ол өз ісін үнемі адамгершілік тұрғысынан бағалап отырады» [17, 50 б.].

Барлығы адамзат баласының рухани дүниетанымдық шеңберде қалыптасып дамыған, өмірлік тағылым-тәжірибенің негізінде өзіндік терең мән-мазмұнға ие болған идеялық құндылықтар арқылы тарихтың әр кезеңінде ғана емес, әрі ұрпақтар сабақтастығымен болашаққа да бағыт-бағдар болған адамгершілік танымдары әр кез рухани әлемге насихатталып отырса керек. Адамгершілік танымдар – мәдени-рухани мұраның бағыт ұстар темірқазығының рөлін атқарды.

Адамшылықтың басты қағидасы ата-ана, ел жұртын, туған жерін қастерлеу, көздің қарашығындай сақтау, қорғау керектігіне баса назар салған. Халық даналығының негізі – қазақтың рухани дүниесіндегі құндылықтар. Олар – мейірімділік, қонақжайлылық, обал-сауап, борыш пен парыз, имандылық, намыс, т.б. сияқты түсініктер. Бұлардың әрқайсысы адамгершілік қасиеттің өзіндік

бағалы көріністері. Бұлардың әрқайсысы болған жерде ар бар, ұят, ерлік бар, жігер бар, қайсарлық, алған мақсатқа жету үшін қиындықтарды жеңе алатын табандылық бар. Демек, әрбір жеке адамда, тұлғада адамгершілік сезімнің дамуы бүкіл халықтың, ұлттың рухының даму деңгейінің негізінде қарастырылады. Және керісінше, яғни барша халықтың (бір ұлттың) адамгершілік рухы әрбір жеке тұлғаның адамгершілік сезімінің негізінде алынады (жеке даралық пен жалпылықтың қатынасы). Сонымен, осыдан келіп ой түйіндейтін болсақ, жалпы рух деп отырғанымыз, өз кезегінде, «халықтың материалдық, күнделікті өмір-тәшпұғынан тыс, әрі жоғары тұрған жан дүниесі, оның бет-бейнесінен көрінетін биік еңсесі, мәртебесі мен жігері. Оның негізі – өткен тарихы, салт-санасы, жыр-дастандары, ата-бабаларының өнегелі, ерлік істері мен айтқан даналық нақыл сөздері, қиындықтарда желеп-жебеп жүретін әруақтары, сарқылмас күші, мұқалмас қаруы. Оны қозғайтын, қайрап-суаратын халықтың ізгі армандарына дөп келетін жалынды ұрандық сөздер мен биік мұраттар.

Ежелгі грек этикалық ойының қалыптасуы философиялық дүниетанымның қалыптасу жағдайында орын алды. «Адам - барлық заттардың өлшемі...» деген ойды айтқан софистердің белгілі өкілі – Протагор болды. «Даналық және адамгершілікке қатысты мәселе тұрғысынан ең бастысы грек данасы, кемеңгері Сократ есімімен байланыстыру орынды болмақ. Қалыптасқан түсінік бойынша бұл данышпаннан бұрын ешқандай ойшыл осы мәселеге ден қоймаса керекті. Бәрімізге белгілі бұдан бұрынғы ойшылдар тек дүниенің алғаш заты мәселелерін зерделеген. Ал адам мәселесін тұтас дүниеден бөліп алып, өз дербес күйде сараламаса керек. Соған қарағанда, осы Сократ алғаш рет тіршілік иесі мәселесін көтерді. Негізгі алдағы мұраты - өз еліне игілік, қайырымдылықты көрсету. Бұған баратын бағдар біріншіден, тек тіршілік иесі – пендеге ғана тән дәулеті – ол жан-сезімі. Пенденің жан-дүниесіндегі қазынасы, ой-санасының деңгейі – әлеуметтік топтың белді бағдары. Тіршілік иесі ретіндегі өзіндік ой-сана қарымы, еркіндік, байыптылықтың бар болуы – адамзаттың маңызды да мәнді өмір мәнді ғұмырындағы адами қадір-қасиетке тән жақсылықтарды жан-дүниесімен қабылдай білуі. Оның түп-негізінде тек саналы жан иесіне ғана тән болып келетін қастерлі мінез-құлықты, мәдениетін дамытуға бағыттайтын игі, құтты ниеттермен астасып жатады. Жан әлемінді тану адамды өзін-өзі тану сатысына көтереді. Пендеге ғана тән кісілік іс-әрекеттері оның жан сезімін көрсетсе, ал оның өмірдегі көрінуін сезіу, таныу, қолданған нәрселерді қабылдап, олардың мән-жайын тіршілік

тәжірибесімен салыстыра отырып, пайымдауының нәтижесінен келіп шығады. Сондықтан да әр адам өзін-өзі танымайынша, ғаламды өз дәрежесінде түсінуі мүмкін емес. Жаратылыстың бөлшегі саналатын пенденің таным болмысы сол табиғат дүниесі тұрғысынан сараланады. Соған карағанда, пенденің таным-түсінігіндегі акпараттар дүниесі тек сол аяда ғана емес, өзінің ішкі рухани мәдениеті, өмірімен де зерттеледі. Әр пенденің кісілік мінезіне тән дұрыс не бұрыс қылықтары, көркемдігі әрі көріксіздігі, дәл жоғарыда атап кеткендей, өмірден алынған білім ғана емес, ең бастысы өз іс-әрекетімен сараланады. Өйткені, тршілік иесіне дарытылған қасиеттер тек жаксы жағынан ғана молынан берілуі санаға сыйымсыз нәрсе. Ендеше, данышпан ойшылдың түсінігінде, көзі адамның өзінде, оның іс-әрекетінде: «Сен алдымен өзінді таны», «Менің білетінім – менің ештене білмейтіндігім, ал басқалары мұны да білмейді» [6, 553-554 б.]. Аристотельдің еңбектерінде (б.з.д. 384 - 322 жж.) антикалық этика өзінің ең жоғарғы деңгейіне жетеді. Аристотельдің этиканың дамуына сіңірген еңбегі өте зор: ұғым атауын енгізді, этика мәселесіне катысты 3 шығарманың авторы («Никомах этикасы», «Эвдемов этикасы», «Үлкен этика»). Аристотельде «этика» 2 мәнге ие: тар мағынасында бұл этикалық ізгіліктер, ақыл-ой мен мінез-құлықтың кемел жағдайы; кең мағынасында ол саяси ғылым (яғни полис туралы ғылым).

Ортағасырлық этика - бұл антика философиясы мен дін идеяларының діни ұстанымдардың басым әсерімен үйлесуі. Геоцентризм - Құдай идеясы ортағасырлық этиканың ең маңызды реттеуші идеясының көрінісі. Ортағасырлық этикада сенушілерге міндеттелген құдай өсиеттері мораль негізі және қайнар көзі ретінде ұсынылған. Бұл Томас Аквинас жасаған арнайы құқық теориясында жаксы көрсетілген.

Қожа Ахмет Яссауи – жалпы түркілік мәдениет кеңістігінде өзіндік ілім қалыптастырып, ойлау мәдениеті мен дүниетанымдық жүйеде исламдық құндылықтар ұстанымындағы моральдық-этикалық ғылымның үлгісін салып кеткен тарихи тұлға.

Ренессанс этикасының негізгі белгілері: антропоцентризм - сол кездегі адамгершілік тұжырымдамалардың негізі адамның іс-әрекеті және оның ынтасы болды; гуманизм - адамның жеке тұлға ретінде құндылығын мойындауға, оның бостандыққа, бакытқа, теңдікке, әділеттілікке құқығын бекітуге, адамның игілігін әлеуметтік институттар мен катынастарды бағалау өлшемі ретінде қарастыруға негізделген; ең құнды, еркін және қайталанбас шығармашылық жеке

тұлға ретінде көрінетін индивидуализм (даралық ұғымы, авторлық ерекше өзіндік ерекшелік, шығармашылық жаңашылдық) туындайды.

Этика көбінесе моральмен бірдей мағынаны білдіреді. Өзіндік мәнде бұл - моральды зерттейтін философиялық пән. Этика дәстүрлі түрде тәжірибелік философия деп аталады, өйткені оның мақсаты - білім емес, іс-әрекеттер. Мораль, әдептілік әдетте адамдардың мінез-құлқын реттейтін өлшемдер мен құндылықтар ретінде түсініледі. Неғұрлым дәл мағынасында бұл - адамды рухани бірліктен бастау алатын адамгершілік идеалына бағыттаушы өлшемдер және құндылықтардың жиынтығы. Этика философиялық білімнің өрісі ретінде доктриналық және өлшемдік әр түрлілікпен сипатталады. Стоиктер, Эпикур, Г.Гегель, К.Маркс, Н.Г.Чернышевский, В.Соловьев, Г.Спенсер, Л.Толстой, М.Шеллер және т.б. өмірге әкелген түрлі этикалық жүйелер баршылық.

Мораль жеке тұлғаның басқалармен үйлесімді қарым-қатынас құру қажеттілігінің көрінісі, адамдар арасындағы қатынастардың әлеуметтік формасы, олардың адамгершілігін өлшеу құралы болып табылады. Адамгершіліктің негізгі формалары ізгілік (мінсіз, жеке қасиеттер), мысалы, шыншылдық, адалдық, мейірімділік және әлеуметтік ынталандырылған әрекеттерді бағалауды (талаптар, өсиеттер, ережелер) қамтитын өлшемдер, мысалы, «өтірік айтпа», «құлама», «өлтірме».

«Құндылықтар» ұғымы өзін философиялық категория ретінде тек жақында көрсетті: бірінші рет XIX ғасырдың 60-шы жылдары неміс философы, табиғат зерттеушісі Герман Лотце енгізген деп саналады. XIX-XX ғасырлар тоғысында философия аясында зерттеу пәні құндылықтар болған ерекше пән – аксиология өмірге келеді. «Құндылықтар» түсінігін XVIII ғасырда И.Кант, XIX ғасырда Гегель, Шеллинг қолданған. Ницше әйгілі «құндылықтарды қайта бағалау» мәселесін тұжырымдады.

Этика категориялары - моральдың маңызды элементтерін көрсететін этика ғылымының негізгі түсініктері. Этика категориялары тек теориялық құрылымдар ғана емес, әрі қоғам санасында стихиялы қалыптасқан түрде де өмір сүреді. Мәселен, мән-мазмұнына Аристотель талдау жасаған «әділеттілік» ұғымы әрбір адамның санасында, кез келген қоғам, әлеуметтік топтар санасында болады. Этикалық категориялар жүйесін анықтаудағы түрлі көзқарастардан жалпыға танымал, теориялық және тәжірибелік тұрғыдан маңызды категорияларды бөліп көрсетуге болады: жақсылық пен жамандық; игілік; әділеттілік; парыз; ар-ождан; жауапкершілік; қадір-қасиет

және намыс. Сонымен бірге, бұған өмірдің мәні, бақыт және т.б. жатады.

Парыз – белгілі бір жағдайларға қатысты жеке тұлғаның қоғамға, басқа адамдарға моральдық міндеттегі қарым-қатынасын білдіретін этика категориясы. Парыз адам өзі үшін барлығына қатысты адамгершілік талаптар негізінде қалыптастыратын адамгершіліктің міндет болып табылады.

Намыс – адам баласының жан дүниесі және Отанының, отбасының, ұлтының, қоршаған орта мен қоғамының мәнін сезінуімен оянып, болашақтағы оның амандығы мен бүтіндігі үшін күресінен көрініс табатын ар-ождан үні, яғни жеке бастың абыройы дегеніміз жалпы ұлттың абыройы деген сөз. Адам бойындағы ізгі қасиет, ар-намыс – адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі ненің жақсы, ненің жаман екендігін түсіну және ажырата білуі қасиеті. Ал қасиет, өз кезегінде, адам бойына Жаратушы өзі дарытқан айрықша қабілет, тылсым күш, кие, әулиелік, құпия сыр, құдірет деген сөздермен астасып жатыр. Әрине, бұл жердегі қолданыс тура мағынасына «даритын» мән-мазмұны қарастырылған. Оның негізінде адамның сана-сезімін, ойының дәрежесін, дүниетанымының қабілетін білдіретін ақыл, кемел, зерделік қажет екендігі белгілі. Әрине, ең бастысы адам санасы айналасындағы заттардың, құбылыстардың ішінен керектісін бөліп алып, соған бағыттала тұрақталу арқылы адамның психикалық әрекетінің жақсы нәрсеге бағытталып шоғырлануымен ерекшеленеді. Намысты болу барша көркем мінез-құлықтардың күре тамыры. Абырой, тұлғалық, құрмет секілді қасиеттер дәл осы намысты болумен байланысты. Бұл рух пен намыстың бастау алатын көзі – көне бабалар дүниесі екендігі хақ [10, 105 б.].

Көне Қытай тарихында өзіндік орны ерекше ұлы кеменгер тұлға Конфуций өз халқына мынадай нақыл сөзін қалдырған: «Парасатты адам танымының тереңдігімен, жанының жалындылығымен ерекшеленбей тұра алмайды. Оның жүгі ауыр, жолы ұзақ. Ол көтеретін жүктің аты - адамгершілік. Бұл ауыр жүк емей немене? Бұл жолдан оны ажал ғана айыра алады...». «...Дана адам асыптасымайды, талғамайды, батыл адам қорықпайды» [18, 158 б.].

Неміс ойшылы И.Кант моральдық категориялық императив, яғни этикалық заңын өмірге әкелген.

Әл-Фараби адамның ар-ожданы алдында таза, шыншыл болуын оның бойындағы ізгі қасиеттерден, іс-қимылының дұрыс болуынан деп түйіндейді. Адамның өз бойындағы қасиеттерді қастерлеуі - адамшылықтың басты қағидасы. Дананың дүниетанымның өзегі

адамдыкка, кісілікке тірек болатын қасиеттерге талдау жасауы, этикалық жүйелері адамгершілік қағидаларға негізделген.

«Ғұлама айтылған дүниелердің түйіні ретінде даналыққа тоқталады. Оның пікірінше, даналық (немесе философия) адам максатының тамаша көркемдікке ие болуы. Бұл адамның іс-әрекеті даритын қасиеті бар заттарды танудың негізінде білім алушылық. Мұны Фараби практикалық және азаматтық философия деп атайды. Бұл жерде біз даналықтың және адамгершіліктің өзара байланысының маңыздылығы тереңде екендігін байқаймыз. Даналық ең бастысы ақыл-парасатпен өлшенеді. Фараби адамдардың ақыл-парасат арқылы ғана философияны меңгеретінін және сол философияның аркасында ғана адамдар бақытқа жететіндігін көрсетеді» [19, 36-37 бб.]. Ақыл-парасаттың көмегімен адам ғылым мен өнерді игереді, әрі мінез-құлықтар мен іс-қимылдарының жақсы және жаман жақтарын бір-бірінен ажырату, пайдалы және зиянды жақтардың көмегімен пайымдау мүмкіндігін иеленеді.

Утилитаризм (латын тілінен «utilis» - пайдалы) - пайдалы қызмет, мінез-құлықтың немесе әрекеттің моральдық құндылығы оның пайдалылығымен анықталатын этика бағыты, этикалық теория. Оның негізін қалаған – ағылшын моралисі – И.Бентам. Оның пікірінше, әрбір іс-әрекет өнегелі болу үшін, адамның жеке мүдделерін қанағаттандыруы тиіс. Соның нәтижесінде ғана іс-әрекетпен «көп адамға үлкен бақыт» сыйлайсын. Әрбір пайдалы іс-әрекет астарында оның нәтижесіндегі рахаттану немес бақыт тұспалданады. Утилитаризм дегеніміз этикалық теориялардың кезекті тобын білдіреді, өйткені ол әрекет өздігінен емес, оның нәтижелері бойынша бағаланады. Утилитаризм негізінде геодонизм немесе эвдемонизм, яғни ең жоғары құндылық рақат немесе бақыт деп білетін құндылықтық ілімдер жатады. Ал деонтология немес деонтологиялық этика (гр. «борыш», «парыз») - мораль және адамгершілік жөніндегі ілім, этиканың бөлімі. «Деонтологиялық» ұғымын алғаш рет Чарли Данбар Броуд 1930 ж. жарық көрген «Этикалық теорияның бес түрі» кітабында қолданған. Мінсіз әрекетті бағалау кезінде деонтология белгілі бір ережелерге сәйкестігін немесе сәйкес еместігін басшылыққа алады.

XI ғасырдың данышпан ойшылы, көреген саясаткер Жүсіп Баласағұн адамзат баласына ортақ игілік – құндылықтар жөнінде «даналық ой-иірімдері өміршен» шығармашылығы және қызметімен танымал тұлға болған. Данагөйдің «Құтадғу білік» (мағынасы құт әкелетін білім дегенді білдірсе керек) шығармасының максаты – адамзат баласын адамгершілік, имандылық сияқты асқақ абзал

қасиеттерге ұмтылдыру. Жүсіп Баласағұн шығармасында басты кейіпкерлердің өзара сұхбаты тұрғысынан ел басқару өнері, ел билеу істері жөнінде өзінің философиялық ой түсініктерін көрсете білген: Күнтуді – әділет, Айтолды – құт, дәулет, Өгдүлміш – ақыл, парасат, Одғұрмыш – қанағат. Сол кездің өзінде адамзат баласының ең басты дәулеті, байлығы – білім екендігіне, оның елге пайдасы мол әрі бақытқа жеткізетін бірден бір жол екендігіне баса назар салынған. Қазіргі таңда елімізде қолға алынып жатқан бағыт-бағдар, іс-әрекеттердің бастауы осында жатса керек.

Қанағат - барға риза болу, місе тұту, нысаптан шықпау, нәпсіге ермеу. Қанағатшыл кісі – кішіпейіл, қарапайым, игі жұмсақ.

Әр адам өзінің осы дүниеде бар екеніне, денінің саулығына, қол жеткізген табыстарына, жеткен биігіне тәубесі болғаны жөн. Яғни, тағдырға ризашылығын білдіріп, шүкіршілік қылу, тәубе деу, қанағат тұтушылық ұстанғаны дұрыс. Бұл құдайын есіне келтірді дегенге саяды. Қанағат – иманы кәміл мұсылман кісінің бойында көркем мінезге жататын әдептілік, әрі рухани қасиеттердің бірі. Ал адам баласын жақсы мінез-құлыққа, жақсылыққа тәрбиелеу – көне түркілік дәстүрден келе жатқан басты қағида ислам дінімен жалғастық, үйлесім тауып, оның да негізгі мақсаты болған. Әдептіліктің басты белгісі, адам баласының сана-сезімі мен іс-қимылындағы жақсы әдет осы – қанағатшылдық. Ал енді осы қасиетті әдетке айналдырған жағдайда игілікке қол жеткізеді екен. Себебі бұл әдет адамды адамгершілік жолынан тайдырмайды, кез келген сәтті қанағат тұтады. Кез келген адам шын ниетімен өз қолынан келгенше қандайда бір әрекет жасаса, сол әрекетінің нәтижесі мөлшері, жемісі қаншалықты болса да соны қанағат тұтушылық. Бұл өз кезегінде, адамды шыдамдылыққа, төзімділікке, мінездің сабырлылығына да шыңдайды. Әрі астамшылыққа, көрсеқызарлыққа, сұғанактылыққа жол бермейді. Қанағат ұстанған адам жұмсақ, кішіпейіл де қарапайым болып, көптің құрметіне бөленеді. Демек, бұл «әдет» баршаның бойына жарасатын көркем мінез әрі ешқашан да ортаймайтын жақсы мінездің жауһары дегенге саяды [12, 546.].

Бұның бәрі негізінен бұл дүниенің қадірін бағалауға бағытталса керек. Түсінікті болуы үшін саралап көрелік. Жарық дүниеге таза күйінде келген пенде өмір ағымымен, қоғам заңдылығымен жетіле отырып, небір жақсы, жаман қасиеттерді бойына дарытады. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасар мәңгі тәрбие мектебі болған даналық сөздердің философиялық мазмұны – өмірдің мәні мен мазмұны жайлы мәңгілік сауалға толы, әрі адам бойында болатын небір жақсы, жаман қасиеттер. Ес тоқтатқаннан есейген жасқа дейінгі аралықта

адам баласы алуан түрлі өмір сабағын игереді. Осы өмір тағылымын игеру барысында кім-кім де болмасын түрлі қателікке ұрынады. Өмірде қателеспейтін адам болмайды. Сол жіберіп алған қателікті қайталамау, одан сабак алу өмірдің негізгі принципі болса керек. Тумысынан дана боп жаратылу адам баласының барлығына дерлік бұйырмаған, даналық – өмір тәжірибесінен түзеледі. Міне, осынау өмір сапарына серік болатын, жақсы және жаман деп жіктелетін, әрі нұсқа, әрі қысқа бұл ережелер адамды әрдайым сергектілікке баулып, катеден сактандырып отырады. Жақсылық пен жамандықты айыра білу де биік өнер. Ал жақсы қайсы, жаман қайсы, оны зердемен жете жіктеп айыра білу – таным мен талғам, ақылдың ісі. Яғни, адамзат тірлігінің әдемі сән-көркі, қызғылықты шағы, ұмытылмас үрдісі – бұл дүниеде екен. Мұны халқымыздың «Мың күн жұмактан бір күн тірлік артық» дейтін даналығы да қуаттай түскендей. Ежелден адамзат баласы, соның ішінде, біздің ата-бабаларымыз да мейлі іс-әрекет болсын, мейлі сөйлейтін сөз болсын, не ойлайтын ойы болсын, әрқашанда жақсы мен жаманға бөлген. Осыған орай тәрбие қағидалары қалыптастырылып, көптеген мақал-мәтелдер, мысалдар мен накыл сөздер шығарылған. Мысалы, «Жақсылыққа – жақсылық», «Жақсы істің бәрі де ірі», «Жақсылық қыл – алдыңнан шығады», т.б.

Жас ұрпақтың рухани жан дүниесі бай, ой парасаты кемелденген, адамгершілігі жағынан кіршіксіз таза жан-жақты дамыған білімді де мәдениетті, өнегелі азамат болып өсуі – ең жоғары тілек, ең биік мақсат. Әрине, бұл жерде, ең бастысы бабаларымыздың мұраларындағы философиялық көзқарастарынан туындаған даналық ойларының бүгінгі ұрпаққа өнеге боларлық рухани сабақтастықтың өзіндік ерекшелігіне баса назар аударуымыз керек. Кез келген халықтың алыс заманалардан бері қарай тартылған ұрпақтар сабақтастығы – рухани сабақтастық. Ұлағатты ойдың өнегелі өресі уақыт өткен сайын кенейе бермек. Ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықтың қуаты мен құдіреті осында жатыр. Қай халықтың болмасын адамгершілікті, ізгілікті мұра тұтқан сөз зергері қашан да қасиетті ойларын ең алдымен ұрпағына арнаған. Дүниеге келгенде адам өзінен өзі бірден жеке адам ретінде қалыптаспайды. Оны осындай дәрежеге жеткізетін – әр халықтың өзіне тән тарихи-табиғи болмыс бітімі, дәстүр мен мәдениеттің рухани сабақтастығы. Сондықтан да ата-бабаларымыздың өмірлік тәжірибесімен астасып даналық ой-қарымдары кімді де болмасын тәнті етпей қоймайды. Рухани әлемдегі, өмірлік тәжірибедегі ұрпақ аралық сабақтастықтың сақталуы – ұлттық танымын, ұлттық сананың бастау көзі, салт-дәстүр,

мәдени мұраларымызды сақтап қалуымыздың арқауы болып табылады [12, 61 б.].

Саяси этика - саяси қызметтің принциптері мен нормаларының этикалық жағын философиялық түсіну, нақты саяси проблемалар мен жағдайлардың этикалық құрылымын, саяси іс-қимылдардың моральдық негіздері мен оң мақсаттарын нақтылау. Саяси этика дамуына елеулі үлес қосқан ойшылдардың қатарында Антика дүниесі ойшылдары (Платон, Аристотель, Цицерон), Орта ғасыр өкілдері (Фома Аквинский), Қайта Өрлеу дәуірі ойшылдары (Никола Макиавелли, Томас Мор), Жаңа заман дәуірі өкілі (Томас Гоббс), Ағартушы дәуірі өкілі (Шарль де Монтескье), Неміс классикалық философиясы өкілдері (Иммануил Кант, Георг Гегель), XX ғасыр философиясы өкілдері (Максимелиан Вебер, Карл Маркс) болған еді. Ол мемлекет және құқық теориясымен және билік философиясымен тығыз байланысты, саясатты ізгілендіруге және рационализациялауға бағытталған.

Мәдени-тарихи көзқарас тұрғысынан «толеранттылық» ұғымы «төзімділіктің» өзіндік синонимі болып табылады: лат. – *tolerantia*; англ. – *tolerance, toleration*, нем. – *toleranz*, фран. – *tolerance*. Тарихи-мәдени даму және философиялық ойдың қалыптасуы процесінде «толеранттылықтың төзімділігі» санаты өзгерістерге ұшырады. Бұл табиғи құбылыс болып табылады, өйткені қоғамдық құрылымның өзгеруімен адамдық қарым-қатынаста түрлі идеялар қойылды. Толеранттылықтың кем дегенде 4 үлгісі бар екен. 1-ші жағдайда төзімділік немқұрайлылық ретінде түсінілді. Толеранттылық бұл мәнінде түрлі көзқарастар мен тәжірибелердің өмір сүруіне немқұрайлылық түрінде көрініс береді, себебі соңғысы қоғамның айналысатын негізгі проблемалар алдында маңызсыз негізде қарастырылады. 2-ші жағдайда толеранттылық өзара түсіністіктің мүмкін еместігі ретінде көрінді. Бұл түсінікте адам қызметі, қоғам дамуы үшін діни, метафизикалық көзқарастар, қандай да бір мәдениеттің айрықша құндылықтары екінші кезектегі емес. Бұл жағдайда толеранттылық басқаға құрмет ретінде әрекет етеді, оны мен түсіне алмаймын және олармен өзара іс-қимыл жасай алмаймын. 3-ші - толеранттылықты кешірімділік ретінде түсінеді. Бұл толеранттылықтың басқалардың әлсіздігіне кешірімнің жек көрушілікпен ұштасуы. 4-ші - толеранттылықты өз тәжірибесін кеңейту және сыни сұхбат ретінде түсіну. Бұл жағдайда төзімділік сыни сұхбат нәтижесінде көзқарастарды өзара өзгертумен ұштастыра отырып, басқаның ұстанымына құрметпен қарау. Бұл толеранттылық ұғымының қазіргі заманғы философиялық түсіндірмесі БҰҰ

Жарғысының кіріспесінде төзімділік сипаттамасында өз көрінісін тапқан. Бұл жерде толеранттылық бірге өмір сүру қажеттілігі, бір бірімен мейірімді көршілер түріндегі төзімділіктің көрінісі. Ұғым тек іс-әрекетік, әлеуметтік белсенді сипатында ғана емес, әрі өз-өзімен, адамдар әлемімен (микро- және макроорта) жарасымдылықта өмір сүре білумен байланысты жетістікті әлеуметтену (қоғамдық қатынастар жүйесіндегі бірлесу). Мұндай мағыналық жүктемені әлеуметтанудағы «толеранттылық» анықтамасы береді. Осыдан келіп шығатын адам құқығы, өз кезегінде, нәсілі, түсі, жынысы, тілі, діні, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегі немесе кез келген басқа қандай да бір айырмашылықсыз барлық адамдардың ажырамас игілігі болып табылады. Адам құқығы дегеніміз ешқандай кемсітушіліксіз адамзат баласының өмір мен бостандыққа деген құқығы. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы тарихи маңызы бар негізгі құжат болып табылады. Декларация 1948 ж. 10 желтоқсанда Парижде Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 217 А (III) қарарымен қағидаттарына барлық халықтар мен елдер ұстануға міндетті құжат ретінде қабылданған. Онда адамзат тарихында алғаш рет халықаралық деңгейде қорғалуы қажет адамның негізгі құқықтары анықталды. Декларация 1948 ж. қабылданған сәттен бастап, әлемдегі ең көп 500-ден астам тілге аударылған және көптеген жаңа тәуелсіз мемлекеттер мен жас демократиялардың Конституциялары үшін бағдар болды.

Кәсіби этика - адамның өзінің кәсіби борышына деген көзқарасын анықтайтын моральдық қағидалар жиынтығы. Кәсіби этика адамдардың еңбек саласындағы адамгершілік қатынастарын реттеуге бағытталған. Заңдылықтардан басқа қандай да бір кәсіби қызмет қалыптасатын моральдық принциптері бар қоғам дұрыс өмір сүреді және дамиды. Кәсіби этика философиялық тұрғыдан алғанда мінез-құлықтың жалпы адамзаттық моральдық-этикалық принциптеріне негізделеді, яғни не дұрыс, не бұрыс саналатын мораль мәселелерін қамтиды.

Бүгінгі таңда іскерлік қарым-қатынас этикасы деп жалпы қабылданған адами құндылықтарға негізделген және бір компанияның мүшелерін біріктіретін ережелер жүйесін атайды. Әдетте, бизнестегі этика оның қызметкерлерінің мүдделерін ғана емес, сонымен қатар мақсатты аудиторияны, әлеуетті және нақты серіктестерді, тіпті бәсекелестерді құрметтеуге сүйенеді. Бизнес этикасы іскерлік адамның келесі басты қасиеттерін болжайды: алқаластық сезімі, парасаттылық және адалдық, конструктивті сынға қабілеттілік, құзыреттілік және кәсіпқойлық, лауазымға сәйкестігі,

жанжалсыздық, меншік құқығын құрметтеу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, хабардарлық, корпоративтік, әлеуметтік жауапкершілік.

3.4 Еркіндік философиясы

Еркіндік негізгі философиялық категориялардың бірі ретінде адамның мәні мен оның өмір сүруін сипаттайды. Әрбір дәуірде еркіндік мәселесі туралы сұрақтар қоғамдық қатынастардың сипатына, өндірістік күштердің даму деңгейіне, қажеттіліктер мен тарихи міндеттерге байланысты қойылып, шешімін тауып отырды. Антикалық еркіндік - бұл табиғи және ғарыштық тәртіптің атрибуты болды. Діни философияда шынайы еркіндік - Құдайда. Жаңа дәуір философиясынан бастап (Спиноза, Гегель, марксизм) еркіндік «таным қажеттілігі» немесе адам тұлғасының бастапқы автономиясы (Кант, Ницше, Бердяев) ретінде қарастырылады. И.Канттан бастап, еркіндікті түсіндірудің екі аспектісі қалыптасты: «еркіндік» және «еркіндік үшін». Біріншісі, сыртқы бостандықты, яғни физикалық, экономикалық, саяси процестерге байланысты анықталды. Екіншісі, ішкі еркіндік - интеллектуалдық, рухани, адамгершілік тұрғысында зерттелді. Адам еркіндігінің философиясы И.Кант пен Г.Гегель, А.Шопенгауэр мен Ф.Ницше, Ж.П.Сартр мен К.Ясперс, Н.Бердяев пен С.Соловьев сынды ойшылдардың зерттеу пәніне айналды.

Антикалық классикалық философияда ерік ұғымы болмаған деген сөз жиі айтылады. Кейбіреулер тіпті «Аристотель психологиясында ерік жалпы болған емес, ол он бір ғасырдан кейінгі философиялық рефлексияның нәтижесіне шығарылған концепт» деп те бой бермеді. Әрине, Аристотельде ағылшын тіліндегі «ерік еркіндігі» деген түсінікке сәйкес ұғым болған жоқ, мұны ғалымдар да мойындап отыр.

Аристотельдің атына айтылған мұндай сынның сыры еріктің табиғатына деген өзіндік ерекше көзқарасына байланысты болса керек. Қазір философтар ерік-жігерді интроспективті сана көрінісі деп есептейді. Ерік әрекеті - адамның белгілі бір ісін алдын ала жорамалдайтын және соған себепкер болатын санадағы әрекет; оның болу-болмауы әрекеттің ерікті немесе еріксіз екенін анықтайды.

Ерік еркіндігі осындай интроспективті әрекеттердің дүдәмал жағдаятында болады.

Эпикурлықтар мен стоиктердің адам іс-әрекетіндегі себептілік туралы мұндай байламды қаншалықты қабылдағаны әлі де айқын емес, бірақ Аристотельде еріктің бұл тұжырымдамасының болмағаны

анық. Алайда кейінгі кезде осы идеяның кемшіліктері анықталып, беделі де біршама түсіп кеткен кезде, мұның өзі ол үшін артықшылық бола бастады. Философтардың ерік-жігерге берген қанағаттанарлық бағасы адам әрекетін қабілетпен, ықыласпен және сеніммен байланыстыруы керек. Ерікті, ниетті және рационалдықты зерттеп, зерделеуге тиіс. Демек, Аристотель трактаттарында ерік жөнінде ой қозғаған материалдар жетерлік, әрине, оның пікірлері қазір қолданылатын идеялармен сәйкес келмейтіні түсінікті.

Аристотель еріктілік туралы мынадай анықтама береді: мәжбүрлеуден немесе қателіктен ада әрекеттен туындаған нәрселер - ерікті. Мұндағы моральдық жүйеде максатты түрде таңдау идеясы (*prohairesis*) маңызды рөл атқарады: әрекетті таңдау - тұтастай өмірлік жоспардың бір бөлігі. Оның еріктілік туралы байламы рабайсыздау түзілген, *prohairesis* туралы тұжырымы да біздің өмірімізді құрайтын күнделікті моральдық таңдауларды сипаттау үшін тым тар. Ағылшын тілінде *prohairesis* деген сөзге сәйкес келетін термин де жоқ, мұның өзі бұл тұжырымның қолайсыздығын көрсетеді: Аристотельдің мораль терминологиясының көп бөлігі бүкіл Еуропа тілдеріне ыңғайластырып, бейімделді [7, 318 б.].

Еркіндік ұғымы өте көп қырлы, қарама-қайшы және тарихи өзгермелі.

Еркіндік идеясының қиындығы туралы айтатын болсақ, Гегель былай деп жазған: «бірде-бір идея туралы толық құқықпен айтуға болмайды, ол белгісіз, көп мағыналы, үлкен түсініспеушілікке қол жетімді және сол себепті шын мәнінде оларға еркіндік идеясы сияқты бейімделген».

Еркіндік философиясын қарастырған кезде Н.А.Бердяевтың еңбегін атамай өтуге болмайды. Ол: «еркіндік идеясы мен үшін ең алдымен жетілдіру идеяларынан, өйткені мәжбүрлі, зорлық-зомбылықты қабылдауға болмайды», - деп жазды.

Оның көзқарастарына деген қызығушылықтың туындау себебі - еркіндік тақырыбын философиялық ойлаудың орталық мәселесі етіп қойғандығынан және оның шешу жолдарын ұсынғандығынан болуы мүмкін.

Жан-Пол Сартр (1905-1980) ұсынған «экзистенциализм» тұлғаның бостандығы мен жауапкершілігі мәселелерін қарастыра отырып, тікелей өмірмен жақындасуға шақырады. Адам, Ж.П. Сартрдың айтуынша, «өзге емес, өз істерінің жиынтығы ретіндегі тіршілік иесі». Экзистенциализм аясында адами шындық адам өзі жасайтын экзистенция (тіршілік ету) процесі ретінде қарастырылады.

Осылайша, яғни адамды анықтайтын негізгі дүние. Демек, танымдық емес, уайымды шындық басым.

Өмір сүру - бұл әрқашан мүмкіндіктен шындыққа, әрекетке көшу, яғни қалыптасуы.

Экзистенциалистер философиясындағы тіршілік ету (қалыптасуы) мәннен бұрын тұрмақ, демек мән тіршілік етуге тікелей тәуелді. Адам тіршілік еткеннен кейін ғана өзін толығымен көрсете алады. Тіршілік - бұл ерекше адами сипаттама, өйткені біз атап өткендей, сыртқы әлемнің заттары мен құбылыстары жоқ, олар тек сырт кейпінде ғана сақталған.

Әлем - бұл бөтен және дұшпандық нәрсе, дегенмен әлемсіз адамның өмір сүруі мүмкін емес, өйткені «болу – әлемде болу дегенді білдіреді». Бірақ, бұл әлемде адам мүлдем жалғыз, ол осы әлемге тасталған және осы әлемде тасталынған. Жатсыну, адам болмысының негізі бола бастайды. Дәрменсіздік, үмітсіздік, қорқыныш, үрей бұлар тіршілік етудің сипаты болып табылады.

Өмірге келу дәлелі арқылы ғана адам әлемге енгізілген, яғни кейбір нақты жағдайларда «өзгелердің» құрамында болмақ. Бұл жалпы бостандықтың объективті шектелуі, бірақ нақты жағдайда адам мүлдем бос. Оның артында абсолютті таңдау еркіндігі қалады. Бұл таңдау өзіне, «басқаларға», әлемге қатысты таңдау бар, әрі әрбір адам өзі үшін шынайы, әдемі және жақсылық нормаларын еркін белгілейді.

Тіршілік ету -бұл адам үшін ешқашан жат дүние бола алмайды. Шын мәнінде, ол индивидке өзін-өзі, түптеп келгенде, бүкіл әлемді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Адам өзі үшін ғана емес, өзін таңдай отырып, өзгелер үшін де жауапты болмақ.

Ж.П. Сартр пайымдағандай: Әу бастан берілген ешқандайда адам табиғаты жоқ! Адам «бастапқыда ештеңе айқындай алмайды. Ол уақыт өте келе адам болып қалыптасады, оның үстіне, адам өзін қалай жасап шығарса, солай қалыптасады. Осылайша, адам табиғаты жоқ...».

Ж.П. Сартр бойынша: «адам еркін болуға тұтқындалған». Тұтқындалды! Яғни, адам кез келген жағдайда әрқашан таңдауға мәжбүр. Тіпті таңдауды қаламаса да, түбінде - ол оның таңдауы болып табылады.

Құдай жоқ болғандықтан француз философы ешқандай құндылықтарда, ережелерде жоқ деп пайымдады. Достоевский былай деп жазған болатын: «егер Құдай жоқ болса, онда бәріне еркіндік берілген», -деп. Бұл экзистенциализмнің бастапқы тармағы. Шын мәнінде, егер Құдай жоқ болса, адам ешкімге де керексіз, ол өзіне де,

ешнәрсеге де үміттене алмайды. ...адам еркін, адамның өзі еркіндік арқылы аныкталады».

М. Хайдеггер тіршілік ету мәннен бастау алады деп тұжырымдады: болмыс бәрінен бұрын өмір сүреді әрі болмыс дегеніміздің өзі адамның өзі болмақ немесе М.Хайдеггерше адами акикат болып табылмақ. Бұл жерде адам өзін адам ретінде қалыптастыра отырып, өзін жасайды. «Адам - бұл ең алдымен субъективті уайымшыл жоба... Бұл жобаға дейін ештеңе де өмір сүрмейді, тіпті аспаннан туатын ақыл да жоқ, ең соңында адамның болмысы қандай болса адам да сол күйінде қалыптасады... Экзистенциализм әрбір адамға өз болмысын иеленуге және толығымен тіршілік етуіне үміт артады». Бұл мәлімдеме бойынша, адам өзінің өзінен асып шыға алмайды деген қорытындыға әкеледі.

Оның өзі қалыптастырған заңынан басқа үстінен қадағалайтын объективті заң жоқ, ешқандайда «қажеттілік», моральдық императив» оған үстемдік ете алмайды. жоқ. Адам өз еркімен берілген және бұл оның еркіндігі ретінде жарияланған: «Адам - бұл еркіндік».

Экзистенциализмнің өкілі ретінде Альбер Камю нигилистік абсурд философиясынан моральдық гуманизмге бағытталған жолдан өтті. Экзистенциалистер адамға қызығушылық танытты, бірақ оны ғылыми әдістердің көмегімен зерттелетін объект ретінде қарастырмалы. Олар адам өмірінің *экзистенциалдарын* зерттеуде, индивидтердің нақты өмірі мен жағдайын талдауға баса назар аударады. Өйткені адам болмыс - әлемде, бірақ болмысы адамды туғаннан бастап өлімге қауіп төндіретін негіз болып табылады. Адамның трансценденциясы оның экзистенциясына негізделген, ол адам өмірінен тыс ұмтылу және жеке адамның өз аяқ-қолдарына тартылуы процесінде болмысты табу ретінде түсіндіріледі. Адам әрқашанда өзінің еркіндігін көрсете отырып, сонымен өткенін және таңдауын объект ретінде жай ғана қарап қоймайды, тек бұл мүмкіндіктен өлім шектемейінше.

Адам үнемі келесі сұрақтардың жауабын іздеумен келеді, оның ерік-жігерінің қаншалықты еркін екенін, онда себеп-салдарлық заңын басқаратын әлемде бар екенін. Дәстүрлі түрде ерік бостандығы туралы мәселе былай қойылды: егер менің еркім әлемдік себеп-салдарлық байланыстардың күрделі жүйесіне кіріп, оның заңдарына амалсыз түрде кірсе - оның еркіндігі детерминацияланған және қатаң шектелген болып табылады. Барлық сәттің кез келген оқиғасы өткен оқиғаның тұтас тізбегіне негізделген. Болашақта жүзеге асырылатын кез-келген іс-әрекет қазіргі кезде не болып жатқанын алдын ала анықтайды.

Аристотель еріктілік туралы мынадай анықтама берді: мәжбүрлеуден немесе қателіктен ада әрекеттен туындайтын нәрселер - ерікті. Мұндағы моральдық жүйеде максатты түрде таңдау идеясы маңызды рөл атқарады: әрекетті таңдау - тұтастай өмірлік жоспардың бір бөлігі [7, 318 б.].

Неміс классик ғылымдарының бірі И.Г. Фихте былай деп жазды: «Әр сәтте... өмір сүру барлық өткен сәттермен анықталған және барлық болашақ сәттерді анықтайды, және де жыл сайынғы жағдайды ойлау мүмкін емес... әйтпесе, ол бар».

«Ерік бостандығы» - ұтымды агенттердің түрлі баламалардан әрекет ету жолын таңдау қабілетінің белгілі бір түрін білдіретін арнайы философиялық термин. Зерттеушілер арасындағы басты келіспеушіліктер осы қабілеттің қандай түрі еркіндігіне қатысты. (Және бұл қандай келіспеушіліктер! Философтар екі мыңжылдықтар бойы ерік бостандығы туралы мәселені талқылап, әрбір маңызды философ бір-бірімен пікір алмасты.) Философтардың көпшілігі ерік бостандығы ұғымы моральдық жауапкершілік ұғымымен тығыз байланысты деп болжайды. Мұндай көзқарасқа сәйкес, еркін ерік бойынша әрекет ету - өз әрекеті үшін моральдық жауапкершілік атқарудың метафизикалық шарттарына сәйкес келу. (Әрине, жауаптылықтың эпистемиялық жағдайлары да бар, мысалы, хабардарлық - немесе қылмыстық хабардарлық ретінде оның кемшілігі -өзінің іс-әрекетінің баламалары мен осы баламалардың моральдық мәні туралы.) Бірақ ерік еркіндігінің мәні оның моральдық жауапкершілігімен байланысты шектелмейді. Ерік бостандығы адамдардың жетістіктеріне (яғни, неге табандылық пен шығармашылық жұмыс мақұлдауға лайық), жеке тұлғаның автономиясы мен қадір-қасиетіне, сондай-ақ махаббат пен достыққа берілетін құндылықтарға лайық шарты болып табылады.

Ерік - адамның ішкі және сыртқы кедергілерді жеңумен байланысты өз мінез-құлқын (қызметі мен қарым-қатынасын) саналы түрде реттеу.

Ерік бұл тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі. Бұл сапа адамның өз өмірінің еркін және саналы субъектісін жасайды. Максат қоюға және қол жеткізуге мүмкіндік береді. Барлық психикалық үдерістер сияқты ерік өздігінен емес, адам тұлғасының жалпы дамуына байланысты дамиды. Адамның ерік-жігері белгілі қасиеттермен сипатталады. Ең алдымен, алға қойылған максатқа жету жолында туындайтын елеулі қиындықтарды еңсерудің жалпылама қабілеті ретінде ерік күшін бөліп көрсету қабылданған.

Ерік ұғымын түсіндіруде неміс ойшылы Иммануил Канттың (1724-1804) жұмыстары маңызды мәнге ие болды. Адам, И.Канттың пікірінше, ақылға қонымды адам ретінде өз күш-жігерімен өз табиғатының алғашқы болмысынан шығып, адамзат жағдайына көтеріле алады, соның арқасында ол өзіне мақсат қоя алады, өз білімінің жетіспеушілігін толықтыра алады және өз қателіктерін түзете алады; және бұл моральдық тәжірибелік ақылдың сөзсіз ұйғарымы. И.Канттың тәжірибелік ақыл-ойы адамның жалпы адамгершілік мақсатын және еркіндіктің арқасында мүмкін болатын нәрсенің бәрін қамтиды. Яғни, Кант ақылдылық пен адамгершілік арасында параллель өткізеді. Бұл санаттар, алайда, әрқашан сәйкес келмейді.

«Ақылға қонымды» деп қоғамдық мүддеге қарағанда, жеке пайданы көп дәрежеде түсіну керек, өйткені ақылға қонымды іс-әрекет өзі үшін пайдалы әрекет ету дегенді білдіреді, бірақ сонымен бірге басқаларға зиян келтірмей де. Тиісінше, өз мүдделеріне нұқсан келтіретін іс-әрекеттер басқаларына пайда келтіретініне немесе пайда әкелмейтініне қарамастан, ақылсыз деп атауға болады. Өз негізінде өз өмірін сақтау және жеке игіліктерді көбейту инстинктінен тұратын ақылға қонымды іс-әрекеттерден айырмашылығы, адамгершілік іс-әрекеттер қоғамдық игілікке жетуге бағытталған. Бірақ бұл барлық ақылға қонымды іс-әрекеттер, ал адамгершілік - ақылсыз, олардың сәйкес келуі де орын алады дегенді білдірмейді. Ақыл-ой шегіндегі адамгершілік іс-әрекет, кем дегенде, айналасындағылардың ашық мақұлдауына және соның салдарынан, өз-өзіне қанағаттану сезіміне әкеп соғады.

Бұл мәселеде И.Кант, біздің көзқарасымыз бойынша, таңдау еркіндігінің бірлігін және борышқа бағынуды, бостандық пен жауапкершіліктің бөлінбейтінін бірнеше рет атап көрсете отырып, шынайы гуманист ретінде әрекет етеді. Ал формализм И.Кант адам болмысының тең еместігін көрсету үшін емес, керісінше, адамның моральдық тәуелсіздігі концептін, адамгершілік пен оның жалпыадамзаттық мақсаттарынан шығатын адамдардың жалпыға бірдей теңдігі идеясын ашу үшін енгізеді. «Біздің парызымыз, - деп жазады И.Кант, - ол басқалардың құқығын терең құрметтеуге және оны бағалауға бағытталады. Бүкіл әлемде басқа адамдардың құқығынан киелі ештеңе жоқ». Яғни, И.Канттың идеясы индивидтің әрекет еркіндігі әр адамның бостандығымен үйлесімді болу үшін ғана шектелуі мүмкін.

Бұл көзқарасты ең танымал неміс ойшылдарының бірі Артур Шопенгауэр (1788-1860) қолдайды. А.Шопенгауэр көзқарасындағы

елеулі айырмашылықтарға карамастан, оның өлмейтін еңбегін көрсете отырып, Канттың алдында өзінің шынайы кастерленуін айтады. Ең алдымен, Канттың ең үлкен еңбегі олардың арасындағы интеллект арқылы құбылыстар мен заттардың ара-жігін ажыратудан тұрады, сондықтан заттар шын мәнінде өздері сияқты таныла алмайды. Тек қана А.Шопенгауэр үшін өзіне зат - бұл ерік, ал әлем - құбылыс. Алайда, А.Шопенгауэр Канттың еңбегін заңды түрде бағалай отырып, соңғысының «кателігін» айналып өтпеді. Оның «Әлем ерік және түсінік ретінде» еңбектері және, әсіресе, «Этиканың негізгі екі мәселесі» Канттың еріктілік тұжырымдамасын сынай отырып, талдау жасалынған.

Қазіргі кезде қоғамның тарихын қалыптастыру негізінде максатталған жұмыс жандануда. Өз елінің, мемлекетінің тарихын біле отырып, соңғы жылдардағы қалыптасқан Тәуелсіздіктің құнын ерекше түсінуге мүмкіндік береді. Әрбір жер өзінің ұлы ұлдарын туатыны белгілі. Қазақ даласы Кенесары хан, Сырым, Исатай, Махамбет және тағы да басқа сияқты даңқты батырларды мақтан тұтады. Қазақ халқының тарихы еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес ешқашан тоқтатылмайтынын көрсетеді. Осы көпғасырлық күресте XIX және XX ғғ. ұлттық интеллигенциясының өкілдері де соңғы рөл атқарды. Алаш қозғалысының және бірінші саяси партиясының пайда болуы, Алаш Орда үкіметінің өсіп келе жатқан азаматтық жетілуі мен қазақ саяси элитасының туған халқының болашақ дамуының тағдырлы мәселелерін шешуге қабілетті жоғары әлеуетінің куәсі болды.

Алаш қайраткерлері мен қазақтың басқару элитасының, ғылыми және шығармашылық интеллигенциясының өкілдері қазақ мемлекеттілігінің іргетасын қалады. Бүгінгі таңда, 1920 жылдардың басында Алаш Орданың мүшелері сызған шекара мемлекетте өмір сүрудеміз. Алаш көшбасшылары Орта Азияны ұлттық-аумақтық межелеу және қазақ жерлерін біріктіру процесіне белсенді қатысты. Алаш зиялылары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, А. Беремжанов, М. Шохай, Ж. Ақпай, М. Тынышпаев, Ә. Ермаков, сондай-ақ, ұлт жанашырлары С. Ходжанов, Т. Рысқұлов, С. Мендешев, С. Сейфуллин, С. Асфендияров, С. Сәдуақасов, Н. Нұрмақов және басқалары қазақ аумағының тұтастығын қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсады.

20 ғасырдың басында дүниеге келген Алаштықтардың идеялары Қазақ жерінде тәуелсіздікті орнатуға бағытталып, жүзеге асыру болды. Тарих толқынында уақыт бірқалыпты тұрмайтындығы диалектикалық құбылыс, оның үстіне ұрпақ жаңармақ, дегенмен,

болашақ үшін Алаштықтар аңсаған қоғамды келешек жалғастыратын болады.

3.5 Өнер философиясы

Көптеген философтар қай уақытта болмасын «өнер» терминіне өздігінше анықтама берді. Алдымен олар өнерді еліктеу қажеттіліктерінен туындайды деп санады. Бірақ, кейінірек бұл кате ұғым екенін түсінді. XVIII ғасырда өзгерістер орын алды және өнерді түсіну де басқаша болды. Француз философы Жан Жак Руссо өнерді сыртқы әлемнің сипаттамасы ретінде емес, ең алдымен, адамның құштарлығы және сезім білдіруімен анықтады. Мұндай көзқарас неміс философтарында (Иоганн Гердер, акын Иоганн Гёте және т.б.) да болды. Олардың ойынша, өнердің басты мақсаты сұлулықты ойнату және сыртқы шындықты көрсету емес, ол адамның ішкі өмірін көрсете білу.

Қазіргі түсінікте өнер – өзінді қандайда бір материалда эстетикалық құндылықтар белгілері бойынша көрсете білу. Сондай-ақ, «өнер» ұғымымен жалпы көркем шығармашылықты белгілеуге болады. Бұл шығармашылықтың немесе өнердің көптеген түрлері белгілі: әдебиет, сәулет, мүсін, кескіндеме, графика, сәндік-қолданбалы өнер, театр, музыка, балет, кино, би, цирк және т.б. Барлық осы түрлер адамның шығармашылық қызметін әлем бейнесінде шағылыстырады.

«Өнер бұл көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы. Өнер терминінің қазіргі тілде екі мағынада - кең және тар мағыналарында қолданылады. Өзінің кең мағынасында өнер адамның барша шығармашылық жасампаз әрекетін білдіреді және бұл мағынада өндіріс те, тіпті дін де өнер формалары ғана болып табылады. Өзінің тар мағынасында өнер әр түрлі формалардағы көркем шығармашылық нәтижелері, үдерістері (бейнелеу өнері, музыка, поэзия) ретінде саналады».

Бейне - бұл шығармашылық көрініс пен уайымның жиынтығы. Оған өнер мәнерлілік және эстетикалық құндылық береді. Көркем шығармашылықтың ерекшелігі мынадан тұрады: өнер адамы - суретші. Ол өзі дүниені қабылдау, ой тереңдігінің ашатын жаңа шығармашылық түр жасайды. Ол осы бейнелерді ойлайды.

Сондай-ақ, өнер құндылықтарының да техникаға тікелей қарым-қатынасы бар. Инженер, конструкторлар және т.б. үшін өнер туындылары мен техникалық бұйымдар арасында айтарлықтай ұқсастық бар. Суретші мен техник тамаша шебер, олардың қызметтерінің мақсаттары ғана әр түрлі болып табылады.

Өнер туындыларының бағытталуы оның әсемдік ретінде, сұлулық символы ретінде жұмыс істеуден тұрады. Өнер - бұл сұлулық заңдары бойынша әлемді өзгертуге мүмкіндік беретін құрал. Өнер және сұлулық – бір-бірімен тығыз байланыстағы ұғымдар.

Біз сұлулық әлемінде өмір сүреміз, ол бізді қоршап тұрады. Алайда, сұлулық туралы түсінік тереңде жатыр. Сұлулық - бұл тамаша, асқақ, эстетикалық.

Эстетикалық - бұл сезім қоздыруына бағытталған және қажетті жетілдіру дәрежесіне жеткен деңгей сезімі - құндылық.

Эстетика – бұл грек сөзі, «сезімге жататын» мағынаны білдіреді. Бірақ бұл сезімді тек практикалық қызмет сәті ретінде ғана қарады. Сұлулықты іске асырған ғарыш болып саналды, қалған барлық сұлулық әлемі ғарыш үйлесімділігіне жақындатылған түрде болды. Өнер сонымен қатар табиғатқа еліктеуге ұмтылды.

Орта ғасырлар дәуірінде барлық сұлулық Құдайдың рухани сұлулығының шұғыласы болып саналды, ал көрінетін сұлулық көрінбейтін сұлулықтың көрінісі болып мойындалды. Өнердің мақсаты адамның Құдайға жақындауы.

XX ғасырда философияда және тиісінше өнерде де өзгерістер болды. Романтизмді алмастыруға реализм келді. Ресейде бұл социалистік реализм – тарихи материализм философиясын эстетикалық тілге аудару.

Қазіргі уақытта біздің елімізде жаңа эстетикалық бағдарға іздеу жүргізілуде.

Эстетиканың осы тарихынан сұлулықты түсіну қолданыстағы философиямен анықталатынын, философиямен өзгеретінін, сұлулық туралы түсінік те өзгереді деген қорытынды жасауға болады. Сұлулық – бұл эстетикалық талдау беру. Барлық эстетикалық құндылықтар сияқты ол сезіммен, эмоциямен байланыста. Сұлулық заңдары өнер бағытын ұсынады. Өнер өз кезегінде бізге әлемді тануға көмектеседі. Ол бізге шынайылықтың аса бай, жанды және түрлі-түсті бейнесін береді. Адам табиғаттан шындықты меңгерудің әр түрлі тәсілдерін жасайды. Адам табиғаты үшін оның шынайылыққа деген тәсілі жалғыз амалымен шектелмейді. Ол әр түрлі көзқарасты таңдайды және бір шынайылық аспекттен басқасына өте алады.

Антикалық дәуірде эстетиканың мазмұны мен пәнін анықтаудың іргелі тәсілі қалыптасты. Бастапқыда эстетика әлем бейнесінің бір элементтері ретінде қалыптасты. Ол пифагоршылдар және грек философтарының болмысында философиялық түсініктер ретінде орын алды. Софистерде эстетика әлемге құндылық қарым-қатынастың таза субъективті негізі ретінде қаралды. Олардың эстетикалық түсініктер негізінде релятивизм (салыстырмалы) жатты. Пифагор өзіне дейінгі ойшылдардың ілімдерінен ұлы тұтастықты жинақтайтын тірі байланысты іздеді. Ол өзіне ақиқатты анықтайтын жолды табуды, яғни өмірді әдемі бір үйлесімде түсінуді мақсат қойды. Осы мақсатпен Пифагор барлық ежелгі дүниені шарлады. Ол барлық діндерді, доктрина және табынушылықты зерттей отырып өзінің кең ой-өрісін одан әрі кеңейтуі тиіс деп санады. Пифагорға дейін эстетика мифология негізінде, яғни табиғат пен қоғам туралы кияли түсінікте негізделді. Пифагордан жараталыстану ғылыми таным заңдылықтарына сүйенген ғылыми эстетика тарихы басталады. Пифагоршылдар барлық заттардың негізінде сандар жатады деп санайды. Осылайша жалпы табиғат және әлем заңдылықтары туралы болжам айтылды. Пифагор эстетикасын зерттеу қиын, себебі бізге Пифагор және оның мектебі туралы нақты мәліметтер жетіспейді. Пифагор эстетикасы антикалық классиканың абстрактілі жалпылық идеясы үшін тән саты. Ол сандық үйлесімділік туралы іліммен аталады. Сандық үйлесімділік - бұл шексіз және шекті синтез. Жалпы болмысты түсіндіру: 1) симметриялы орналасқан және белгілі бір музыкалық сандық үнді ғарыш; 2) өзіндік сандық-үйлесімділік құрылымды барлық заттар. Б.д.д V ғ. соңына дейін Грекияда софистер мен Сократты толық және түпкілікті синтездеу қажеттілігі туындады. Бұл антикалық эстетика тарихында болмаған философиялық ойдың өркендеуіне әкеліп соқты. Космологизм және антропологизм талдауы пайда болды. Бұл түрде ол бірнеше рет антикалық философия және эстетика бойынша зерттеулерге берілді. Ерте классикада уағыздалған сұлулық ақыр аяғында сұлулықтан сезімділікке қаралды. Бірақ заңды түрде жабдықталған ғарыш әбден жетілген өнер туындысы болады екен. Антропологизм кезеңінде сұлулық орта классика дәуіріне жатты. Адам санасының сұлулығы, адамның ақылы және оның идеялары, жалпы жан сұлулығы, сондай-ақ, оның бөлек қабілеттерінің сұлулығын уағыздады. Платон идеяларды заттарға қарамастан қолданыстан тыс тікелей мойындады. Бірақ ол үшін осы заттарды рәсімдеу қағидалары болды. Аристотель осы идеяларды сол заттарда бар деп түсінді, бірақ ол үшін, баскасына қарағанда, ішкі қағидаларды түсіну және заттарды рәсімдеу болды. Платон мен

Аристотельдің объективті-идеалистикалық эстетикасы тарихтын ырыққа көнбейтін заңдарымен өмірде туындады. Сол заңдардың бұйыруы бойынша IV ғ. екінші жартысында ол өзінің тіршілігін жойды. Платон Сократтың тұжырымдамасын дамыта отырып, эстетикалық құндылықтарды сандық өрнектер ретінде тануды пифагорлық дәстүрге қосты. Аристотельде эстетика сұлулықтың жалпы философиялық сұрақтарын және көркем шығармашылық теориясын қарайтын пәнге айналады. Аристотель алғаш рет өз алдына эстетикалық категориялардың өзара байланыс жүйесін әзірлеуді мақсат қойды.

Ерте ғасырлық мұсылман эстетикасы жаратылыстану ғылыми, философиялық, теологиялық, филологиялық, әдеби-сыншыл және өнертану теориялар арнасында дамыды және едәуір үлес салмақты кеңес элементтерін бейнелейтін мәдениетті сипаттады. Ондағы тамашалық өзіне құштарлық тудыратын пайдакүнемдік түсініктен тазару сапасы ретінде анықталды. Сондай-ақ, өзінің мінсіз, толық кейпіне (жетілгендік) заттың сәйкестігінің көрінісі ретінде анықталды. Көрінетін нысандардың және дыбыстардың сұлулығына құшырлану оның «адам табиғатына» ерекше жақындығымен түсіндірілді; адамдарды ассоциативті тарту механизмі эстетикалық пайымдалған (теолог және әдебиетші Ибн Хазм, 994-1064) белгілі бір объект шеңберінде көрінетін нысандарды қабылдаудың психофизиологиялық негіздері (ғалым Ибн әл-Хайсам, 965-1039) арнайы қарастырылды. Философтар мен ақындар дүние сұлулығы туралы жазған (Фараби, Ибн Сина, Омар Хайям, 1048-1123; Ибн-Халдун, 1126-98). Олар Пифагор рухында кейде талқыланады және ғарыш, пластикалық нысандар, түстер мен дыбыстар үйлесімділігінде қаралды («Таза бауырлар» энциклопедиялық трактаттарының авторлары). Құдай болмысты теңестіретін мистик пантеистик бағыттағы ақындар мен ойшылдарда болатын барлық сапалардың эстетикалық бағалау құралы болды. Гегельдің нақты сипаттамасы бойынша «ішкі таңғажайып ешбір қатыссыз бұқара, табиғи және адами өмір сүруді өз бетінше маңызды деңгейге дейін заттармен көтеру». Адамда сыртқы, физикалық және ішкі, интеллектуалды-адамгершілік сұлулық бөлінеді. Пайдакүнемдік қызығушылықтың болмауы өлшемге және көркем шығармашылықпен байланысқан түрлі-түрлі «өнер» арасында (көлемер) бөліп көрсету қызмет етті. Антикалық дәстүрге сүйене отырып, философтар көркем шығармашылық негізінде еліктеу (Мимесис. Еліктеу теориясы) жатқанын бекітті. Сондықтан поэзияның ерекшелігі ретінде «өтірік» жарияланады, яғни нақты шынайы ақиқатқа жаңғыртатын емес,

көркем аңыздарға келтіреді. Поэтикада екі бағыт көрінеді: оның шынайы немесе жалғандығына қарамастан (Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд) эмоционалды реакция (оң немесе теріс) тудырушы ретінде поэтикалық тілді қарастыратын Аристотель «Поэтикасына» сүйенеді. Поэтикалық троп және пішінді дайындау мен түрлендіруге ерекше назар аударылады. Әдебиеттанудағы өлеңдер мазмұны мен нысанының («сөздер» және «идеялар»), салт-дәстүр мен жанашылдықтардың, эстетикалық бағалаулардың субъективтілік және объективтілік, поэтикалық шығармашылық мәселелер, шығармашылықтың дәмі мен нормаларының (эстетикалық дәм) өзгерісі жайлы сұрақтар ерекше орын алды. Музыкалық эстетика музыкалық практиканы жалпылау арқылы дамыды. Музыкатану теориясы тұрғысындағы антикалық ғалымдар – Аристотель, Аристоксен, Птоломей, пифагоршылар. Орта ғасыр үшін музыканы аспандағы және жердегіге бөлу «Таза бауырлар» трактатында ғана қабылданды және Фараби мен Ибн Сина сынына ұшырады. Музыканың эстетикалық ерекшелігі - оның тікелей жанға әсер етуінде. Оған тиіс үндестік уақытша реттілік кезінде ашылады. Сонымен қатар, музыканың шығу тегі, ол туралы ғылымның жіктелуі және оның көңіл-күйге әсері, адамдардың мінез-құлығы мен физикалық жағдайы жайлы сұрақтар дайындалды. Исламда бейнелеу өнеріне салынған тыйымдар көркем шығармашылық (олар әйгілі суретшілер мен көркем жазушылар шығармаларын талдау барысында қарастырылды) аймағындағы теориялық дайындау проблемаларының себебінің жеткіліксіздігінен болады. Суретші шығармасын жоғары бағалау белгісі оның ақиқатқа жақындығында. Техникалық орындаудың құндылығына бояудың таза және айқындығы, ал суреттің нәзіктік, үйлесімділік, жеңілдік, әсемдік, толықтық және қаттылығы жатады. Ғашықтарды, бакшаны, гүлдерді, музыкаға ұқсас суреттерді бейнелегенде көтеріңкі көңіл-күй тудырып, жабырқауды жою, рухани және физикалық күштерді нығайтады деп болжаған. Көркем жазушылар шығармашылығы жоғары бағаланды. Ол бір мезгілде құдаймен жаратылған – құрақты қауырсын және көркемші қылқаламы атты екі тұжырымдамада көрініс табады. Орта ғасырлық мұсылмандардың эстетикалық идеялары орта ғасырдағы еуропалық және Жандану (Орта ғасырлық эстетика, Жандану эстетикасы) эстетикасына айтарлықтай әсер етті.

Үш ғасырға (XIV, XV, XVI ғасырлар) созылған Ренессанс дәуірін тұтастай алғанда антикалық эстетика немесе антикалық мәдениет жандануы деп түсінуге болмайды.

Ренессанстық дәуірде өнер жөніндегі түсінік заманауи тұрғыда қалыптасып, өнер теориясы, яғни, эстетика дамыды. Өнердің орталығы-адам және табиғат орналасқан. Суретшілер мен мүсіншілер өмірдегі сан алуан байлықтарды тиісті молайту құралын іздеді. Ол үшін суретшілер математикаға, анатомияға, оптикаға жүгінді. Гуманистер өз уақытының білім деңгейіне сүйене кескіндеме, архитектура, мәдениет туралы көптеген трактаттар құрастырды. Жандану эстетикасының ерекшелігі оның көркемдік практикасымен тікелей байланысында болды. Өнердің мәні «табиғатқа еліктеу» ретінде анықталды. Сондықтан, дәл сол кескіндеме өнер түрі ретінде шындықты барынша нақты көрсетіп, неғұрлым қарқынды дамыды. Жандану эстетикасы өнер мәнін анықтай отырып, сыртқы ұқсастықтарға көп көңіл бөлді. Адамды қоршаған әлем тамаша және үйлескен, сондықтан өнердің сызықтық перспектива, сәуле мен көлеңке, реңкілік түстер, пропорция сияқты техникалық проблемаларына үлкен көңіл бөлінді.

Қайта өрлеу дәуірінің атакты өкілдерінің бірі италияндық архитектор, өнер теоретигі, әдебиетші - Леон Батиста Альберти (1404-1472 жж.) еді. Ол өзіндік этикалық ілімді әзірлей отырып, сұлулық және көркем шығармашылық мәселелерін шеше білді. «Сұлулық - бөліктердің белгілі бір келісім мен үндестігі» деп дәріптеді. Үйлесімділікте ғана дүниенің бөлшектері реттелмек әрі бүкіл әлемде үстемдігін орнатқан. Өнердің міндеті сұлулықтың объективті негізін ашу және оларды басшылыққа алу. Әр өнердің үйлесімділігі тек қана өзіне тән элементтерді ретке келтірумен қорытындыланады. Мысалы, музыкада мұндай элементтер ырғақ, әуен, композиция болып табылады. Шығармашылық феноменіне түсініктеме бере отырып, суретшінің - шығармашылық мүмкіндіктердің шексіз иесінің жаңашылдығы мен қиялына екпін жасады.

Қайта өрлеу дәуірінің суретшілері мен теоретиктері үйлесімділікке, симметрияға, перспективаға айтарлықтай көңіл аударған. «Алтын кима» ережесін тұжырымдай келе, өнердің мінсіз (абсолютті) геометриялық негізін табуға тырысты. Мысалы, италияндық математик Л. Пачоли «Таңғажайып үйлесімділік туралы» жұмысында «алтын кима ережесіне» әдемі атағына үміткер барлық жер бетіндегі заттар бағынатынын жазды. Ал белгілі танымал неміс суретшісі және ойшылы Альбрехт Дюрер (1471-1528 жж.) үйлесімділік ролін абсолютке айналдыра отырып, оның көмегімен адам денесінің түрлі типтерін ғана емес, адамның түрлі темпераментін, жасын және қозғалысын беруге болатынын көрсетті.

Көркемдік тәжірибемен Леонардо да Винчи (1452-1519 жж.) эстетикасы байланысты болды. Оның эстетикалық тұжырымдамасы адамның ойлануына тәжірибе (сезім) басымдылығы туралы идеяға негізделген. Адам сезімінен де жоғары, барлық ғылым және өнердің дереккөзі көз болып табылады. Сұлулықты ол бірінші кезекте түсі, пішіні, композициясы, бөлшектердің қатынасымен көреді. Өнерлердің барлық түрлерінің ең жоғарғысына сәйкес кескіндеме ғылым болып табылады.

Қайта өрлеу дәуірінің эстетикасы алдыңғы дәуір эстетикаларын заңды жалғастырушы идеясынан туындайды. Атап айтқанда, антикалық уақыт та бірегей құбылыс болып табылады. Адам және табиғат әлеміне саналы-түсінуділікке келу және тұтастық, тәжірибелі-сезгіштік амалы бар. Ренессанс эстетикасы кейінгі эстетика тарихының барлық дерлік кезеңдеріне өтіп, адам субъектісінің жасампаз сұрапылдығына негізделген.

Эстетикалық категориялар - жалпы, іргелі ұғымдар. Олар нысандар мен ойлау және эстетикалық тәжірибе принципін ұйымдастыруды білдіреді.

Бұл ұғымдар бір мезгілде эстетика категориясы және өнер философия категориясы болып табылады. Ол өнер феноменін түсінуге және оның дамуын түсіндіруге тырысады.

Қазіргі уақытта эстетикалық категориялар деп оның бес жұбын айта аламыз:

- әсемдік - ұсқынсыздық
- асқатқық - таяздық
- қайғылы - күлкілі (әзіл-ысқақ, мысқыл, сатира). Әлсіреген қайғылы нысан болып дамалық саналуы мүмкін.
- поэзиялық - прозалық.
- тұңғыықтық - үстіртін.

Қазақ халқының сұлулық қасиеттерін қазақ ойлауынан, атап айтқанда акын-жыраулардың, билер мен шешендердің, Шокан мен Ыбырай, Абай мен Шәкәрімнің қалың көпшілікке паш еткенін көреміз. Қазірдің өзінде талай елдерді философиялық көзқарастарының терең танымдылық қасиеттерімен таң қалдырған жырау, шешен, ділмарлардың поэзиялық рухани әлемі осынау мүлгіген кең-байтақ даланы ұйқысынан оятқандай әсер береді.

«Сондай-ақ жыраулық поэзияның ірі өкілдері Қазтуған мен Асан Қайғының, Доспамбет пен Шалкиіздің, Жиембет пен Марғасқа жыраудың, Ақтамберді жырау мен Тәтікара акынның, Үмбетей мен Бұқар жыраудың, Көтеш пен Шал акынның ел тұтастығын, қаһармандықты, туған елі-жері алдындағы парыздылықты, адами

кадір-қасиет туралы терең мән-мазмұндағы туындылары сол өздері өмір сүрген уақыттың насихатшылары іспеттес рөлде ауқымды мәселелерді өжетті жыр жолдарымен ұлтымызға тән құндылықтар ерекшелігін, қасиетін көрсететін идеяны ту етіп көтерген. Демек, халқымызға тән ұлттық болмыс астарында әрқашанда мәңгілік құндылықтар жатады, әрі уақыт өте келе мән-мазмұны тереңдей түседі. Бұл жалпы мәдениетіміздің даму заңдылығы. Әр ұлттың, оның рухани мәдениетінің терең дүниетанымдылық тамырлары – қайталанбас бағалы өзіндік құбылыс. Еліміздің шырғалаң тарихы, кешегісі мен бүгінгісі, биік мұраттары мен асқақ армандары ата-баба мұрасынан, шығармашылығынан өз көрінісін тапқан» [3, 11-12 бб.].

Белгілі философ, мәдениеттанушы Қанат Нұрланова адам және әлем қатынасының терең тұжырымдық мәнін қазақтар «бұл дүние – біртұтас» деген көркемдік-образдық түрде көрсеткен дейді. Бұл жердегі біртұтастық қатынасы – дәстүрлі қазақ қоғамында басым түскен әлемге деген көзқарастар жүйесін, рухани көп-қырлы жан-жактылық мәселесін ашуға мүмкіндік берген. Кеңістік пен уақыт жөніндегі түсінік, мысалы үшін, дәстүрлі қазақ мәдениетінде қалыптасқан әлем келбеті қандай мүмкіндіктермен келістірілгендігін тануға мүмкіндік береді. Пайымдау, андау әлемге деген және әлеммен қарым-қатынасты қалыптастыру тәсілі ретінде қазақтың дәстүрлі әлемге қатынасы мәдениетінің негізінде жатыр. Әрі пайымдау ғаламның тұтас алғанда жақындауын ұғыну тәсілі бола отырып, кең мағынасында өмірге, болмысқа философиялық көзқарастың негізінде жатқан сапалық ерекшелігін ескеру маңызды. Қазақтарда адамға, табиғатқа, ғаламға қатынасының өмірлік мән-мазмұны «іштесу» ұғымымен тұжырымдалады. Пайымдау әлемге қатынас және әлеммен қатынасты қалыптастырудың дәстүрлі мәдениеті ретінде көп деңгейлі мазмұндылықты иеленеді. Ең алдымен оның табиғатпен, ғаламмен қарым-қатынасты қалыптастыру және дамыту тәсілі, әлемге қатынасы ретіндегі пайымдау туралы айтқан жөн, пайымдаудың өзіндік негізі, арқауы және мәнісі, әрі бір мезгілде оның нәтижесі – іштесу болып табылады. Іштесу қазақ тілінде оның түрлі деңгейін білдіреді: қарым-қатынас, келіп-кету, алыс-беріс, сіз-біздесу, араласу.

Іштесу – қарым-қатынас, жоғарыда келтірілген барлық мән-мазмұнды иеленеді, бірақ қатынас ұғымының анағұрлым терең мәнін қамтиды, оның жасырын ішкі, кейде тіпті айтып жеткізуге болмайтын сыртқары жан дүниесін жаулап, сырласушының құпиясына жетіп қалғандай күйді бастан кешеді. Алайда бұдан ұғымның әлемді танудағы жан-толғанысты, парасат деңгейі кемімейді. Сол себепті де бұндай қарым-қатынас – іштесу деп аталады, яғни жасырын бай ішкі

жан дүниесі, рухани дүниесімен іштей сырласу. Бірақ мұндай қарым-қатынас дәрежесі үшін өзара ашықтық, шынайы өзара жайлылық, жүректің тулауы, өзара түсіністік және ешқашан таусылмайтын өзара білістік, яғни өзара қатынастың болуы шарт. Бұл пайымдаушылық қатынасы, яғни ғаламның шексіздігін ескере отырып адамды басып тастамайтын, өзін жайсыз сезінбейтін әлемге қатынас ретінде, соның негізінде табиғатпен, ғарышпен бірге дамуды бастан кешу, бұндай қатынас адамды жігерлендіреді, өмірлік күш-қуат және сезімталдықты күшейтіп, оның рухын, танымын биіктетеді, өзіне деген сенімділікті орнықтырады [17, 14 б.].

«Оған дәлел ретінде философиялық шығармашылықтың шынайы үлгісі болып табылатын күйлерін айтуға болады. Өнер - қай халықтың болмасын тарихымен бірге жасасып, жарасымдылықта дамудағы керемет сала. Көне дәуірден өнерге деген құлшыныс, оның түрлі бағыттарының қарғынды табиғи жолмен дамуына негіз салған болатын. Сол себепті де бабалар мұрасынан жеткен қазыналы дүниенің қоры жан-жақты. Әр өнер саласының мән-мазмұнынан ерте дүние тарихының беттерінен өте мол мағлұмат аламыз, бабаларымыздың өмір тарихынан шежіре ретіндегі рөлі зор. Яғни, адамзат баласы тіршілігінің сәулесі, бейнесі, ұлы даланың көшпенділік өмірінің өзі сазгерлік, акын-жыраулық, әрі әншілік-күйшілік өнердің өркендеуіне белгілі дәрежеде жетекші болған. Өткен өмірдің рухани мұрасы, өмір тынысы, тіршілік дүниесіне деген құштарлығы даналыққа негізделсе керекті. ...Көшпелілерге өнер туындылары көркемдік-сезімділік туындылары ретінде ғана әсер етпеген, әрі халқының тыныс-тіршілігі, тағдыры жолындағы мәселелерді шешудің құралы да бола білген» [20, 148б.].

Халқымыз ерте дүние тарихынан рухани мәдениетіміздің аса бір құнды бағытының бірі - күй өнерін, оның мән-мазмұнын терен бағдарлай отырып, қадір тұта білген. Күй өнерін зерттеуші ғалымдарымыздың бірі А. Сейдімбек өз ойын былайша түйіндейді: «Қазақ күйлерінің ешуақытта себепсіз шықпайтыны - өзіндік дара сипаты күйге арқау болмайтын өмір құбылыстары жоқ. Қоршаған орта мен жан-жануарлар дүниесінен бастап, адамдардың мінез-бітімі, көңіл-күйі, батырдың ерлігі, шешеннің тапқырлығы, ел басындағы кесек тарихи оқиғаларға дейін күй тілінде және онымен қосарлана айтылатын аңыз-әңгімесінде баян етіле береді... Күй аңызының бұл ерекшеліктері халқымыздың тарихи аужайынан хабар берерлік ең мол, ең жанды шежіре екенін пайымдатады» [20, 157 б.].

«Өзара зерделей отырып, талдасак әр қайсысынан данышпандықпен жасалған ой қарымының, әрі өз ділі, рухани

тіршілігімен астасқан ерекше кеменгер ойшылдықтың өзіне ғана тән үрдісін бағдарлауға негіз бар» [17, 22 б.].

3.6 Қоғам және мәдениет

Әлеуметтік философия - қоғамдағы адамдардың өмір сүру жағдайы мен үрдістерін ұғынуға бағытталған философиялық білімнің маңызды саласы. Әлеуметтік философия табиғат және адам болмысының жалпы мәселелерін пайымдай отырып, адамдарды қоршаған және қамтыған басқа да шынайылықпен бірге қоғамның қатынасы мен байланыстарына ғана талдау жасап қоймайды, әрі әлемнің тұтас ерекше болмыстық түрі ретінде нақ тек адамдардың қоғамдық тіршілік әрекетіне тән ерекше заңдылықтар көрінісін де саралайды. Зерттеу объектісі – қоғам. Қоғамды түрлі ғылым салалары зерттейді. Егер әр ғылым қоғамдық болмыстың өзіндік қырларын зерттесе, ал әлеуметтік философия қоғамды біртұтас негізде қарастыра отырып, адамдардың қоғамдық өмірінің дамуының жалпы заңдылықтарын зерттейді. Әлеуметтік философияның пәні – бұл қызмет ету және даму заңдарымен тұтас әлеуметтік жүйе ретіндегі қоғам болып табылады. Әлеуметтік философия қоғамды өзіндік барлық қырлары мен қатынастары, құрылымдық ұйымдарының өзара байланысында, оның дамуының ең жалпы заңдылықтары, қайнарлары мен қозғаушы күштері, әлеуметтік жүйенің табиғатпен және тұтасымен әлеммен өзара әрекеттесуінде күрделі өзін-өзі ұйымдастырушы және өзін-өзі дамытатын жүйе ретінде зерттейді. Қоғамды қарастыра отырып, әлеуметтік философия қоғамдық өмірдің 4 негізгі қырын зерттейді: *1-ден, «қоғам» ұғымының мазмұнын зерттейді*; қоғамның жалпылама (теориялық) үлгісін философиялық талдаумен береді; *2-ден, қоғамдық үрдістердің мазмұны мен себептерін ашады*. Бұл ретте қоғамның даму тарихын табиғат және табиғи үдерістерден ажыратуға, оның даму заңдарын табиғат заңдарымен теңдестіруге болмайды. Табиғатта стихиялық күштер мен объективті заңдылықтар бар сияқты, тарихты адамдар жасайды; *3-ден, қоғам өмірінің материалдық және идеялы факторларының арақатынасы*. Философтар қоғамдық үдеріс үшін анықтаушы – қоғамдық болмыс па немесе қоғамдық сана ма деген сауалға жауап береді. *4-ден, адамның жасампаз және әлеуметтік қызметтің субъектісі (яғни белсенділік көзі) ретіндегі маңызы*. Себебі қоғам адамдармен қалыптасады. Адамзат тарихында субъективті фактордың

рөлі үздіксіз өседі. Субъективті фактор жеке тұлғаның қызметінде көрінеді.

Қоғам – еңбек құралдарын жасауға және еңбек барысында оны пайдалануға қабілетті адамдарды біріктіру түрлері мен өзара әрекеттері тәсілдері тиісті табиғаттан оқшауланған, бірақ онымен тығыз байланыстағы материалдық дүниенің бір бөлігі. Сөздің кең мағынасында бұл тарихи қалыптасқан адамдарды біріктіру нысандары мен өзара әрекеттестіктің барлық түрлері мен жиынтығы. Тар мағынасында – әлеуметтік жүйенің тарихи нақты тұрпаты, әлеуметтік қатынастардың белгілі бір түрі. Жалпы моральдық-этикалық өлшемдермен (қағидалары) біріктірілген адамдар тобы. Адамдардың бірігуі нәтижесіндегі бірлестігі қоғамның барлық жан-жақты мүмкіндігі бар кеңістігі қоғамдық болады, яғни бұл адамдар және олардың ұрпақтары үшін ортақ меншік, ал қалған барлық түрлері ұйымдасып аяқталмаған, қоғамның аяғына дейін қалыптаспаған болып саналынады. Әлеуметтік философияның міндеті -қоғам деген не, оның адам өмірінде қандай маңызы бар екенін түсіну. Болмыстағы барлық құбылыстардың ішінде анағұрлым күрделісі – қоғамдық өмір. Егер табиғатта материалдық құрылымдар арасындағы өзара іс-қимыл саналы тіршілік иесінің араласуынсыз жүзеге асырылса, қоғамда белгілі бір мақсаттарды алға қоятын және оларға қол жеткізуге ұмтылатын дарынды саналы адамдар әрекет етеді. Адамдардың әрекеті нәтижесінде қоғам үнемі өзгерісте, дамуда.

Қоғам - тұтас, серпінді және дамушы жүйе. Қоғам ғылымға белгілі жүйелердің ең күрделісі болып табылады. Ғылыми айналымда қоғамның көптеген анықтамалары бар. Ең қарапайымы: қоғам – бұл адамдар мен олардың өзара қарым-қатынасының жиынтығы. Қоғам, оның біртұтастығы жөніндегі түсінік – бұл философиялық ойдың ұзақ дамуының нәтижесі. Қоғам жекелеген бөліктерден тұратын реттелген тұтастық ретіндегі түсінік нышандары Антикалық Грекияда пайда болса керек. Мұндай көзқарастың пайда болу себебі: «бөлік» және «бүтін» – Ежелгі Грекияда негізі қаланған диалектикалық ойлау тәсілінің бірі.

Платон (б.д.д.428/7-347жж.) ілімінің негізгі тақырыптарының бірі - әділ (мінсіз) мемлекет. Платон - Сократтың шәкірті. Ол Афинада Сократты әділетсіз соттау сәтінен бастап Платонның өмірінің соңына дейін өзгеріске ұшырады. Идеалды мемлекет туралы теория Платонмен «Мемлекет» еңбегінде толығымен ұсынылған және «Заңдар» шығармасында жетілдірілген. Платон лайықты өмір тек жетілген мемлекетте ғана өмір сүре алатындығына сенімді бола отырып, Афина мектебінде өзінің шәкірттері үшін мінсіз мемлекет

жағдайын жасайды. Платон шын философияның шынайы саясатпен сәйкестігі туралы тезисті алға тартқан. Тек саясаткер философ болғанда (және керісінше) шындық пен ақиқаттың ең жоғары құндылығына негізделген шынайы мемлекет құра алады. Қала-мемлекет құру дегеніміз - адамды және оның ғаламдағы орнын толық білу. Мемлекет, Платонның ойынша, жан сияқты, 3 бөліктен тұратын құрылымға ие. Негізгі қызметтерге сәйкес (басқару, қорғау және материалдық тауарларды өндіру) халық 3 топқа бөлінеді: шаруалар-колөнершілер, қамқоршылар және билеушілер (дана философтар). Әділетті мемлекеттік құрылыс олардың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуі керек. Құмарлығы басым адамдар бірінші тапты құрайды. Егер оларда реттілік пен тәртіпке игі ұстамдылық басым болса, онда бұлар қадірлі адамдар. 2-ші тап ерік бастауы бар, ішкі және сыртқы қауіпсіздікке деген қырағылық – қарауылдық парызы бар адамдар құрайды. Платонның пікірінше, мемлекетті ең жақсы және ақылды азаматтар ретінде басқаруға тек аксүйектер ғана міндетті. Өз қалаларын басқаларға қарағанда жақсы көруді білетін және өз міндеттерін зор құлшыныспен орындай алатын адамдар ғана билеушілер болуы керек. Ең бастысы, егер олар Игілікті танып, пайымдай алса, онда оларда ақылды бастама басым болса онда оларды данышпан деп атауға болады. Бірінші тапта ұстамдылық, екіншісінде - батылдық пен күш, үшіншісінде – даналық басым түсетін мемлекет – нағыз мінсіз мемлекет.

Аристотель Платонның істеріне тәнті болса керек. Мемлекет Аристотельдің іліміне сәйкес адамдар арасындағы одақтың жоғарғы формасы болып табылады, бұл этиканың, адамның моральдық іс-әрекетінің жоғарғы мақсаты, тек мемлекеттік өмірде адам өз тағдырын орындауға мүмкіндік алады. Мемлекеттің негізі – отбасы, отбасылық өмір адамдардың табиғатымен белгіленген қатынастардың түрлеріне негізделген: бұл күйеуінің әйелге, ата-ананың балаларына, қожайынның құлдарға қатынасы. Аристотель осы қатынастардың барлығын «Саясат» трактатында қарастырған. Аристотель Грекияның 3 басқару түрлерін көрсетеді: монархия, аристократия және полиция (ұстамды демократия). Оның ойынша, тирания, олигархия және шексіз демократия (оклократия) осы 3 тұрақты форманы бұрмалаушы. Ол аристократияға артықшылық береді, өйткені онда мемлекетті «ең жақсы» азаматтар басқарады. Аристотель Платон сияқты, сөзсіз, белгілі жағдайда идеалды жүзеге асыруға мүмкіндіктің болуы немесе мүмкіндіктің болмауынан тәуелсіз қандай мекемелер өз алдына ең үздік саналуы тиіс мемлекеттің жақсы құрылымы жөніндегі мәселені шешумен айналысса керек. «Саясатта»

азаматтардың балаларын тәрбиелеу туралы ережелер баршылық, яғни олар музыка мен гимнастиканы үйренулері керек, азаматтар ер балалар мен жастарға мейірімді адамгершілікке, азаматтық игіліктерді үлгі мен нұсқаулық арқылы үйретулері тиіс.

Аристотельдің саясаты адамның болмысынан, оның саяси қасиеттерінен туындайды. Ойшылдың пікірінше, адамның жануарлардан айырмашылығы - тіршілік иесі ретінде ақылы және әлеуметтілігімен ерекшеленуі. Адам – «ақылды жануар» және «саяси жануар».

V ғасырдағы ең үлкен шіркеу жазушысы, Әулие Аврелий Августин (354-430 жж.) - «Құдай қаласы туралы» трактатында келтірілген тарихи үрдістің христиандық тұжырымдаманың авторы. Тарихи құбылыстардың айналымы, мәңгі қайталануы ретіндегі антикалық идея тарихына қарсы христиан ойшылы Құдайдың көрегендігімен анықталатын тарих белгілі бір трансцендентті мәнді және түпкі мақсаты бар дей отырып, күнәһарлану дәуірінен бөлінген «Фәни шаһарынан» «Баки шаһарына» бағытталғандықты қояды. Августинмен «Баки шаһары» «Құдайға деген сүйіспеншілікке» негізделген «өз өзін жек көруге» дейін жеткен қауым ретінде түсініледі. «Фәни шаһары» «Баки шаһарына» қарама-қарсы - «өзін-өзі сүйе» негізделген «Құдайдан сескенбеуге» негізделген. Тарих «Фәни шаһарынан» «Баки шаһарына» немесе жердегі пұтшылдықтан түпбейнесі Шіркеу болып табылатын Христос патшалығына жылжуда. («Түсіну үшін сенемін»).

Қайта Өрлеу дәуірінде қоғам, мемлекет шіркеу мәселелеріне қызығушылықтың артуымен ерекшеленеді. Дәуір ойшылдары зерттеу нәтижесінде туындаған жағдайларды өзгертуге ұмтылған, яғни мінсіз, идеалды мемлекет теориясын құру жолдарын қарастырған. Ой-қорытындылары іске аспағандықтан тарих бетінде өкілдері «утопистер» ретінде қалған. Томас Мор (1478-155-35) - ағылшын гуманисті, жазушы, мемлекет қайраткері, утопиялық социализмнің негізін салушы. Ең алдымен «Утопия» (1516) еңбегінің авторы ретінде қызықты. Кітаптың 2-ші бөлімі қиялдағы Утопия аралының идеалды әлеуметтік құрылымын сипаттауға арналған («жөк жер»). Утопияда Платонның «Мемлекетіндегі» сияқты, бәрі ортақ меншікте, өйткені Мор жеке меншік бар жерде қоғам игілігі, қоғамдастырусыз теңдіктің болуы мүмкін емесіне сенімді.

Томаззо Кампанелла (1568-1639) - итальяндық философ, акын, саясаткер, «Күн Қаласы» (1602) еңбегінің авторы, мінсіз қоғамның үлгісін ұсынған, коммунистік утопияның өзіндік нұсқасы. Кампанелла ойлап тапқан қоғамда жеке меншік жоқ, отбасы

жойылады, балалар мемлекетке білім алуға беріледі. Киімде, күнделікті өмірде және мінез-құлықта бірыңғайлық үстем болған. Әмбебап еңбек қызметі, жалпы еңбек міндеті енгізілген. Мемлекет басында Күн немесе Метафизик деген билеуші тұрған. Ол лауазымын ақылы мен білімпаздығы үшін алған, әрі анағұрлым лайықты үміткер табылғанша билік құрған.

Саясаттың жаңа ғылымының негізін калаушы итальяндық қоғам қайраткері және ойшылы Николло Макиавелли (1469-1527) болды. Ол өзінің саяси идеологияларын «Әмірші» («Государь»), «Тим Ливийдің алғашқы онжылдығы туралы ойлау» және «Флоренция тарихы» еңбектерінде жүйелі түрде көрсеткен. Ол саяси өмірді шынайы тұрғысынан қарастырды, діни догмалардың әрекетіне бағынбайтындығын көрсетті. Ойшылдың пікірінше, саяси билік қоғам өмірінің басқа да салаларында әрекет жасайтын заңдылықтарға сәйкес келмейтін, тіпті қарама-қайшы өз жеке заңдарымен дамиды. Сонымен бірге, ол пайдалы билік үшін «игілік» - мораль тұрғысынан мүлде ондай емес, басқаша болуы мүмкін екендігін көрсеткен.

Макиавелли саясаттың мәнін, оның қатаң, тіпті кейде қатыгез заңдарын өте жақсы түсінді. Саясат көбінесе моральдық өлшемдерді бұзуға мәжбүр. «Әмірші» трактатында Макиавелли саяси қағиданың орындылығын дәлелдеді: «өз мақсатына қалай жетсең де дұрыс». Осы қағиданы тұжырымдай отырып, ол саяси әрекеттің мақсаттары мен құралдарының арақатынасын еркін түсіндіруге мүмкіндік берді.

Кейіннен адамгершілік заңдарын елемейтін, билікке ие адамдар мен топтардың жеке пайдасын көздейтін саясат «Макиавеллизм» деген атауға ие болды. Макиавеллидің пікірінше, құралдарды негіздейтін мақсат «ортақ іс» - күшті ұлттық мемлекет, Отан мүдделері. Тек осы үшін саясаткер зұлымдықтың жолына түсіп, арамдық жасауды үйренуі керек, бірақ сонымен бірге, мүмкін болса, жақсылықтан ауытқымауы керек. Н. Макиавелли ғылымға мемлекет ұғымын қоғамның жалпы саяси жағдайы, оның белгілі бір саяси ұйымы ретінде енгізді.

Жаңа дәуір ойшылдарының басым көпшілігі бұл мәселені шешуде әлеуметтік атомизм ұстанымына сүйенді. Әлеуметтік атомизм принципі «әлеуметтік келісім» теориясының классикалық түрде Томас Гоббс, Джон Локк және Жан-Жак Руссо жасаған формасын алды. «Әлеуметтік атомизм» жеке тұлғаның қоғам алдындағы құқықтарының басымдылығын, бастапқылығын, үстемдігін атап көрсетеді. Әлеуметтік атомизмді жақтаушылар қоғамның, мемлекеттің құдайдан шыққан идеясын жоққа шығарды. Жеке тұлғаларды егеменді, тәуелсіз, автономды «атомдар» ретінде

карастыра отырып, қоғамды осындай әлеуметтік атомдардың жиынтығы ретінде көрсетті. Әлеуметтік атомизм ұстанымы өзінің аяқталған түрін XVII ғасырдағы ағылшын эмпиризмі философиясында (Гоббс, Локк) және Француз ағартушылығы (Руссо) ұсынған қоғамның келісіммен шығу теориясында негіздеген. Гоббс және Локк өздері «табиғи күй» деп атаған табиғаттан қоғамға ауысуды мойындаған. «Табиғи күйді» екеуі де абсолютті еркіндік және абсолютті теңдік жағдайы ретінде сипаттайды. Рас, олардың осы ұғымдарға енгізген мағынасы айтарлықтай өзгеше. Адамның абсолютті бостандығы, Гоббстың пікірінше, оның еркінің ешқандай ережелер мен заңдармен шектелмейтіндігінде. Гоббс «табиғи күйдегі» адамдардың қарым-қатынасы жағдайын «Адам адамға қасқыр» танымал мәтелімен сипаттайды. Сондықтан, адамдар «әрқайсысының әркіммен соғысы» жағдайында. Өзін-өзі құртуды тоқтататын жалғыз заң - бұл индивидтерді «өзіңізге жасағыңыз келмейтін нәрсені басқаларға жасаманыз» деген «алтын ережені» ұстануға мәжбүрлейтін өлім қорқынышы, өзін-өзі сақтау инстинкті.

Дж.Локк «еркіндік жағдайы – бұл дегенмен өз бетінше болу емес» екендігін ескере отырып, Гоббс салып берген «табиғи күй» бейнесін біршама жұмсартады. Алайда ол «барлық адамдар болатын табиғи күй - бұл толықтай еркіндік» екенін баса айтады. Гоббс пен Локк идеялары өзінше дамыды, ал кейбір жағдайларда француз ағартушылығының әлеуметтік философиясында сыни шолуға ұшыраған.

Жан-Жак Руссо (1712–1778) - Еуропалық ағартушылықтың жарқын, танымал тұлғасы. Оның Ағартушылық дәуіріндегі идеялық-саяси күрестегі орны мен рөлін анықтау оңайға түспейді. Білім беру қозғалысының жалпы бағытын бөлісе отырып, ол көптеген іргелі мәселелер бойынша өз көзқарасын ұстанады. Бұл дәуірде атеизм, материализм басымдық танытуына карамастан ол терең діндар адам болатын. Руссоның әлеуметтік философиясын әлеуметтік антропология деп атауға болады. Оның Локк, Гоббс, Дидро және басқа ағартушылардан айырмашылығы - адамды таным субъектісі ретінде емес, заңды тұлға, азамат ретінде қызықтыруы. Ең алдымен адам оны әлеуметтік қатынастардың қайнар көзі, негізі ретінде қызықтырады. Руссо адам табиғатынан меншіктенуші емес, еркін тіршілік иесі деп есептейді. Руссоның әлеуметтік философиясының орталық мәні –эгалитаризм идеясы (фр. «egalitarisme» – теңдік) – әлеуметтік теңдік жөніндегі ілім.

Карл Гейнрих Маркс (1818-1883) - неміс атеист философы, әлеуметтанушы, экономист, саяси журналист, қоғам қайраткері. Оның

ғылыми еңбектері философияда диалектикалық және тарихи материализмді, экономикада – қосымша құн теориясын, ал саясатта – таптық күрес теориясын қалыптастырған. Оның шығармашылығының жиынтығы «марксизм» деп аталып, коммунистік және социалистік қозғалыстар мен олардың идеологиясының негізіне айналды. Маркс үшін тап – бұл олардың өмір сүруін қамтамасыз ететін өндіріс құралдарына бірдей қатынастағы адамдар тобы. Екі негізгі тап – осындай өндіріс құралдарына ие адамдар, яғни өнеркәсіп иелері немесе капиталистер және өздерінің жұмыс күшін сату арқылы күнкөрістегі қаражат табушы жұмысшылар, немесе Маркс сөзімен «пролетариат». Маркс пікірінше, таптар арасындағы қатынастар эксплуатациялық сипатта. Марксистік тап тұжырымы әлеуметтік құрылымдағы объективті фактор болып табылатын экономикалық теңсіздікті көрсетеді. Тапқа тиістілік адамдардың өзінің әлеуметтік ұстанымы жөніндегі түсініктерімен емес, адамдар тобының басқаларымен салыстырғанда материалдық игілікке артықшылық мүмкіндігі бар объективті жағдайлармен анықталады.

Өзінің көлемді екі томдық «Ашық қоғам және оның жаулары» атты еңбегін Карл Поппер Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жазды және оны нацизм мен коммунизмді жеңуге қосқан жеке үлесі деп санаған. Бастапқыда ашық қоғам түсінігін XX ғасырдың 30-шы жылдары Анри Бергсон тұжырымдаған, алайда Поппер бұл ұғым мәнін ашып, оны XX ғасырдағы саяси режимдерді сынға алуда белсенді пайдаланған. Сонымен, ашық қоғам дегеніміз – демократиялық қоғам, сыни тұрғыдан ойлау және дәстүрлілік пен табуларды (тыйым) қабылдамау. Поппер түсінігінде ашық қоғам толығымен демократиялы. Өз кезегінде жабық қоғам, керісінше, дәстүрлі және тыйым салынған, оның ұстанымдары мен ережелері сыни пайымдауға ұшырамайды. Автор пікірінше, ашық қоғам – бұл қатардағы азаматтар бейбіт өмір сүре алатын, еркіндік жоғары бағаланатын, әрі бұл жауапкершілікті қуанышпен қабылдайтын, ой-толғануға және жауапкершілікпен әрекет жасауға болатын демократиялық (буржуазиялық) қоғамның қарапайым түрі. Жауапкершілік – Поппер шақыратын адамның басты қасиеті. Тек кемелденген және жауапкершілікті адамдар қоғамдастығы ашық, тыйым мен қисынсыз нұсқаулардан еркін болады. Демократиялық және либералды ашық қоғам, Поппердің ойынша, сондай-ақ капиталистік болуы керек. Ашық қоғамның капитализмі – бұл Маркс сынға алған мейрімсіз қанаушы капитализм емес, өзін-өзі реттейтін Смиттің нарығы, еркін нарықтық экономика. Поппердің тұжырымдамасының маңызды элементі әрі тарихилықты терістеу,

яғни қоғамдық дамуды табиғат заңдарына ұқсас қандай да бір объективті заңдармен басқарылатын үрдіс ретінде қабылдау. Ашық қоғамның дұшпандарының есімдерін Поппер ашық және тұспалдамай, тура айтады. Бұл - Платон, Гегель және Маркс. Әрі соңғысына Поппер айрықша көңіл танытады.

Қоғамдық сана - ерекше рухани құбылыс, болмысты бейнелейді. Сондықтан да қоғамдық болмыспен бір мезгілде және бірлікте пайда болған. Қоғамдық сана - бұл қоғамның рухани өмірін сипаттайтын қоғамда бар идеялар, теориялар, көзқарастар, сезімдер, көңіл-күйлер жиынтығы.

Сананың оны құраушы элементтерге бөлінуі ретінде түсінілетін қоғамдық сананың белгілі бір құрылымы бар. Яғни 2 негізгі деңгейден тұрады:

1) *Қарапайым сана* адамдардың күнделікті тәжірибесі үрдісінде шындықтың сыртқы жағының эмпирикалық көрінісі ретінде стихиялы пайда болады.

Теориялық сана өз алдына елеулі байланыстары мен заңдылықтардың көрінісі, өз мәнін ғылымда және сананың басқа да түрлерінен табады, себебі соңғысы жанама теориялық танымды талап ететін шындықтың сыртқы емес, ішкі жағын қалыптастырады.

2) *Қоғамдық психология* (қоғамдық идеология, көпшілік сана) да адамдардың күнделікті тәжірибесі барысында қалыптасады. Бірақ мұнда қоғамдық сана деңгейінде шындық туралы білім емес, осы білімге деген қатынас, шындықты бағалау басым болып келеді.

Идеология дегеніміз - адамдардың өмірінің материалдық және рухани жағдайларын, сондай-ақ қоғамдағы қатынастарды нығайтуға немесе өзгертуге бағытталған мақсаттарды көрсететін идеялар мен көзқарастардың тұтас жүйесі. Оның ерекшелігі - ұраншылдығы, бұқаралық санаға назар аудару, бұл кезде сенім факторы білім факторынан басым түседі.

Қоғамдық сана түрлері: *Саяси сана* – әлеуметтік топтар, партиялар, қоғамның билікке деген қатынасын көрсететін идеялар, теориялар, көзқарастар, сезімдер, көңіл-күйлер жиынтығы. Негізгі құндылығы – билік. Саяси санаға саяси идеология мен психология кіреді. 1-шісі, өзінің теориялық мәнін Конституцияда, бағдарламалық мәлімдемелерде, ұрандарда, партия ұрандарынан табады. 2-шісі, қандай да бір әлеуметтік топтың, немесе қоғамның тұтасымен көңіл-күйлерін, сезімдерін қамтиды.

Құқықтық сана - бұл заңдарда көрсетілген міндетті нормалардың, жүріс-тұрыс ережелерінің жүйесі. Әрі бостандықты,

әділеттілік пен әділетсіздікті, мемлекеттегі құқықтар мен міндеттерді түсіну және алуан түрлі сезімдер. Негізгі құндылығы – заң.

Адамгершілік санаға қоғамдық игілікпен байланысты адамдардың сезімдері, мұраттары, мүдделері мен көзқарастары, сонымен қатар, қоғамдағы мінез-құлық ережелері, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері туралы білімдер, қоғамдық пікірдегі адамдардың мінез-құлықтарын бағалау кіреді.

Күнделікті *адамгершіліктік сана* немесе адамгершілік дегеніміз парыз, жақсылық пен жамандық, ар-намыс, абырой, ар-ождан және бакытты түсінік. Адамгершіліктік идеология немесе *этика* адамгершілік мүдделердің теориялық түрі, қоғамдағы мінез-құлық ережелері жөніндегі ілім, яғни *мораль* ретінде көрінеді. Адамгершіліктің басты құндылығы жақсылық, ал моральдікі – парыз.

Эстетикалық сана - бұл ерекше сезімдер, талғамдар, қызығушылықтар, идеялар, идеалдар мен теориялар. Күнделікті деңгей - бұл эстетикалық сезімдерді, сұлулық туралы қарапайым түсінік. Теориялық деңгей немесе эстетика – бұл өз категорияларында құбылыстардың құндылығын түсіндіретін теориялар. Негізгі құндылығы – сұлулық.

Діни сана – о дүниені, жоғары тылсым әлемді мойындаумен байланысты әлеуметтік сезімдер, идеалдар, мүдделер, көзқарастар. Бұл табиғаттан тыс күштерге сенім мен табынуға негізделген. Күнделікті деңгейі – дін. Әрбірі 3 элементтен тұрады: мифологиялық, яғни жоғары тылсым күштерге шынайы сенім; эмоционалды, яғни діни сезімдер; нормативтік, яғни діни жораларды ұстануға қойылатын талаптар. Теориялық деңгейі - бұл теология, яғни Құдай туралы ілім. Негізгі құндылығы - қасиеттілік.

XIX ғасыр аяғынан қоғамдық санада адам өміріне және абыройға, басқа өмір мен ойға деген басқаша құрмет, адамдар және табиғатқа деген мейірімді қатынас – жалпыадамзаттық құндылықтар көбірек орнығуда.

Ақпараттық қоғам – жұмыс жасаушылардың көпшілігінің өндіріспен, сактаумен, асыра істеумен және ақпаратты, әсіресе, оның жоғары түрі - білімді тарату. Ғалымдардың пайымдауынша, ақпараттық қоғамда компьютерлендіру үрдісі адамдарға ақпараттың сенімді көздеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, оларды күнделікті жұмыстан құтқарады, өндірістік және әлеуметтік салаларда ақпаратты өңдеуді автоматтандырудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Қоғам дамуының қозғаушы күші материалдық өнім емес, ақпараттық өндіріс болуы керек. Материалдық өнім неғұрлым ақпараттылыққа ие болады, бұл инновация, дизайн және маркетингтің үлесінің өз

құнында өсуін білдіреді. Ақпараттық қоғамда өндіріс өзгеріп қана қоймайды, сонымен бірге бүкіл өмір салты, құндылықтар жүйесі, материалдық құндылықтарға катысты мәдени демалыстың маңызы артады. Барлығы тауар өндіруге және тұтынуға бағытталған индустриалды қоғаммен салыстырғанда, ақпараттық қоғамда интеллект пен білім өндіріледі және тұтынылады, бұл ақыл-ой еңбегінің үлесінің артуына әкеледі. Адамға шығармашылық қабілет қажет болады, білімге деген сұраныс артады. Ақпараттық қоғамның материалдық-технологиялық базасы компьютерлік технологиялар мен компьютерлік желілерге, ақпараттық технологияларға, телекоммуникацияларға негізделген әр түрлі жүйелер болып табылады.

Постиндустриалды қоғам - оның технологиялық негізін талдау барысында адамзат қоғамы дамуының негізгі заңдылықтарын түсіндіретін әлеуметтік тұжырымдама. Постиндустриалды қоғам тұжырымдамасының негізін калаушы Д.Белл. «Болашақтағы постиндустриалды қоғам» (1973) атты кітабында қазіргі батыс қоғамы эконмикада өндірістік сектордың басымдығы және қоғамның соған сай келетін әлеуметтік, саяси құрылымымен – индустриализм аясынан шығып, өзіндік дамудың жаңа кезеңіне кіреді деген тезисті алға тартты. «Постиндустриалды қоғам» термині алғаш рет 1917 жылы ағылшын либералды социализмінің теоретигі А. Пентийдің бір кітабының атауында қолданылған. Постиндустриалды қоғам теорияларының өкілдері тарихи кезеңдеудің өзіндік үлгісін ұсына отырып, ғылыми-теориялық және әлеуметтік прогресстің өзара шарттылығын зерттейді. Бұл шаруашылық белсенділігі орталығының материалды игілік өндіруден ақпарат және қызмет көрсетуді құруға аусуы, теориялық білім рөлінің жоғарылауы, қоғам дамуында саяси фактор мәнінің өсуі, адамның қарым-қатынасын табиғи орта элементтерімен тұлғааралық қарым-қатынасқа ауыстыруымен сипатталатын өркениет болашағын постиндустриалды қоғам ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Соңғы онжылдықтарда бұл теория батыстық әлеуметтану ғылымының либералды бағытында жүргізілген көптеген зерттеулердің эмбебап әдіснамалық негізі болып келеді.

Желілік қоғам түсінігі қазіргі постиндустриалды дәуірдегі философтар мен әлеуметтанушылардың еңбектерінде көбірек көрініс табуда. Оны негізге ала отырып, американдық әлеуметтанушы М. Кастельс өз атын шығарды. «Желілік қоғам» түсінігі - Мануэль Кастеллстің ақпараттық қоғамының біртұтас теориясының құрамдас бөлігі, ол адам іс-әрекетінің барлық салаларын камтиды және бізге ақпараттық технологиялардағы революцияның негізгі салдарын

бағалауға мүмкіндік береді. Желілік қоғам тұжырымдамасының негізінде түсінігі жүйеде конструктивті өзгерістер туғызатын білім ретінде ақпарат ұғымы жатыр.

Ашық қоғам - батыстың бірқатар әлеуметтік-философиялық ілімдерінде көне ежелгі және қазіргі заманғы демократиялық қоғамдарға анықтау үшін қолданылатын тұжырымдама. Әдетте, бұл дәстүрлі қоғамдарға, сондай-ақ тоталитарлық саяси режимдерге қарсы. «Адамгершілік және діннің екі қайнар көзі» еңбегінде ашық қоғам «динамикалық» мораль мен дінге ие, ұдайы өндіру, текті сақтау, т.б. мәселелері емес, адамзат баласының барлығының игілігі басты мақсаты болған «моральдық кейіпкерлерден», гуманистік бағыттағы діни қайраткерлерден тұратын әлдебір идеалды қоғамдық құрылыс аналогы болды.

Урбанизация - бұл қалалық елді мекендердің өсуімен, олардағы халықтың шоғырлануымен, әсіресе ірі қалаларда, қалалық өмір салтының елді мекендердің бүкіл желісіне таралуында көрінетін әлеуметтік-экономикалық үрдіс. Қала бірден қоныс аударудың басым түріне айнала алмады. Ғасырлар бойы қала тіршілік формалары негізінен күнкөріс шаруашылығы мен жеке еңбекке негізделген өндіріс түрлерінің үстемдігіне байланысты болған. Қала мен ауыл арасындағы қатынастар өндіргіш күштердің дамуының әсерінен өзгере бастайды. Қала өндірісінің кеңеюінің арқасында қала халқының салыстырмалы саны едәуір тез өсті.

Адамзат мәдениеті бай, әрі көптүрлі. Ол қоғамның ежелгі сатысынан пайда болып, оның тарихымен тығыз байланысты. Әр халық әлемдік және отандық мәдениеттің жалпы қорына өз үлесін қосады. Қоғамда мәдениеттің қорлануы, құндылықтар мен жетістіктерді тудыру және тарату үдерістері әрқашанда жүзеге асуда. Бізді қоршаған бүкіл әлем – бұл мәдениет әлемі. Мәдениеттің маңызды белгісі – оның бәрімен байланыстылық сипаты, қоғам мен тұлғаның барлық салаларына тікелей байланысты. «Мәдениет» сөзі әлем халықтарының барлық тілінде бар. Ол өңдеу, өзгеріс, жақсарту, яғни адамның мақсатты қызметі принципіне жүзеге асатын дегенді білдіреді. Мәдениетті тарихи сабақтастықтың үздіксіз үдерісін құрайтын дәстүр және жаңашылдық, тұрақтылық пен өзгергіштік, мәдени мұра мен шығармашылық жаңару көрініс береді. Мәдениеттің негізгі міндеті - адамның рухани дамуына, дарындарды, қабілеттерді ашуға үнемі ықпал жасауы. Мәдениеттің көп түрлі әлемін жасай отырып, адам сонымен бірге өзінің шығармашылық күштерін негіздей отырып, өзінің рухани келбетін қалыптастырады. Танымал мағынада адам мәдениет өлшемі. Мәдениеттің қай саласын

алсак та, олардың мәні тұлғаның рухани әлеміне қалай әсер ететінімен анықталады.

Рухани қызметте өзін-өзі жүзеге асыру үдерісі жүреді. Осылайша, мәдениет - көпқырлы, күрделі, тарихи дамушы қоғамдық құбылыс, шындықты меңгеру тәсілі, материалды және рухани қызмет саласында адамның шығармашылық потенциалын жүзеге асыру.

Мәдениеттің дамуы қазіргі уақытта ерекше мәнге ие. Мәдени мұраны сақтау, табиғат байлығына ұқыптылықпен қарау, әр халықтың өзіндік болмысын қолдау, мәдениетті байыту және өзара түсінікті мақсатта байланыстар бекіту, тұлғаның рухани қызығушылығын дамыту – мұның бәрі саясаткерлер, мәдениет қайраткерлерін, әр адамның күші мен энергиясын біріктіруді талап ететін бүкіл әлемдік және маңызды мәселе болып отыр.

Мәдениеттану мәдениет мәнін, құрылымын, оның пайда болу, даму, әрекеттік үдерістерін; әлем халықтарының ұлттық-этникалық өзіндік мәдениетін; мәдениеттің жалпы адамзаттық құндылығын және адам баласының шығармашылық жетістігін, т.б. зерттейді.

Мәдениеттану тарихы және гуманитарлық білімдерді жүйелеуге, қоғамдық өмір құбылыстарын ортақ мәндік мәнісін түсінуе т.б. көмектеседі.

Мәдениеттану – адам және қоғам туралы әлеуметтік және гуманитарлық білімдер тоғысында қалыптасқан, мәдениетті тұтастық, өзіндік қызметін және адамдық болмыс үлгісі ретінде зерттейтін ғылым.

Танымал австралиялық психолог Зигмунд Фрейдтің (1856-1939) психологиялық ілімі мәдениеттің бейсаналылық бастауына, ең бастысы жыныстық энергияға тым асырылған рөл берілген биологизациялық тұжырымдамасын негіздеген. Мәдениет адамға жануарды, стихиялы және агрессивті табиғатты жеңуіне мүмкіндік бере отырып, жақсартады. 2-ші жағынан, мәдени тежелулер тым көп болған кезде, невроздар мен психикалық ауытқулардың барлық түрлерінің пайда болуына жағдай жасайды.

Николай Яковлевич Данилевский (1822-1885) – танымал философ, «Ресей және Еуропа» іргелі тарихи-философиялық шығарманың авторы (1869). Өзінің мәдениеттану теориясында адамзаттың бүкіл тарихының ежелгі, ортаңғы және жаңа дәуірлерге бөліп дәстүрлі кезеңделуі толығымен жасанды деген тұжырым жасады. Адамзат жеке тайпалардан немесе халықтардан тұрғандықтан барлық аймақтарда бірдей кезеңдерде дамымайды. Соңғысы тарихтың дербес субъектілері ретінде әрекет етеді, адамзат ұғымы тек жалпылама категория болып табылады. Әр түрлі

халықтардың өмірі өзіндік мәдени-тарихи типтерді (немесе өркениеттерді) құрайды. Соңғылары бір-біріне жақын бір немесе бірнеше халықтардың тілдік бірлестігі негізінде пайда болады. Мәдени-тарихи типтер - бұл барлық организмдер сияқты, бір кездері пайда болған, белгілі бір уақыт аралығында өмір сүретін, кейіннен қартайып, өлетін күрделі әлеуметтік организмдер. Адамзат тарихында өркениет сатысына жеткен он мәдени-тарихи түрді анықтады: мысырлық, қытайлық, ассириялық-вавилондық-финикиялық (немесе ежелгі семиттік), үнді, иран, еврей, грек, рим, араб (немесе жана семиттік), неміс-рим (Еуропалық). Жоғарыда аталған мәдени және тарихи түрлердің әрқайсысы адамзат мәдениетінің ортақ қазынасына өз үлесін қосып, тарихта оң рөл атқарды.

Освальд Шпенглер (1880-1936) - Батыс гуманитарлық ғылымында жергілікті өркениеттер теориясының бастамашысы ретінде әйгілі болған неміс философы. Оның негізгі жұмысы - «Закат Еуропы» (1918), ол жарияланғаннан кейін бірден бестселлерге айналды. Тек 1920 ж. жұмыстың 1-ші томы 32 рет басылып шықты. Ғалым ежелгі және Батыс Еуропа ғана емес, сонымен бірге басқа да ұлы мәдениеттер (Үндістан, Вавилон, Қытай, Мысыр және т.б.) біртұтас өмірдің көрінісі ретінде қарастырылуы керек деп мәлімдеді, өйткені олардың барлығы тарихтың жалпы көрінісінде бірдей мағынаға ие. Әр мәдениет өзінше ерекше, тіпті түрлі мәдениеттер аясында қорланған нақты білімдер (физика, математика) айтарлықтай өзгеше. Мәдениет дегеніміз - тағдыр заңына бағынатын тірі организм, мәдениет тарихы - оның жеке өмірбаяны. Толық мәдениетті тек осы мәдениетке жататын адамдар ғана түсіне алады. Шпенглер тарихында 8 мәдениет болды. Олардың жетеуі өткенге жатады: мысыр, қытай, майя, үнді, вавилон, аполлон (грек-рим), магиялық (араб-византия). Сегізінші - фауст (батыс) мәдениеті қазір жойылуға жақындап келеді, ал тағы бір тоғызыншы орыс-сібір - туындауда.

Француз этнологы, социологы, этнографы, философы Клод Леви-Стросс (1908-2009) өз еңбектерінде құрылымдық әдістеменің негізгі принциптерін көрсеткен. Ойшылдың пікірінше, мәдени құбылыстарды зерттеген кезде олардың элементтеріне емес, құрылымдарына көбірек назар аудару керек; мәдени құбылыстарды зерттей отырып, мұны диахронно емес (яғни бірізді), синхронды (яғни бір уақытта, олардың уақыт бойынша сәйкестігі кезінде) жасау керек; зерттеудегі басымдық субъектерге емес, құрылымдарға тиесілі. Леви-Стросс бір-бірімен ешқашан байланысқа түспеген халықтардың мифтері бір құрылымды бейнелейтінін көрсетіп берген.

«Адамзат баласының бойына бітетін небір қасиеттер ең алдымен жеке тұлға – адам арқылы, соның рухани қасиеті, ішкі жан-дүниесі арқылы оның мәдениет деңгейін көрсетеді. Демек, адам мен мәдениет өзара тығыз байланыста дамып, үйлесімділікте жетіледі. Әр кез мәдениет адамның рухани болмысы ретінде көрінетіндіктен, адам өз кезегінде мәдениеттің қайнар көзі іспеттес. Мәдениет адамзат баласының рухани қалыптасу, жетілу тарихы негізінде оларды өзара бір-бірінен ажырата қарастыруға болмайды. Жеке адамның даралығы, тұлғалығы оның бойына біткен қабілетіне байланысты анықталады. Адамның рухани болмысы, яғни мәдениетінің жетілуі адам өмірінің мәні болып табылады. Мәдениет – ол адам баласының жан-дүниесінің тұңғыш түбінде жатқан болмыстық қасиетінің бастамасы ретінде танылады. Демек, адамның адамшылығын, азаматтығын, болмыстығын оның рухани шығармашылығынан, іс-әрекетінен, бір сөзбен айтқанда, мәдениетінен көреміз. Яғни, адам болмысын оның мәдениеттілігінен, шығармашылық мүмкіндіктерінен, өнерінен, т.б. ерекше қабілеттерінен танып білуге болады» [12, 95 б.]. Ойшылдың рухани әлемін, дүниетанымын зерделеу тарихи санасының қалыптасуына ықпал жасаған рухани адамгершілікке негіз болған қайнар көздерді тануда сол рухани арналарға назар аударайық.

Рухани мәдениет дәстүрінің тізгінін ұстаған майталман өкілдері қандай іс-әрекетті қолға алса да, оның мән-мазмұндық бастауының өзегінде адамгершілік қасиеті тұрған. Сондай дара тұлғалардың әрқайсысы өз тарих дәуірінің танымдық жүйесінде адамгершіліктік құндылықтардың негізін қалыптастыра отырып, оны көпшілікке насихаттаған. Бұл жеке дара тұлғалардың көпшілік алдындағы жауапкершіліктерін көрсетеді. Ал біздер білеміз, жауапкершіліктің жүгі өте ауыр. Мәдени антропологиялық әдістемесі кемелденген жан иесі және рухани даму мағыналық әрі болмыстық (онтологиялық) түпкілікті өзара үйлесімділікті мойындайды.

Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында санамыздағы жаңғырудың іс-әрекетімізден әлдеқайда алда болу керектігін көрсеткен болатын. Осылайша бұл алға қойылған ерекше маңызды екі процестердің, яғни саяси реформа мен экономикалық жаңғырулардың өзегіне айналатындығына еш күмән тудырмайтындығына баса назар салған болатын. Соған қарағанда, «Рухани жаңғыру» – бұл ұлттық болмыстың негізінде ұрпақтар сабақтастығымен ғасырдан ғасырға жалғасқан қазақ халқының өмірлік ұстанымдарының керемет көрінісі ретінде мән-мазмұндағы бабалар дәстүрі үрдісі өзінің даму жолындағы өткен кезеңдер игілігін түлету. Елбасы ұлттың өзіндік түп-негізін, ұлттық салт дәстүрде

бастау алған рухани мұраны сақтауға ұмтылыс - ұлттық жаңғыру кепілі екендігіне баса назар аударады. Бұл жалпыадамзатқа ортақ құндылықтардың ешқашан да ескерусіз қалмағандығының дәлелі.

Ұлттың өзіндік келбетін танытатын оның – өршіл рухы, асқақтаған жігер-қайраты, әрі өз елінің мүддесі мен тағдыры жолындағы қайсарлығы мен ерлігі. Осындай болашаққа, жасампаздыққа ұмтылыстар алға қойған асыл арман – мызғымас тәуелсіз мемлекет орнату жөніндегі ұлы мақсат-мұраттарға айналған еді. Көкірек түбінен халықтың мұратына, ізгі тілегіне айналған сара жолды игеру жеке тұлғалардың көпшілік алдындағы жауапкершілігін арттыра түскен болатын. Олар өмір сырын тереңінен бағдарлай отырып, халқына жанашырлықпен елдік пен қайсарлыққа үндеген. Міне, осы міндеттерді жауапкершілікпен атқарған ақын-жырауларымыз казак философиясының рухын асқақтатқан өршіл намыстың жаршылары болған еді.

3.7 Тарих философиясы

Тарих философиясы ұғымының өмірге келуі антика кезеңіне келеді, әрі XVIII ғасырдағы француз ағартушысы Вольтер есімімен байланысты. Гегель алғаш рет адамзат тарихындағы алғашқы кезеңдерден қазіргі заманғы өркениетке дейінгі жалпы тарихын көрсете отырып, тарих философиясы бойынша дәріс оқыған. Тарих философиясы дегеніміз тарихты бағалау және талдау философиясы болып табылады, яғни көбіне-көп тарихи зерттеулер және тарихты түсіндіру нәтижелері - оның негізгі пәні саналады. Тарих философиясы термині екі түрлі мағынаға ие: бірінші жағынан, тарихты онтологиялық және гносеологиялық тұрғысында талдау болса; екінші жағынан, XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың басы кезеңінде қалыптасқан философиялық бағыт. Тарихты басқару күшін әр дәуір ойшылдары өз ой шеңберіндегі көзқарас тұрғысынан саралап келгенді, яғни оның тарихтың өз ішінде құрылатынына мән бермеген. Тарих философиясының қарастыратын басты мәселелері: тарихтың мән-маңызы, тарихтың бағыт-бағдары, тарихи дамудың түпкілікті заңдары, тарихи үрдістердің критерийлері, тарихи детерминизм, тарихтың қозғаушы күштері және адамзат баласының тарихи даму болашағы.

Миф архаикалық сана үстемдік еткен уақытта пайда болғанымен, кейінгі дәуірлердегі мәдениет тарихында сақталып қалды. Мифтік уақыт туралы сөз еткенде оның ерте дүние мәдениеті

тарихымен бірге қалыптасқанын ескерген жөн. Ерте дүние тарихындағы қоршаған орта, табиғат дүниесімен өзара үйлесімділікте бітеқайнасқан қалып «синкреттік» мазмұнға негізделген. Адам және табиғат тұтастығы өзінше әлемнің тұтастығын, ажырамас бірліктегі сипатында көрініс берген. Бұл табиғат әлемін, аспан шырақтарын бақылау арқылы тіршілік дүниесіне деген ынта-жігерді жетелеу арқылы соған сәйкес өзіндік танымның өркендеуіне әкелді. Мұның барлығы адамзат баласының дүниені, табиғат болмысын тануға деген ұмытылысынан туындаса керек. Ал танымдылық өз кезегінде табиғи жолмен дараланып ұлттық сипатқа ие болады. Халықтың өмір салтын өзіндік ерекшелігімен қалыптастыруда барша болмыс-бітімімен біте қайнасып кететін бұл - ұлттық дүниетаным.

Ортағасырдық философия Еуропада V-XV ғасырлар арасында кең тараған, бастапқы жаратушы күш – Құдай, бүкіл дүние – Құдай құдіретінің көрінісі деген философиялық бағытты ұстанған. Демек, теологиялық мазмұнда дамыған. Ортағасырлық батыс философиясының тарихи мәні, бірінші кезекте антикалық философия мен христиандық ілім негізінде пайда болғандықтан, антикалық философиялық ойды дамытуымен байланысты болды. Әрі философияның мәні бойынша антикалық философиямен біртұтасып кететін онтологиямен (болмыс туралы ілім) қатар, гносеология (таным туралы дербес ілім) жаңа салаларға жіктелуіне ықпалын тигізді. Сонымен бірге, идеализмнің объективті және субъективті болып екіге жіктелуіне негізгі болды. Келешекте философиядағы эмпиристік (Бэкон, Гоббс, Локк) және рационалистік (Декарт) бағыттардың қалыптасуына жол салды. Осы дәуірде түпкі негізі «заттардың атаулары» болып табылатын философиядағы бағыт – номинализм (ағылшын ойшылы Уильям Оккам) өмірге келді. Номиналистердің шығармашылығында тәжірибеге сүйенуден эмпиризм, ал өзінің сана мәселесіне қызығушылығынан рационализм пайда болған. Ал «универсал» ұғымының мағынасы - жалпылық, яғни жалпылық ұғымның табиғаты жайлы айтыс. Бұл мәселені ең алғаш көтерген – Боэций болды.

Антикалық мұрагерлік өз жалғасын тапқан - Қайта Жаңғыру кезеңіндегі батыс философиясының басты идеялары (XV–XVI ғғ.) теологияда - теизм және пантеизм арасындағы карама-қарсылық, секуляризациямен; онтологиясы - шексіз әлем, батыс дуализмінен бас тарту, гелиоцентризм, полицентризм, табиғат пен адам бойындағы тылсым күштер мәселесімен; антропоцентризм, гуманизм құндылықтарымен; гносеологиясы - танымның ғылыми әдістерінің

құрылуымен; әлеуметтік философиясы - әділетті, жетілген қоғамның түрлері (әрі әлеуметтік утопиялар) мәселелерімен байланысты болған.

Немістің классикалық философиясындағы (XVIII–XIX ғғ.) идеалистік бағыт, яғни объективті идеализм өкілі Георг Гегель еді. Миф, дін және философия оның ойынша «абсолюттік рух» сатылары болып табылады. Ұлы ойшылдың философияға қосқан тарихи үлесі – алғаш болып диалектика ұғымын ашып көрсетуінде. Гегель пікірінше, диалектика дегеніміз Әлемдік рух пен сол жаратқан дүниенің тіршілік етуі мен дамуының негізгі заңы. Қайшылық – зұлымдық, жамандық емес, оны – игілік санады. Дәл осы қайшылық – прогрестің қозғаушы күші болып табылады деп түйін жасайды. Қайшылықтарсыз, олардың бірлігі мен күресінсіз даму мүмкін емес деген ойды қорытындылаған.

Марксистік философия (өкілдері Карл Маркс (1812-1883) және Фридрих Энгельс (1820-1895) дүниенің тұтас материалистік бейнесін жасаған. Ілім өз кезінде Германия елінен шығып, интернационалистік идеологияға айналғанын жақсы білеміз. Жалпы алғанда, өкілдері философияда – диалектикалық және тарихи материализмді, экономикада – табыс құны теориясын, саясатта – таптық күрес теориясын қалыптастырған неміс ойшылдары болды.

XX ғасырдағы Батыс Еуропалық дағдарыстан шығу жолдарын қарастыруда, қол жеткізген өркениеттегі жетістіктер және кемшіліктер қайта «сыни» талдауға ұшыраған болатын. Осы арқылы мәдени құндылықтары мен дүниетанымдық негіздер де «сыни» қайта ойластыру жолына бой алды.

«Өмір философиясы» бағытының өкілі Вильгельм Дильтей (1833-1911) барлық дүние мен адам болмысының мол мүмкіндігін тек ойлау мен абсолютті идеяға бағындырған Гегель философиясын сынап, өз шығармашылығында «өмір» ұғымын басты негіз етіп алды.

Оның пікірінше, өмір - әлемдегі адам болмысының тәсілі. Оған бүтіндік, көпжақты рухани бастау тән. Философия материя және сана туралы схоластикалық бос әңгімелерді қойып, өмірді оның барлық қыры мен сыры жағынан терең зерттеу қажет деген ойын тұжырымдайды. Дильтей әрі саяси-әлеуметтік сұрақтарға және тарих мәселесіне үлкен мән берген. Ойшыл тарих – прогреске апаратын айқын және заңды процесс деген тұжырымды терістейді. Дильтей пікірінше, тарих – жеке адамды ғана емес, тұтас халықтарды айналымға тартатын ретсіздік, бейберекеттік тізбегі. Демек, тарих барысын өзгерту мүмкін емес.

Г.Риккерт философияны жалпы жекелеген ғылымдарға қарама-қарсы жалпылық туралы ғылым ретінде жиі анықтайтындығын айта отырып: «Бұл жағдайда философия шынайылық туралы жалпы

танымды, жалпы бүкіл ғылыми танымның жиынтығын білдіреді. Тарих философиясы ұғымы да осыған сәйкес анықталады. Егер жекелеген тарихи ғылымдар тарихи өмірдің ерекше салаларымен айналысса, ал тарих философиясының міндеті олардың қол жеткізген нәтижелерін жинау, оларды тұтастай, құрылымды бір кескінге біріктіру, бүкіл тарихи өмірдің жалпы шолуын беру болып табылады. Осылайша, өзінің осы бірінші мағынасында тарих философиясы жалпы немесе «бүкіләлемдік» тарихты білдіреді» деген ойын топшылаған [21].

Неміс философы К.Ясперс өзінің «Дүниетаным психологиясы» деген еңбегінде экзистенциалдық мәселелерді көтерген. Оның пікірінше, адам тіршілік иесі болғандықтан өмір сүреді, тіпті өзінің кім екенін шын мәнінде білмеуі де күмәнсіз ақиқат. Бірақ кейбір жағдайда күтпеген жерден оның шын болмысы анықталуы әбден мүмкін. Бұл сәт адам болмысы сынға түсетін, өмір мен өлім бетпе-бет кездесетін шекаралық жағдайлар болса керекті. Сондай сәттерде адам шын мәнінде құндылықтың не екенін тереңінен түсініп, өзін де, басқаны да бағалай бастайтыны анық.

Американдық философ және саясаткер Фрэнсис Фукуяманың «Тарихтың соңы және соңғы адам» 1992 жылы жариялануы баспасөзде және ғылыми басылымда үлкен резонанс тудырған болатын. Аталмыш шығармасында Фукуяма эссе желісін жалғастыра отырып, батыстық үлгідегі либералды демократияның әлемге таралуы адамзаттың әлеуметтік-мәдени эволюциясының соңғы нүктесін және үкіметтің соңғы түрінің қалыптасуын пайымдайды. Фукуяманың пікірінше, тарихтың соңы, алайда оқиғалық тарихтың соңы емес, бірақ идеологиялық қарсы тұру, жаһандық революциялар мен соғыстар ғасыры, ал олармен бірге өнер мен философияның соңы дегенді білдіреді. ХХІ ғасырдың басындағы оқиғалардан, атап айтқанда, 11 қыркүйектегі террәктілерден кейін Фукуяма теориясы «моральдық тұрғыдан ескірген» және «аңғал» болып шықты. Дегенмен, жаңа саяси шындық ғалымның көзін жеткізе алмады. Өз жұмыстарында ол бұрынғы ұстанымын жалғастыруда.

Сонымен, философия тарихы - философияның тарихи типтерін зерттейтін философияның бір бөлімі. Философия тарихын зерттеудің басты мәселесі – тарихта өткен философтардың ой-пікірлерін, тұжырымдары мен айқындамаларын белгілі бір білімдік жүйеге лайықтап, осы заманға мән-мазмұнында жеткізу. Философия тарихында тарихи үдерістің табиғаты, тарихи болмыстың іргелі принциптері мен басталуы, әлеуметтанудың тарихи дамуының

механизмдері мен заңдылықтары зерттеледі, сондай-ак тарихи танымның өзінде рефлексия жүзеге асырылады.

Адам рухы, соның негізінде қалыптасатын тарихтың максаты ұрпақтар сабақтастығы негізінде тек өткен тарихты танып-білу ғана емес, ең бастысы рухани-мәдени мұрасын қалыптастыру жөнінде қарастыру – тарихтың негізгі пәні болып табылады. Тарих бұл адамзат баласының тіршілігімен үнемі даму үстінде болатын ғылым саласы. Кез келген адам үшін негізгі заңдылық қағидат – өткен тарихын білмей қазіргі және болашағына баға беру мүмкін болмасы хак. Сонымен бірге, адамның өмір сүру ортасы қоғам, міне сол қоғамның оң бағытты ұстануы – бұл сол қоғам азаматтарының білімінің жан-жақтылығы және қоғамдағы белсенді қатынасы зор маңызға ие екендігін атап өткен жөн. «Халықсыз - тарих жоқ, тарих болмаса - халықта жоқ» делінетін өнегелі сөз тегіннен ғибратты сөз ретінде айтылмаса керекті. Уақыт жады, салт-сана, мәдениет, ұлт дәстүрі, ұрпақтар жалғастығының бастау арнасы – ол өз тарихын зерделеу негізінде жатса керекті. Демек, тарих, өз кезегінде, болып жатқан оқиғаларды жан-жақты әрі тереңінен танып, ұғына білу қасиетін дамытады және болашақта дұрыс шешіммен қадам жасауға жәрдемдеседі.

Тарихи үдерісті түсіндірудің екі іргелі нұскасы бар: сызықтық және бейсызықтық. Тарихтың бейсызықтық пайымдауы тамырымен «тарих дөңгелегі», оқиғалар айналымы, «мәңгілік қайтып оралу» туралы ұғымдарда көрініс тапқан ежелгі дәуірге терең бойлаған және кейіннен философиялық-тарихи тұжырымдамаларда екінші өмір алады. Тарихтың сызықтық интерпретациясы «регрессизм» және «прогрессизм» ұғымдары түрінде екі негізгі үлгілерде өз көрінісін береді. Қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуының айқын бағыты мен айқын көрінісі оларға ортақ болып келеді. Бұл бағыттағы вектордың түсіндірмесі және социодинамиканың сапалық жағдайының ауысу сипатымен өзара ерекшеленеді. «Есімдерді қайтару», «алтын ғасыр» және т.б. бірқатар тұжырымдамаларда көрсетілген регрессизм ежелгі әлемде пайда болған және рулық қатынастардың ыдырауы мен өркениетке көшу дәуіріне тән көңіл-күй білдіреді. Прогрессизм XVIII ғасырдағы Ағартушылық философиясында рәсімделеді және табиғат пен қоғамды тану қабілетіне ие адамның қайта құрушы мүмкіндіктерінің күші мен ақылына сенуімен байланысты. Ақыл мен аталмыш мүмкіндіктер тарихтағы прогрестің кепілі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік ілгерілеу идеясы неміс классикалық философиясында да дамыды, бірақ мұнда қоғам прогресінің критерийі анағұрлым сараланып қарастырылса да, ал қоғамның

өзіндік дамуын бірдей түсіндірмейді. Прогрессизмнің ерекше нұскасы қоғамдық-экономикалық формация типтерінің заңды өзгеруі ретінде тарихи процестің марксистік интерпретациясына да тән болып келеді. Тарих философиясының маңызды мәселелерінің бірі тарихи дамуды кезеңдеу мәселесі болып табылады.

Адам баласының тарихын даму барысында, яғни тарихи үдерісте кезеңдеу мәселесінде 2 негізгі көзқарас бар. Біріншісі - кезеңдік-үдемелі (сызықтық) - дүниежүзілік тарихқа деген көзқараста адамзат дамуының көрінісіне біртұтас процесс ретінде көрінуімен байланысты, осыған орай адамзат тарихында белгілі бір кезеңдер бөлінеді.

Екінші тәсіл – өркениеттік, яғни адам тарихында әрқайсысының өзіндік, мүлдем дербес, тарихы бар бірнеше окшау құрылымдар, өркениеттер бөлінетіні негізге алынады. Адамзаттың барлық тарихы бірдей процестердің шексіз туындысы болып табылады.

«Формация» ұғымы қоғамның ерекше даму сатысының көрініс болып табылатын оның (қоғамның) белгілі бір түрін сипаттайды. Аталмыш ұғым көмегімен маркстік көзқарас аясында тарихи үрдістің кезеңдеуі негізделген, осыған сәйкес негізгі 5 қоғамдық-экономикалық формацияға бөлінген (алғашқы қауымдық құрылыс (өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың төменгі деңгейі, қоғам негізінің пайда болуы); құл иеленушілік қоғам (құлдыққа негізделген экономика); феодализм (аса ірі жер меншігі мен оған тәуелді шаруалардың еңбегіне негізделген экономика); капитализм (еркін, азат, бірақ меншік (өндіріс құралдарының) иесі емес, жалдамалы жұмысшылардың еңбегіне негізделген экономика); социалистік (коммунистік) қоғам - өндіріс құралдарына мемлекеттік (қоғамдық) меншік тұсындағы тең адамдардың ерікті еңбегіне негізделген келешектің қоғамы).

Тарихтың циклдік теорияларының авторлары тарихта ешқандай ішкі бірлік жоқ, «адамзат» - бұл абстракция, дерексіз ұғым, шындығында, тек жекелеген халықтар ғана өмір сүреді, әрі әрқайсысында басқаларына тәуелсіз өмірлік цикл бар және өзіндік даму бағыты бар екендігін дәлелдейді.

Өркениеттік даму тұжырымдамасы бірнеше теориямен ұсынылған: Н.Я. Данилевскийдің қоғамдық типология теориясы: яғни дүниежүзілік тарих жоқ, тек дербес, тұйық сипаттағы дамыған жекелеген өркениеттер тарихы бар; өркениетті индустрия мен техниканың таралуы, өнер мен әдебиеттің құлдырауы, халықтың көріксіз «көпшілікке» айналуы белгілері тән болып келетін мәдениет дамуының қорытынды сатысы ретінде қарастыратын мәдениет және

өркениет теориясы; П.Сорокиннің өркениеттің тарихи түрлерінің теориясы және т.б.

Сэмюэль Хантингтон өркениетті адамдарды біріктіретін және мәдени өзіндік ерекшеліктің белгілі бір дәрежесін қамтамасыз ететін ең жоғары мәдени білім ретінде қарастырады. Бұл тұрғыда өркениет тіл, тарих, дін, әдет-ғұрып, қоғамдық институттар сияқты жалпы объективті элементтер ретінде де, адамдардың субъективті өзін-өзі сәйкестендіруімен де анықталады.

Автордың пікірінше, өркениеттік бірегейлік болашақта аса маңызды рөл атқаратын болады және одан әрі әлем бірнеше басты өркениеттердің өзара іс-қимылының ықпалымен және бір мезгілде олардың арасындағы айырмашылықтарды тереңдете отырып, айтарлықтай дәрежеде қалыптасатын болады. С. Хантингтонның бірқатар болжамдары қазіргі уақытта өте әсерлі дәлелденген.

Болашақта әлемдік саясаттың орталық белдігіне «Батыс пен қалған әлем» арасындағы қатығыс және батыс қуаты мен құндылықтарына батыстық емес өркениеттердің реакциясы болады.

Өркениет деңгейіндегі бірегейлік аса маңызды болады және әлемнің келбеті жеті-сегіз ірі өркениеттің өзара іс-қимылы барысында айтарлықтай дәрежеде қалыптасатын болады. Олар: батыс өркениеті, үнділік өркениет, ислам өркениеті, конфуций өркениеті, латын-америкасы өркениеті, православиелік-славяндық өркениет, жапондық өркениет, африкандық өркениет (мүмкін). Болашақтың ең маңызды қатығыстары өркениеттер арасындағы сыну сызығының бойымен өрістетіледі. Себебі, 1-ден, өркениеттер арасындағы айырмашылық тек шынайы ғана емес, анағұрлым маңызды. Өркениеттер өз тарихы, тілі, мәдениеті, дәстүрі бойынша және ең маңыздысы — діні бойынша ұқсамайды. Әртүрлі өркениеттердің адамдары Құдай мен адамның, индивид пен топтың, азамат пен мемлекеттің, ата-аналар мен балалардың арасындағы қарым-қатынастарға әр түрлі қарайды, құқықтар мен міндеттердің, бостандықтар мен мәжбүрлеу, теңдік пен иерархияның арақатынасы туралы әртүрлі түсініктерге ие. Бұл айырмашылықтар ғасырлар бойы қалыптасты, әрі жақын болашақта жойылмайтыны анық.

Ұлы дала жырауы Бұқар бабамыз «Асан ата іспетті» деу арқылы XV-XVI ғасырлар тарихында өз еліне танымал ақылгөй данышпан әрі кемеңгері Асан Қайғының «Жерұйықты» іздеген әрекетін келтірген. Асан қайғы асқан көріпкелдігімен өз халқына құтты мекен, дәулетті бақ-береке ғұмырына лайықты бағдарды берік ұстанған және соған өмірін сарп еткен іс-әрекетімен танымал. Бұның барлығы аңыз-әңгіме дүниелерімен астасып жатыр. Демек, мұндай ғибратты да өнегелі

әфсаналар бабалар дәстүрінен туындаған даналықпен жасалған ой-қармы екендігінде сөз жоқ» [17, 85 б.]. «...Халқының болашағын ойлап қамығады. Оның ойынша жер үстінде адамзат тіршілігінде көруі мүмкін ұжмақ бар, оның аты – «Жерұйық». Бұл елді жау алмайтын, малға жұт келмейтін, шөбі шүйгін, суы мол қоныс. Онда жұрттың бәрі тең, бәрі де шат-шадыман тіршілік кешеді, ел аласы, ру таласы жоқ. Малға жай, елге ырыс осындай мекен барын ғайыптан болжап білген, Асан қайғы енді сол жерді іздеп табу үшін желмаяға мініп, төңіректің төрт бұрышын кезеді. Жолында кездескен тау, өзен, шұрайлы жерлерге, халыққа пайдалы жағын есептеп, тиісті бағасын беріп отырады» деседі халық аңызы. «Оның толғауларына арқау болған – туған елінің табиғаты, жер байлығы, табиғи ерекшелігі, өсімдік пен жан-жануар әлемі, халқы мен оның тыныс-тіршілігі. Бұның барлығы дерлік философиялық тұрғыда әңгіме болады. «Жерұйыққа» жетудің мақсаты – халықтың қамын ойлау, оларды мәңгі бақытқа жеткізу болды. Бұл да бір өзінше ежелгі тарихпен байланысты мәдениет дүниесінің бір мұрасы. Осынау медиен даланы жайлаған туған жерге деген қазақ рухына қанат бітірген, күш-қуат берген халқымызға тән еркін ойшылдықтың бір ерекшелігі. Қоршаған ортамен бірлікте, үйлесімділікте өмір сүру, адамды асыраушы жердің қадірін білу қажет. Оның көтерген мәселесі – халық бірлігін нығайту. Себебі, қазақ халқының ынтымақта болуы – өмір қажеттілігі. Оның өмір бойы іздегені – адамдардың өміріне ең қолайлы жер еді» [17, 85-86 бб.]. Асан қайғының ойынша халық үшін туған жердің әрбір бұтасының, төбесінің өзіндік орны бар. Оның іздеген «Жерұйығы» – қазақ баласы үшін өмір сүруге ең қолайлы жер жанның болса керек. Ойшыл Асан қайғының өз кезеңінде көтерген проблеманы өз уақыты жағдайымен қатарластыра салыстырушылық жүргізіп отыр. Бұл салыстырушылықтың түйіні мынада жатыр: «Жерұйық» негізінде тарап кетпеушілік, бұзылмау, бірлік идеясы жатыр. Әрі мәселе мамыражай қоныс іздеуде ғана емес, ең бастысы ел-жұртының басын біріктіргісі келген тұжырымды пайымдаушылықта жатыр. Мақсат – басы бірікпей жатқан елдің басын біріктіріп, ел қауіпсіздігін нығайту. Халық ішкі жағынан бірлікте болса ғана мықты болмақ, біртұтастыққа ұмтылса өзін-өзі сақтай алады, қорғай алады және өрлей алады деген пікірді ұстанса керек. Бұқар жыраудың да мақсаты осы идеямен тұспа-тұс келеді. Осы арқылы «ауыр күндерді, жамандықты кешкен», «сандалып, сайда көшкен», «өз ағасын сыйламай, өзгенің соңынан ерген», «ханына тізгін бермеген, орысқа ырғын болған», «жауына таланған», «тоз-тоз болған», «ақтабан шұбырған», «ата қоныстан ауған», солар үшін жан тебірентіп

толғатқан «Бұқарды мұнша жылатқан», жұртын сабырлылыққа шақырды, «өзіннен өзін безбе» деу арқылы корқып, үрейленген жұртын торықпауға, түңілмеуге, күдер үзбеуге шақырады. Болашаққа ел-жұрты үшін арман-тілегі «бакыт» пен «тыныштықтың» құтты мекен болған елін-жерін қорғауға шақырады.

Туған жер, алтын ұя – Отаның, атамекен, құтты қоныс қашанда киелі. Кез келген халықтың бір орталыққа біріккен, бірлігі жарасқан өз иелігінде еркін өмір сүрген ел болып өркендеуі үшін өз жерін сақтап-қорғауында. Осы арқылы Отанында, кіндік қаны тамған туған жерде өркендеп-өсіп, тілін, ділін, дәстүрін сақтап, әрі қарай дамыта отырып, келер ұрпағына аманат етіп отыру. Сондықтан да ел-жұрт ең алдымен өзінің бірлігімен, татулығымен, бірауыздылығымен Отанының тұтастығын сақтауы керек. Бабамыз жұртының, елінің бірлігі, татулығы оның бакытымен, бағымен, дарыған құтымен өлшенетінін өмірінің арқауы еткен.

Тарихтың маңыздылығы жөніндегі басты философиялық тұжырымдамаларына келер болсақ, олар: «жанды тазарту» (Үнді классикалық философиясы, Платон, неоплатонизм; провиденциализм (Христиан теологиясы және философия); идеалистік (Г.Лейбниц, И.Фихте, Г.Гегель және т.б.); марксистік (К.Маркс және оның жақтастары), рухани-ғарыштық эволюция (Махатма, Е.Блаватская, Н. және Е.Рерихтар).

Тәуелсіздік алға уақыттан бергі аралықта халқымыздың тарихи сананың бұрынғы калыптан өзгеру, бұзылуынан кейін ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты калыптастыру күн тәртібінде тұрған қазіргі уақыттың өзекті міндеттерінің бірі болды. Жаһандық жағдайда елімізде әлеуметтік ортада болып жатқан өзгерістер біздердің өз мемлекетіміздің тарихына, философиясына қатысты бабалар мұрасын жан-жақты жан дүниемізге сіңіре отырып, қазіргі уақыт талабына сай үйлесімділікте жетілдіру - ұлттық дәстүрімізде ұмыт болған жазбаларының мәнін ашу мәселелерімен астасып жатыр. Ұрпақтар келешегін нақты ойластыруда ең алдымен мәдени-шығармашылық құндылықтарға ынталандыруда бабалардан калыптасқан рухани-мәдени мұрасын игеру қажеттілігі туындады, себебі мәдениет әрбір ұлттың бірегейлігінің маңызды көрсеткіші, көрінісі болып табылады.

«100 жаңа есім» жобасы – қазіргі Қазақстан тарихының бейнесі екендігі қазіргі таңда болып жатқан тың өзгерістермен өз жемісін беруде. Еліміз тәуелсіздік алған уақыт аралығында кол жеткізген жетістіктеріміз, ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың жемісті еңбек нәтижесі, еліне қосқан үлесі – болашақ ұрпаққа үлгі боларлық

тәлім-тәрбие ретінде Қазақстан мемлекетінің тарих беттерінің бірі болып қалмақ. Бұл болашақ жастарымыз үшін маңызды бағдар болып табылады. Бұл біздердің болашаққа деген ұмтылысымыздың көрінісі.

3.8 Дін философиясы

Дін - бұл табиғаттан тыс, оның ішінде моральдық нормалар мен мінез-құлық түрлерінің жиынтығы, рәсімдер, діни іс-шаралар және адамдардың ұйымдарда (діни ұйымдар, діни бірлестіктер) бірігуімен байланысты дүниетанымның ерекше формасы. Дүниені бейнелеудің діни жүйесі (дүниетаным) сенімге немесе мистикалық тәжірибеге негізделеді, әрі танылмайтын және материалдық емес болмысқа деген қарым-қатынасымен байланысты. Жаксы мен жаман, адамгершілік, өмірдің мәні мен мақсаты сияқты ұғымдар дін үшін ерекше маңызды. Дін - көптеген түсініктерге ие күрделі ұғымдардың бірі. «Дін» терминінің пайда болуы ежелгі римдік мәдениетте пайда болған және «діндарлық», «тақуалық», «табыну, ғибадат ету», «табыну» мағыналарын білдіретін латынның «religio» сөзімен байланысты. Этимологиялық тұрғыдан алғанда, «religio» сөзінің өзі «байланыстыру», «қайта қосылу» деген мағынаны білдіретін латынша «religare» сөзінің туындысы ретінде түсіндіріледі. Француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгеймнің көзқарасы негізінде діннің келесі анықтамасын қолдануға болады: адамдарды біртұтас әлеуметтік, мәдени және рухани біріктіретін сенімдер мен тәжірибелік әрекеттер жүйесі. Діннің негізгі түсініктері: 1) Құндылықтық - дін ең жоғары және абсолютті құндылық ретінде көрінеді, адамнан шексіз жоғары, адам өзі үстінен және өзінен жоғары қоятын «нәрсе»; 2) Антропологиялық - дін адамның ең жоғарғы қасиеттері мен қабілеттерін жүзеге асырудың тәсілі ретінде қарастырылады. Мысалыға, Л.Фейербах түсінігінде Құдай жөніндегі діни елестер адам қабілеттері мен қасиеттерінің және ерекше шындық туралы түсініктері кескінін (ауыстыру) қалыптастыру; 3) Әлеуметтік-функционалды - дін мұнда сенімдердің біртұтастығына, қасиетті құндылықтарды мойындауға, діни тәжірибеге және тиісті ұйымдастырушылық құрылымдарға негізделген адамдарды әлеуметтік-мәдени шоғырландыру мен басқарудың құралы ретінде қарастырылады; 4) Психологиялық - діннің мәні күнделікті өмірдің шегінен шығуға мүмкіндік беретін ерекше практиканы бастан кешіру болып табылады; 5) Теологиялық - адамның Құдайға қарай өрлеуі деп түсіндірілетін діни қарым-қатынас тәсілі. Сонымен, дін адамның

айналасындағы әлеммен бірлігін камтамасыз етеді, идеялар мен құндылықтардың белгілі бір жүйесін, болмыстың мәнін терең интуитивті түсіну негізінде күнделікті өмірден тыс жатқан шындықтың әр түрлі көріністерімен үйлесімділікке қол жеткізуге ықпал етеді.

Дін - адам мен қоғамның рухани өмірінің маңызды және қажетті құбылысы. Дінді зерттеумен теология, тарих және философия айналысады:

- теология (діни сананың ашылу фактілерін дұрыс түсіндіруге тырысады);

- тарих (діни сананың пайда болуы мен даму процесін зерттейді, олардың қалыптасуының ортақ принциптерін табу үшін әртүрлі діндерді салыстырады және жіктейді);

- философия (діннің мәнін талдайды, дүниетаным жүйесіндегі орнын анықтайды, оның психологиялық және әлеуметтік аспектілерін, онтологиялық және танымдық мағынасын ашады, сенім мен білімнің арақатынасын көрсетеді, адам мен құдай арасындағы қарым-қатынастың мәселелерін, діннің моральдық мәнін, оның қоғамдағы, әрі адамның, жалпы адамзаттың да руханиятының дамуындағы рөлін талдайды). Діннің басты қызметі - адамгершіліктік және әлеуметтік қызмет: ол адамдардың жүректеріне тыныштық, махаббат пен келісім септігін тигізеді. Сонымен, «дін» ұғымын түрліше анықтайды: біреулері оны латынның «*religare*» - «байланыстыру», ал кейбірі, мысалы, Цицерон «*relegere*» - «жинау» сөздерінен шығарады. Анағұрлым сәйкес келетін түбір латынның «*religio*» сөзі, яғни «құдайға сыйыну, қасиеттілік».

Философия және дін адамның әлемдегі орны, адам мен әлем арасындағы байланыс, жақсылық пен жамандықтың қайнар көзі туралы сұрақтарға жауап іздейді. Дін сияқты философияға да трансценденттік тән, яғни тәжірибе шекарасынан, мүмкіндік шегінен шығу, иррационализм, әрі сенім элементі баршылық. Алайда, дін сөзсіз сенімді талап етеді, ондағы сенім ақылдан жоғары, ал философия өзінің ақиқатын дәлелдейді, ақылға, ұтымды дәлелдерге шақырады. Философия әрқашан кез келген ғылыми жаңалықтарды әлем туралы білімімізді кеңейту үшін жағдай ретінде қолдайды. Дін - көпшілік сана. Философия - бұл теориялық, элитарлық сана. Дін сөзсіз сенімді қажет етеді, ал философия өзінің ақиқатын дәлелге шақырады.

Философия мен өнердің ұқсастығы олардың шығармаларында эмоционалды-даралық компонент кенінен көрініс табатындығында, олар әрқашанда жеке, дербес. Алайда, егер философ проблеманы

ұғымдардың, абстракциялардың көмегімен ақыл-ойдың астарлы тұстарына сүйене отырып білдірсе, ал өнер қайраткері проблеманы көркем образдар арқылы білдіріп, ояту сезімдері арқылы біздің санамызға жол ашады. Философия да, ғылым да, дін де, өнер де бір-бірін толықтыра отырып, әлемнің өзіндік бейнесін жасайды.

Адамзат баласы тарихында «дінге дейінгі кезеңнің» өмір сүргендігі жөнінде гипотеза ұсынылды. Бұл гипотеза жақтастары қоғамның дамуының ерте кезеңдерінде өмір сүрген адамдарда діни нанымдар болған жоқ, өйткені олардың санасы тәжірибемен тікелей қосарланған және діни тұрғыдан болсын қандайда бір абстракцияны туындата алмаған. XIX-XX ғасырларда көптеген этнографтар, антропологтар және дінтанушылар өздерінің мәдени дамуы жағынан төмен тайпалардың өмірінде діни түсінік және ұғым толығымен жоқтың қасы-міс дегенді дерек түрінде келтірген. Алайда бұл тайпалардың өмірі, дәстүрі, тілі, ойлау ерекшеліктерін мұқият қарастырған зерттеушілер оларда діни нанымдар мен ғибадаттық тәжірибелердің қалдықтары үнемі болғандығын анықтады. Сондықтан да «дінге дейінгі кезеңнің» өмір сүргендігі жөнінде гипотеза гипотеза түрінде қалды.

Антропогенез үдерісі 2-3 (мүмкін одан да көп) млн. жылға созылғандығын және адамзат тарихының үлкен бөлігі әлі күнге дейін толығымен зерттелмегенін ескерер болсақ, қазіргі дінтанушылар «прамонотеизм» теориясына да, «дінге дейінгі кезеңнің» бар екендігі туралы гипотезаға да күмәнмен қарайды. Қазіргі сәтте діни нанымдардың қарапайым формалары 40 мың жылдар бұрын өмір сүргендігін нық сеніммен айтуға болады. Нақ осы уақытқа ақылды адамның (*Homo Sapiens*) пайда болуы жатқызылады. Ол болжау бойынша бастаушы өкілдерінен дене құрылымы, физиологиялық және психологиялық мінез-құлықтарымен ерекшеленіп, түсініктер мен белгілі бір абстракция деңгейін туындатуға қабілетті болды.

Діни нанымдардың осы тарихи кезеңде болғандығы жөнінде алғашқы қауым адамдарын жерлеу тәжірибесі дәлел. Адам өз жақындарын арнайы орынға жерлеген, әрі қайтыс болғандарға алдын ала олардың келесі өміріне дайындық жоралары жүзеге асырылған. Олардың денелері жосамен бірнеше қабат боялған, қастарына қару-жарақтарын, үйге қажетті құралдар, әшекей бұйымдарын, т.б. қойған. Демек, алғашқы қауым адамдары шынайы өмірмен қатар қайтыс болғандар өмір сүретін дүние бар деген түсініктері болған.

Діни нанымдар үңгірлердегі бейнелеу өнері шығармаларында да өз бейнелерін тапқан. Жартасқа салынған көне суреттердің көпшілігі – бұл аңшылық көрінісі, адамдар мен жануарлар бейнесі, кейде аң

терісіндегі адамдар, кейде зооантропоморфты тіршілік иелері. Бұл суреттердің талдауы ғалымдарға алғашқы қауым адамы адамдар мен жануарлар арасындағы ерекше бір байланыстың бар екендігіне, әрі аңдар мінез-құлықтарына кейбір магиялық тәсілдер көмегімен әсер етуге болады дегенге сенімінің дәлелі болса керек.

Діни нанымдардың бірі португалдық «fítico» (сықырлы зат) деген сөзінен «*фетишизм*» деген атауды алды. Өз кезегінде бұл сөз «factitus» (сықырлы шебер) деген латын сөзінен туындайды. Бұл алғаш рет Батыс Африкада португалдық теңізшілермен табылған, кейін фетишизмнің көптеген ұқсастықтары әлемнің біраз аудандарынан табылған.

Фетишизм ретінде адам баласының кез келген қиялынан туындаған қандай да бір заттар саналған: өзгеше түрдегі тас, ағаш бөлігі, жануар тісі, шеберлікпен жасалған мүсін (сұлба), әшекей бұйымдар. Бұл затқа оған тән емес қасиеттер танылды (емшілік, дұшпандардан қорғау, аңшылықта көмек, т.б.) Егерде затқа жүгінгеннен соң адам күнделікті әрекетінде жетістікке жетсе, ол бұған фетиш көмегімен деп қабылдап, затты сақтаған. Егер адам қандай да бір сәтсіздікке ұшыраса, фетиштен бас тартқан, басқа затпен алмастырылған.

Алғашқы қауым адамдарының фетиштерге жүгінуі олардың қалап алынған заттарына әр қашан лайықты түрде қарамағандығы көрінеді: көмегі үшін алғыс айтылса, әлсіздігі үшін жазалаған. Мысалыға, африкандықтар фетиштен бір нәрсе сұрай отырып, оған темір шегелерді қадаған, яғни осылайша фетиштер олардың өтініштерін жақсы есте сақтап, міндетті түрде орындайды деп сенген.

Келесі бір орныққан көне діни форманың бірі *тотемизм* – қандайда бір адамдар тобы (тайпа, фратрия, ру) және белгілі бір жануарлар немесе өсімдіктер түрі арасындағы туыстық байланыстың бар екендігіне сенім. Бұл діни наным түрінің атауы солтүстік американдық оджибве атты үнді тайпасының тілінде «ототеман» деген сөз «оның тегі» дегенді білдірген.

Тотемизмді зерттеу барысында оның пайда болуы алғашқы қауым адамының термешілік және аңшылық шаруашылық әрекетімен тығыз байланысты болған. Адамдарға өмір сүрудің кепілі болған жануарлар мен өсімдіктер табыну объектісіне айналған. Тотемизмнің алғашқы даму кезеңдерінде мұндай табынушылық тотемдік жануарлар мен өсімдіктерді азық ретінде пайдалануды жоққа шығармаған. Сол себепті тотемге деген қатынасын Австралия аборигендері былайша білдірген: «Бұл біздің етіміз». Алайда адамдар мен жануарлар арасындағы бұндай байланыс өте ерте замандарға

мензейді, әрі оның бар болуын тек көне аңыздар мен зерттеушілерге көне ғасырлардан келген тұрақты тілдік айналымдар дәлел болады.

Кейініректе тотемизмге әлеуметтік, ең алдымен қандық-туыстық, қарым-қатынастық элементтері енгізілген. Рулық топтар (қандас туыстар) мүшелері өздерін адамдар мен олардың тотемдерінің белгілерімен үйлескен ата-бабадан шыққандарына сенген. Бұл бір жағынан, ата-баба культін күшейтсе, 2-ші жағынан, тотемге қатынасты өзгертті, соның ішінде тотеммен қоректену салт жора сипатында болып, көне нормалар мен ережелерді еске түсіретін ерекше жағдайлардан басқа уақыттарда тотемді азық ретінде пайдалануға тиым (табу) салынды.

Тағы да бір алғашқы қауымдық нанымдардың бірі және тәжірибе түрімен байланыстысы *магия* (гр. «mageia» – сикыршылық, арбаушылық, дуалаушылық) – түп негізінде адамдарға, заттарға және объективті әлем құбылыстарына белгілі бір әрекеттер көмегімен әсер ету мүмкіндігіне деген сенімдегі ұғым-түсінік пен салт-жоралар үйлесімділігі. Бұл діни наным түрінің бастау көзі ағылшын этнографы Б.Малиновскийдің «Магия, ғылым және дін» еңбегінде анағұрлым толық суреттелген. Б.Малиновский Тынық мұхиты жергілікті адамдарының өмірін зерттей отырып, өте қызықты заңдылықты көрсетеді. Жергілікті адамдар магияны жерді игеру кезінде өнімі құбылмалы болатын түйнекті өсімдіктерді отырғызуда пайдаланған, бірақ магия тұрақты, баянды өнім беретін жемісті ағаштарды егуде пайдаланбаған. Балық аулауда магиялық тәсілдер ақула және т.б. ірі әрі қауіпті балықтарды кәсіп еткенде қолданылса, ұсақ балықтарды аулауда ол артық саналған. Қайық жасау әрқашан магиялық жоралармен жүрген, ал үйлер салуда магия пайдаланылмаған. Бұл Б.Малиновскийге магиялық түсініктер адам өз күшіне сенімсіз болғанда, шешімдері адамға тәуелсіз факторлармен байланысты емес проблемалармен түйіскенде ғана пайда болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Нақ осы оның құпия күштерден көмек сұрауға және магиялық әрекет жасауға мәжбүрлейді.

Көне дәуірде магиялық түсініктер және ғұрыптар сараланбаған сипатта болды, бірақ кейініректе олардың саралануы болды. Қазіргі этнографтар магияны әсер ету мақсаттары мен әдістері бойынша бөледі. Әрекет ету әдістері бойынша магия мынадай түрлерге бөлінеді: байланысқа түсу (әрекет бағытталған объектімен магиялық күшті ұстанушымен тікелей жанасуы), бастама (магиялық әрекет етуші субъекті үшін қол жетпейтін объектіге бағытталған магиялық акт), парциалдық (магиялық күштерді ұстанушыға қандай да бір жолдармен қыркылған шаш немесе тырнақтар, тамақ қалдықтары

арқылы жанама әсер ету), имитациялық (карастырылып отырған объектіге ұқсасына әсер ету). Әсер ету максаты бойынша зиянды, әскери, кәсіптік, емшілік, махаббат, т.б.

Әдетте магиялық тәсілдермен арнайы дайындығы бар адамдар – өздерінде рухтармен қатынасқа түсу қабілеті бар екендігіне, ұжымның өтініштері мен үміттерін жеткізе алады дегенге шын көңілмен сенген сикыршылар мен шамандар айналысқан. Бірақ бұл жерде ең бастысы - олар өздерінің керемет қабілеттеріне өздері сеніп қана қоймай, оларға ұжымның сенгендігі және де ең сындарлы кездерде олардың көмегіне жүгінгендігі. Осыған сай сикыршылар мен шамандар алғашқы қауым адамдарында ерекше құрметке ие болған.

Сонымен, алғашқы қауымдық наным түрлері жөнінде айытқанда, *анимизмге* тоқтамасқа болмайды. Бұл латынның «*anima*» - «жан» сөзінен шыққан, жан және рухтардың өмір сүретіндігіне сенім. Анимистикалық нанымдарға жекелеген талдау жасаған ағылшын антропологи Э. Тайлор (1832 ж. – 1917 ж.) және еңбегі «Алғашқы қауымдық мәдениет». Э.Тайлор бойынша бұл нанымдар 2 бағытта дамыған. Анимистикалық нанымдардың алғашқы қатары ежелгі адамдардың түс, елес, ауру, өлім, әрі олардың транс пен галлюцинация сияқты құбылыстарды бастан кешуінен пайда болған. Бұл күрделі құбылыстарды дұрыс түсіндіре алмағандықтан «алғашқы философ» адам денесінде уақыт өте келе тастап кететін жан туралы түсінікті қалыптастырады. Кейініректе анағұрлым күрделі түсініктер қалыптасады: тән қайтыс болған соң жанның өмір сүруі туралы, жанның жаңа денеге көшуі, о дүние туралы. Анимистикалық нанымдардың 2-ші қатары алғашқы қауым адамдарына тән қоршаған шындықты жанды зат бейнесінде кейіптей, бейнелеуге ұмтылыс негізінде пайда болды. Ежелгі адам объективті әлемнің барлық құбылыстары мен заттарын өз қалауы, еркі, сезімдері, ойларын үлестіре отырып қарастырған. Осыдан күрделі эволюция барысында политеизмге, кейін монотеизмге трансформацияланған өмір сүруші жекелеген қадірлі табиғат күштері, өсімдіктер, жануарлар рухтарына деген сенім пайда болады.

Анимизмнің кең таралу фактілеріне сүйене отырып Э.Тайлор мына формуланы ұсынды: «Анимизм бұл діннің ең аз дегендегі анықтамасы». Бұл формуланы көптеген дінтанушылар өз көзқарастарында пайдаланған, алайда анимизмнің тайлорлық тұжырымын талқылауда әрі оның әлсіз жақтары да туындады. Алғашқы адамдардың діни нанымдары (мысалы, тотемизм немесе фетишизм) көбінесе өзінде анимистикалық түсініктерді ұстанбайтындығын дәлелдейтін археологиялық және этнографиялық

деректер басты контр аргументтер саналады. Мұндай нанымдар «преанимистикалық» деп аталды. Алайда анимистикалық нанымдар әлемнің барлық діндерінің барлық құрамдас және аса елеулісіне жататындығы күмәнсіз. Рухтарға, тылсым күштерге, жанның мәңгілігіне сенім – алғашқы қауымдық кезеңдегі анимистикалық түсініктердің түрленуі болып табылады.

Дәл осылайша діни нанымдардың басқа да көне түрлері жөнінде айтуға болады. Мысалы үшін, әлі күнге дейін сақталған амулетке, тұмарларға, қасиетті, дін сенімімен табынатын, бас ұратын заттарға деген сенім алғашқы қауымдық фетишизмнің қалдығы болып табылады. Тотемизмнің қалдықтарын көптеген діндерде азықтық тыйымдарда, жануарлар бейнесіндегі тіршілік иелерінің бейнелерінен көруге болады. Магиялық нанымдар мен жоралар діннің ғибадаттық (культтік) тәжірибесі негізіне енген. Күнделікті ырымшылдықта магия біршама орын алған: дуаға, бал ашу, т.б. сенім.

Адамзат қоғамының ерте кезеңдерінде діни нанымдардың алғашқы түрлері таза күйінде болмаған, бір-бірімен қым-қуат байланыста жатқан. Сондықтан, бұл нанымдардың қайсысы ерте пайда болған деген орынсыз болмақ. Мәселе діни нанымдардың кешенінде. Бұл кешеннің композициясы өте алуан түрлі. Мысалы, Австралия аборигендерінде анағұрлым ерекше артықшылыққа ие болғаны табумен өте ықтиятты жүйеленген - тотемизм. Сібір және Қиыр Шығыстағы көптеген халықтардың ішінде магия мен онымен іс жүзінде тығыз байланыста болған шаманизм үстемдік етті. Африка халықтарына келер болсақ, олар өздерінің фетишизмге деген үлкен бейімділігімен ерекшеленеді.

Қарастырылған алғашқы қауымдық нанымдар кешені ру-тайпалық діндер ядросы болды. Бұлар қандай да бір ру мен тайпаның тіршілік ортасы, әлеуметтік байланысы, материалдық мәдениет ерекшелігін, т.б. бейнелегендіктен көптүрлілігімен айрықшаланды.

Таптық қоғамға дейінгі кезең өндіруші күштердің өте төменгі дәрежеде дамуы және салыстырмалы тұрғыда қарапайым әлеуметтік қатынастармен сипатталды. Бұл көптеген мыңжылдықтарға созылды, оның шеңберінде қоғамдық өмірдегі сияқты діни нанымдарда да елеулі өзгерістер болып жатты. Рулық қатынастың ерте кезеңінде басты діни табыну объектісі - бұл табиғат болған. Географиялық орта мен шаруашылық мамандануына байланысты алғашқы қауым адамдарын қоршаған шынайылық болмайтын қасиеттермен дарытылған. Мысалы, терімшілік және қарапайым егіншілікпен айналысқан тайпа өсімдіктер мен аспан денелеріне, аңшы тайпалар – жабайы аңдарға табынған. Бірақ ру-тайпалық діндерде тек табиғат

күштері және шаруашылық қызметінің ерекшелігі ғана көрінбей әрі әлеуметтік қатынас та көрініс берген. Мысалы, матриархаттың патриархатпен алмасуы және осының негізінде пайда болған қоғамның жана ұйымы діни санада мәндік өзгерістерге әкелді. Матриархат кезінде дәріптелген әйелдер әтірі біртіндеп ерлер әтірімен ығыстырыла бастады. Ғибадатты өткізу ер адамның қызметіне айнала бастады. Ерте рулық саты кезеңінде діни нанымдар әрі тайпаластардың шынайы теңдігін де көрсеткен. Дін өкілдері көбінесе өзіне тән ерекшелігі жоқ сипатта болған, адамдарда рухтар иерархиясы жөнінде түсініктері де болмаған. Ғибадаттық қызметте тайпаның барлық мүшелері қатысқан магиялық жоралар мен сахыналау (инсценировкалар) басым түскен. Сикыршылар, шамандар, рухтарды дуалаушылар сенушілер бұқарасынан әлі нақты бөлінбеген.

Діни наным сипатына мәнді өзгерістерді әкелген – ру-тайпалық қатынастың ыдырауы мен тайпа ішіндегі әлеуметтік бөлінушілік. Уақыт өте келе жекелеген қауым мүшелерінде материалдық байлық қорлана бастады, олардың билігі астына қатардағы тайпаластары түседі. Тайпа өмірінде көсемдердің ерекшеленуі және рөлдерінің күшеюі біртіндеп олардың ерекшеленуіне әкелді, олар тек қайтыс болған соң ғана емес, тіршіліктерінде де діни табыну объектісіне айналады. Тайпаның ішінде әлеуметтік бөлініс және тайпалық аксүйектердің қалыптасуы өз бейнесін діни түсініктерде өз мазмұнын тапқан. Ерте аморфты (формасыз, тұлғасыз) және өзіне тән ерекшелігі жоқ (безличный) рухтар есімдерге ие болды, оларға белгілі бір қызмет тағыла бастады, көптеген сипатында әлеуметтік иерархияны көрсететін рухтар иерархиясы пайда болды. Полидемонизм – көптеген рухтарға табыну – өзінің соңғы аяқтаушы сатысына өтті.

Оның орнына анағұрлым табынатын рухтарды құдайларға айналдырған политеизм келді. Ата-бабалардың денесіз, тәнсіз жандары мен жергілікті жартас, су көздері, ағаштар рухтары орнына ықпалдары жергілікті, дербес немесе тайпалық жағдайлармен шектелмейтін анағұрлым күшті құдайлар көтеріле бастады. Политезмнің қалыптасуының жақсы көрінісі ретінде Үндістанның таулы аймақтарын мекендеуші конд-дравид тайпаларының діни нанымдары негіз бола алады. Кондар әлемі жергілікті рухтардың көптеген түрімен тұрақталған, олар табиғат құбылыстарын басқарады және адам өміріне әсер етеді. Жергілікті рухтардан жоғары ұлы адамдардың жандары тұрған, олар құдайларға – тайпа қорғаушыларына айналған. Олардан жоғары 6 ұлы құдай тұрған: жауын, алғашқы жеміс (тұқым), өнім, аңшылық, соғыс, өлгендер соты

құдайлары. Бұл құдайлардан жоғары күн құдайы Бура Пенну мен оның әйелі жердің алып құдайы Тари Пенну тұрған.

Иерархияларда жоғары орында көбіне аспан немесе аспан денелерімен байланыстағы құдайлар тұрған (Тянь – Қытайда, Ра – Мысырда, Индра және Шакра - Үндістанда). Бірақ бұл құдайлар формасыз тіршілік иелері болған жоқ, олар - зооморфты, антропоморфты, социоморфты құдайлар болған.

Политеистік жүйеде жер құдайлары аспан құдайларымен бір қатарда тұрды. Мысалы, Қытайдың көне табиғи культінде Тяньб (аспан) және Ту (жер) өзара бір-бірімен ерлі-зайыпты ретінде байланыста болып, әлемдік ата-ана ретінде құрметтелген. Веда әнұрандары жер әйел құдайы Притгиви, ал ведалық дін қызметкерлері тек Әке-аспанға ғана емес, әрі Ана-жерге де рақымшылықпен жалбарынғандығы ескертіледі. Ежелгі грек діндерінде жердің кейіпі аспан, теңіз және тауларды тудырған, өзіне жұбайлыққа аспанды кейіптеуші құдай Уранды алған Гея болған.

Политеистік жүйеде маңызды мәнге құдай жауынгер ие болды. Бұл ру-тайпалықтан таптық қоғамға, жалпы өтпелі кезеңге тән қырып-жойғыш соғыстармен байланысты болған. Бұл соғыстардың барысында тайпалардың, тайпалық одақтардың бірігуі болған. Осыған сай діни түсініктердің синтезі болды. Политеистік пантеон басында тайпа-гегемон құдайы тұрған. Осылайша *генотеизм* – көптеген құдайлардың болатындығын мойындай отырып, қандай да бір адамдар қауымы өздерінің тікелей камкоршысы ретінде көп құдайдың ішінен тек біреуін ғана санаған және соған жалбарынуын қорытындылаған политеизмнің бір түрі. Осыдан монотеизмге дейін бір қадам қалады.

Осылайша, қарастырылып отырған кезеңде дін қоғамдық өмірдің салыстырмалы тұрғыда дербес саласына айналды, мемлекеттік ұйымдасқан халықтардың діни жүйесін дамыту және қызметі жөнінде баяндайтын діндер тарихында жаңа бет ашылды.

Діндер тарихында «әлемдік» немесе ұлттық діндер өз алдына салыстырмалы түрде кейінірек немесе өзінше ерекше құбылыс. Бұнымен бірге адамзат тарихында адамдардың этникалық, тілдік, саяси байланыстарымен бөлек сенімдік байланыс пайда болады. Адамдар өзара бір сенімді ұстанушылар, туған жері мен тілі, елі мен мемлекетке тәуелсіз біріге бастады. Осылайша әлемдік діндер тобы (буддизм, христиан, ислам) қалыптасты.

Буддизмнің пайда болуы бұлыңғыр. Жазбаша мәліметтер ол дәуірден сақталмаған, мүмкін жоқ та шығар. Алғашқы жазбаша ескерткіштер - Ашока патша жазулары (б.д.д. III ғ.) буддизмнің

өзіндік шіркеулік ұйымы, қағидасы дәстүрлерімен дін ретінде қалыптасқан уақытына жатады. Буддизмнің ерте тарихы, Ашока дәуіріне дейінгі кезеңі кейінгі буддистік аңыздармен ғана танылған. Түрлі дәуірлерде жазылған аңыздар уақыт өте келе ірі буддистік діни әдебиеттерді құрады.

Тарихшы үшін анағұрлым құндысы ең ерте шығарма – Типитака - буддистік діни, канондық әдебиет, кітаптар жинағы, пали тілінде жазылған және қазір ең бастысы Шри-Ланкада (Цейлон) сақталған. Оның құрастырылуы б.д.д. I ғ. жатады. Типитака (санскриттік трипитака - тура мағынасы – «3 себет» дегенді білдіреді) 3 бөлімнен тұрады: Виная-питака - буддистік қауымдардың көне канондық ережелер жинағы; Сутта-питака - будда әңгімелері мен өсиеттері жинағы; Абхидхарма-питака - метафизикалық талқылаулар.

Көне буддистік аңыздарда бұл дінді негіздеуші - Будданы солтүстік Үндістанда б.д.д. VI-V ғғ. шамасында өмір сүрген, онда өз ілімін насихаттаған шынайы адам жөнінде әңгімелейді.

Типитака бойынша бұл дін негізін салушы кішігірім солтүстік үнді мемлекетінің бірінің патшасының ұлы болған. Ол шакья тайпасынан және Гималай баурайында Капилаваста қаласында туған. Оның есімі – Сиддхартха, кейін ол көбіне Гаутама (рулық есім) немесе Шакьямуни (шакья тайпасынан дана) ретінде танылды. Ал аңыздар оны көбіне бұйыру және құрметті эпитеттермен атайды: Тахтагаата («так ушедший»), бхагават («благословенный»), джина (жеңімпаз) және т.б. Әкесі Шуддходана патша сүйікті ұлын кішкентай кезінен ғажайып молшылықта өсіріп, оның көңілін түсіретіннің бәрінен қорғап баққан. Ол уақытын ойын-сауық, той және мерекеле өткізген. Сүйікті қызына үйленіп, ұлды болады. Бірақ оған алғаш рет «дөрекі және сүйкімсіз» шындықпен жолығу үлкен әсер етті. Кейінгі танымал әңгімелер бойынша оның жан дүниесіне төңкеріс жасаған 4 кездесу болды: карт кария, қатты азап шеккен ауру адам, кейін өлген адамды жерлеуге апара жатқанын көреді. Осылайша падишах алғаш рет ауру, кәрілік және өлім - барлық адамға тиісті екендігін көреді. Соңында ол байлық пен ләззаттан өз еркімен бас тартқан, аскетизмнен рухани тыныштық тапқан кайыршы монахты кездестіріп, оны үлгі тұтуды шешеді.

Сиддхартха құпия түрде сарайы мен отбасын тастап шығады. Байлық пен биліктен бас тартып, ол аскет-тақуа болады. 7 жыл орманда рухани әлем мен ақиқатты тануы үшін сол кездегі сенім фанатиктері ғұрыптары бойынша өзін-өзі кинау, тәнін түрлі жолмен шаршатады. Бірақ бұның бәрі жас тақуаға қанағат әкелмейді. Міне, ұзақ және қиналысты ойдан соң Гаутама ақиқатты табады. Аңыз

бойынша, бір күні түнде ағаш түбінде (бодхи немесе смоковница - таным ағашы) қалың ойға енген Гаутама бір сәтте «көзі ашылады». Оған барлық ақиқат аян болады. Осы кезден Сиддхартха (Гаутама) Будда - көзі ашылған (Просветленный) болады.

Гаутама қанағатқа толы өмір мен еркімен азап шегу өмірі - екеуі де дұрыс жолдан алыс екеніне көзі жетеді. Біріншісі - бұл «өзгеріссіз, қайырымсыз, рухқа жеккөрінішті, сай емес, түкке тұрмайтын өмір». Дұрыс жол ортасында жатыр. Бұл жол ақиқатты тану үшін тереңдеу, тыныштық пен рухтың көзі ашылуына апаратын жол».

«Ақиқат жолды» ашып, Гаутама будда өзінің уағызгерлік қызметін бастады. Алғашында Варанаси (Бенарес) қаласына жақын Ришипатаң саябағында, кейін солтүстік-шығыс Үндістан қалалары мен ауылдарында уағызын бастаған. Оған шәкірттері мен ізбасарлары келе бастады, саны көбейе түсті. Олардың кейбірін Гаутама Үндістанның барлық жеріне жіберді, басқалармен бірге ел кезіп, өз ілімін таратты. 40 жыл осылай өткен. Көптеген елдерді аралаған Будда қайтыс болады, оның денесі шәкірттерімен қарапайым үнді дәстүрімен отқа жағылды.

Ерте Буддистік қайнаркөздерді ұқыпты зерттеу бұл діннің пайда болуының тарихи жағдайларын түсінуге мүмкіндік береді.

Ерте буддалық дүниетаным негізін «4 қайырымды ақиқат» құрайды: азап шегу туралы ілім, оның себебі, оның аяқталуы, азап шегуді болдырмау жолдары жөніндегі ілім. Будда ілімі бойынша барлық өмір – бұл азап шегу.

Азап шегу себебі – өмірге байлану, болмысқа ұмтылыс. Азап шегуді тоқтату «бұл ұмтылысты тілектердің толық жойылуы арқылы» жүзеге асуында. Адам өзінде кез келген тілектер, ләззатты, қандай да бір нәрсеге ұмтылсын басып тастауы керек.

Оған «4 қайырымды ақиқаттың» соңғысы үйретеді. Бұл азап шегуді тоқтататын «8 сатылық жол» жөнінде айтады: 1 - дұрыс сенім, 2 - дұрыс шешім, 3 - дұрыс сөз, 4 - дұрыс іс, 5 - дұрыс өмір, 6 - дұрыс ұмтылыс, 7 - дұрыс ой, 8 - дұрыс пайым. Бұдан соң адам жетілгендікке жетеді: ол архат болады - әулие болады, нирванаға енеді. Нирвана – буддистік ілім бойынша дана ұмтылатын соңғы, идеалды жағдай. Нирвана туралы пікір әркілі. Не болса да нирвана дәстүрлі үнді көзқарасы бойынша, буддистер қабылдаған қайта туу шеңберінің тоқталуы, барлық өмір сүрушілердің соңын құрайды.

Мәңгі қайта туу – сансара делінеді. Өлім адамды азап шегу болмысынан құтқармайды. Бұл қиналыс шеңберінен ұзақ қайта туулардан кейін архат – әулие тақуа, ақиқатты танушы жағдайға жеткенде ғана құтылуға болады. Брахманистердің айтуынша, қайта

тууда тіршілік иесі ретінде тек адами кейіпті ғана емес, әрі кез келген түрді: жануар, өсімдік, т.б. иеленеді. Бірақ қайта туудың ең жоғарғы түрі нақ адам болып туу, себебі тек осы жағдайда ғана нирвананың идеалды жағдайына өтеді. Будда өзі, буддистер түсінігінде, Гаутама кейіпінде тумас бұрын қайта туулар қатарынан өткен: ол жерде түрлі каста, қызмет бейнесіндегі адам, аспанда - түрлі құдайлар бейнесінде соның ішінде Брахма түрінде де. Бірақ адамдар арасында ол 1-ші болып «көзі ашылды»: сондықтан оған қайта туу қауіпті емес. Будда өлімі – бұл нирванаға тікелей өту. Сол себепті буддистер әдетте өз дінінің негізін қалаушының өлімі жөнінде емес, оның нирванаға өтуін айтады. Архат жағдайында, ал ол арқылы нирванаға жету ерте буддизм адамның өзіндік саналы күшімен «8 сатылық жолмен» жүру деп санаған. Адам құдайларға қинайтын сансарадан құтылып, нирванаға жетуде сенбеуі керек, оған өзі қол жеткізуі тиіс. Будда құдайлар дүниесін жокқа шығармайды, бірақ оның ілімінше, құдайлар адамды болмыс азабынан құтқара алмайды: олар өздері одан құтылмаған, себебі олар да сансараның айналымды заңына тәуелді. Сондықтан, Будда - көзі ашылуға жеткен адам, құдайлардан жоғары тұрады. Бірақ Будда да адамдарды сансарадан құтқара алмайды: ол тек адамдарға ақиқатты жеткізді, дұрыс жол көрсетті, ал онымен жүруді әр адам өзі жеке шешуі керек. Негізгі бағыттары: хинаяна («құтқарудың тар жолы»), махаяна («құтқарудың кең жолы»).

«Христиандықтың әкесі» еврейлік философ Филон Александрийский болған. Ол кейінгі грек философиясы идеяларына терең бойлаған. Ол өзінде еврейлік ұлттық рухты және таза гректік классикалық білімді тоғыстыра білген. Адамды тудыру, күнәға бату, т.б. туралы библейлік әңгімелерді Филон аллегория ретінде талдаған. Ол иудейлік, жалғыз құдай туралы қатал монотеистік ілімді ұстанған, бірақ құдай мен материалды әлем арасындағы қасиетті елшінің бар екендігін де қабылдаған, бұл – қасиетті Логос (Сөз): бұл грек идеалистік философиясына тән сипаты болған. Қасиетті Логос, құдай ұлы, христиандықтың орталық образына айналған – Иисус Христос.

Антикалық және шығыстық мемлекеттердің ыдырауы кезеңінде тайпалық және ұлттық шеңберге көтерілген діндер қалдығын ұстанған діни мистерия, құпиялық дамыды. Мистерия о дүниедегі өмір жөніндегі түсініктермен байланысты болды. Бұларға қатысу о дүниеде жақсылықты қамтамасыз етті-міс. Демек бұл жанды құтқару ілімі болып табылады. Ертехристиандық қауымдар құрамына пұттық, еврейлік емес элементтердің енуі христиандық догматика мен ғұрыптылыққа өзімен бірге өзгерістер ала келді.

Жаңашыл саналатын христиандықтағы орталық идея – адам күнәсі және осы идеяның келесі жағы – құтқару идеясы. Негізгі ең бастысы – адамның күнәһарлығы. Оның 2 мәндік жағы бар: 1-ден, барлық бақытсыздықтың себепшісі ретінде күнәһарлық жөніндегі ілім көпшілік көңілін әлеуметтік қайшылықпен шынайы күресуден аулақ әкетті. 2-ден, бұл ілім көпшілікке басу салып, құтқарылумен байланысты болды.

Осылайша, христиандықтың басты идеялары – күнәһарлық, құтқарылу мен күнәдан арылу, құдай-адам-құтқарушы. Негізгі бағыттары: православиелік және католиктік (1054 ж.бөлінген), XVI ғасырда буржуазиялық реформация кезінде католик бағытынан протестантизм бөлініп шыққан.

Ислам - Хиджаздағы ең ірі қоныс орны Меккеде пайда болған. Оның аймағы құнарсыз, шөлейт дала болған. Болжам бойынша көне керуен жолындағы Зәмзәм қайнаркөзінде орналасқан. Көнеден мұнда діни мазмұн дамыған. Зәмзәм суы қасиетті саналды. Қайнарда орналасқан храм Қағба ежелден қажылық объектісі болған; мүмкін сол кездің өзінде қажылық уақытында меккеліктер және бедуиндер арасында сауда айырбасы жүрген шығар. Аңыз бойынша Қағба Ыбырайым және оның ұлы, солтүстік арабтардың аңыздық тегі саналатын Ысмайылмен тұрғызылған. Қала көне ғибадатхананы айнала орналасқан, оны исламға дейін «Алланың үйі» деп атаған, меккеліктер өздерін мақтанышпен «Алланың көршісіміз» деген.

Меккенің Хиджаз бен Батыс Неджд пұтка табынушы тайпалардың діни орталығы ретінде көрінуі оның маңызды сауда нүктесі болуымен байланысты. Мекке Йеменнен Сирияға, Палестинаға, Ирак пен Мысырға баратын керуен жолдары тоғысында орналасқан. Қызыл теңіз арқылы Шығыс Африкамен баланысқан. Йеменнен тек жергілікті өндірілген товарлар ғана емес, әрі теңіз жолы арқылы Үндістан, Қытай және Африкадан келетін айырбас сауда тауарлары келген.

Құранның 106 сүресі негізінде меккеліктер жыл сайын 2 үлкен сауда экспедициясында (рихла) – қыста және жазда жүрген. Деректер бойынша оның біреуі – Йеменге, екіншісі – солтүстікке, яғни Палестина, Сирия, Мысыр, кейде Иракка сапар шегіп отырған. Экспедицияны ұйымдастыруда Меккенің бай жоғары өкілдері рөл атқарған – құрейш тайпасы, ал экспедиция мүшесі ретінде кез келген меккелік қатыса алған. Үлкен меккелік керуендер жолсеріктер және әскери күзетші иеленген. Түйелер, айдаушылар және жүк тиеушілерді ақы төлеп, жергілікті бедуиндерді жалдаған.

Ханифизм – жермен айналысушы Йемамда тұрактанған діни-моральдық ілім және Батыс Арабияда тараған. Ханифизм – монотеизмнің арабтық формасы ретінде политеизммен күреске түскен. Әсіресе, пұтқа табынушылыққа қарсы. Тайпалық және жергілікті құдайларға қарсы өздерінің ортақ рахманын қойып, олар жалпы арабтық дін идеясын көрсетті. Әсіресе, ханифтерге Меккеде ерекше күрес жүргізуге тура келді.

Меккелік ханифизм төменгі тап өкілдерін қанағаттандыра алмады және өзіне тарта білмеді. Осындай жағдайда тұрғындардың әлеуметтік қажеттілігі әсерінен меккелік ханифизм келесі даму кезеңіне өтті. Мұны «ислам» деген атауға ие болған жаңа діннің пайда болуымен қарастырады.

Меккеде ислам әлеуметтік сүйеу ала алмады, ол қала халқы және оған таяу аудандардағы бедуиндер тарапынан да қолдау таппады. Әрі «орталық құрейштер» жаңа дінге шешімді түрде қарсы тұрды, дін өкілдері қуғынға түсті.

Аңыз бойынша Мұхаммед уағыздаушы ретінде 610 жылы кіріскен. Бірақ тек 12 жылдан кейін ғана өзінің қаласында толық жетістікке жету мүмкін еместігін түсінеді. Бұл жағдайдан шығу үшін алғашқы мұсылмандар Йасриб – Мединаға көшуден шешім тапты. Бұл көшу (арабша - хиджра) 622 жылы күзде жүзеге асты.

Йасриб (Медина) - өз алдына кең оазис. Мәдени ауданы шығыс және батыстан харралармен, солтүстік және оңтүстіктен тау тізбегімен шектелген. Оазис жазғы жергілікті тайпа ауылдары орналасқан және «дары» (дар- жеке рулар өз мүшелерімен қоныстанған мекен-жай) орналасқан. Тұрғын ауылдар бір-бірінен егістік, бау-бақша, пальма егістігімен бөлінген.

Хиджрадан соң бірнеше жылдан кейін Мединаның барлық араб тұрғындары мұсылмандық қауым құрамына енген еді.

Суфизм (араб тілінен аударғанда «тасаввуф» - тазалық), ислам қайнарынан бастау ала отырып, оның дүниетанымдық, рухани құндылықтық, тақуалық-мистикалық қырларымен адамның өзін-өзі тануы, рухани жағынан кемелділікке жетудің мүмкіндіктерін танытатын бағыт, оның ішінде оқыту және тақуалық-ойлау тәжірибесі, ізбасарлар мен олардың бірлестіктерінің өмір салты да қамтылады. Термин алғаш рет IX ғасырдың басында пайда болған. Алғашқы сопылық қауымдар Ирак пен Сирияда VIII ғасырдың басында пайда болды, содан кейін Испания мен Үндістанға тез таралды. X-XI ғғ. сопылық күшті танымал және зияткерлік-мәдени қозғалыс сипатын алады.

XI ғасырдың соңында исламдық сопылар жасаған мистикалық идеяларды көрнекті философ Абу Хамид әл-Газали (1058-1111) енгізді. Газали сенім мен суфизм арасындағы ымыраластырушы рөлін аткарды. Шынайы білім - бұл «жүректің Құдайға табынуы, ішкі дұға, Құдайға жакындау үшін адамның санасы иеленетін құрал». Теологиялық немесе заңдылықтың егжей-тегжейі жөніндегі ұсақ пікірталастарды жанның интуитивті өмірін тудырған құдайға деген махаббатпен ауытырылуы керек. Осылайша, Газали мистикалық махаббатты діндарлыққа енгізді.

Қожа Ахмет Яссауи (1093-1166) - сопылықтың түркі саласының жетекшісі, ойшыл, акын. Оның «Диуани хикмет» («Даналық кітабы» - көбінесе «Хикмет» деген атпен қысқартылған) еңбегі сақталған. Уақыт өте келе ол бүкіл ислам әлеміне танымал данағөй болады. 63 жасында жер астына түсіп, қалған өмірін сол жерде өткізеді. «Диуани хикмет» исламның негізгі ережелері мен қағидаларын ашады. Сонымен, шарифат - бұл исламның заңдары, салт-дәстүрлері. Тарикат - сопылық ілім. Хақиқат - бұл Құдайға жакындау. Мағрипат - дін туралы білім. Шарифатсыз, тарикатсыз және мағрипатсыз хақиқатқа жету мүмкін емес, Құдайға жакындау мүмкін емес. Осылайша ол адамдарды адал, мейірімді, кайырымды болуға шақырды. А.Яссауидің арқасында суфизм философиялық жүйе ретінде түркі халықтарының рухани дүниетанымында шешуші рөл аткарды.

Фридрих Даниэль Эрнст Шлейермахер (1768-1834) - неміс романтизмі философиясының көрнекті өкілі, дарынды уағызшы және либералды протестанттық теологияның негізін қалаушы. Романтизм - бұл психологизм және махаббат пен еркіндікке деген құштарлық тән адамның жаңа ашылуы. Романтизм дін философиясының, салыстырмалы мифологияның және дін тарихының дамуына айтарлықтай әсер етті. Шлейермахердің көзқарасының жаңалығы - ол діни құбылыстарды қайта түсіндіріп, алғаш рет діни сезімді, тәжірибе мен сананы психологиялық, оның түсінігінде ең маңызды, діннің компоненттері ретінде қарастырады. Ойшыл үшін дін - бұл адамның табиғатына тиісті қалыптасқан және ерекше шындық. Ол өзінің идеологиялық қызметін орындайды, «менің әлемдегі орнымды анықтайды және менің кім екенімді анықтайды» - деп жазған болатын.

Серен Кьеркегор (1813-1855) - даттық философ, жазушы және психолог. Ол экзистенциализмнің негізін қалаушы болды. Философиялық көзқарастары неміс романтизмінің, сондай-ақ Гегель философиясының антирационалистік реакциясының әсерінен дамыды. Құдайға барар жолда, адам, ойшыл пікірінше, 3 түрлі

кезеңнен өтеді - эстетикалық, этикалық және діни. Эстетикалық тұрғыдан өмір сүретін жеке тұлға, оның өмірінің «ақиқатын» алудан бас тарту арқылы эмоционалды ләззат алады, бұл бас тарту сөзсіз қанағаттанбауға және «үмітсіздікке» әкеледі, бірақ бұл шынайы үмітсіздік емес. Соңғысы этикалық сатыға келіп, адамды жеке басының діни мәнін түсінуге жетелейді, себебі Құдайға басқа жол жоқ.

4 ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯ

4.1 «Мәңгілік Ел» және «Рухани жаңғыру» – жаңа Қазақстан философиясы

Еліміз ұлан-ғайыр Ұлы Дала топырағынан нәр алған аса бай рухани тарихымен төл ұлттық болмысымызға негіз болған. Осындай шетсіз де шексіз далада халқымыздың рухани байланысы еш уақытта да үзілмеген. Оның бастауы алғы философиялық ой-санасымен тікелей байланысты. Бұл халқымыздың сан ғасырлар бойы қорланған даналығының қазіргі рухани жаңғыру жағдайында ұлттық келбетін тереңінен танытатын өзекті қырларының болашақ ұрпаққа берері мол. Рухани мұралардың қалыптасуы мен дамуын жаңаша саралап, зерделеуге мүмкіндік берілді, жаңа бағыт-бағдарлар, пайым-көзқарастар және тұжырымдарға жол ашылды.

«Мәңгілік Ел» - ортақ мұра, ұлттық ділімізде ерте дүние тарихынан бабалар дүниетанымындағы ізгілік пен парасаттылықтың игілікті мекені. Рухы өршіл, жігер-қайраты аскақ, қайсарлы бабаларымыздың ерте дүние тарихынан елінің мүддесі мен тағдыры жолындағы қаншама қиын-қыстау тарихи сынақтарды бастан кешкен еді. Сол қиындықтарға карамастан алға қойған ұлы мақсат-мұрат – «Мәңгілік Ел» орнату жөніндегі асыл арман болған еді. «Мәңгілік Ел» - асқар таулар мен сағымы көлкіген сайын далада күн кешкен қарапайым қалың елдің көкірегіндегі мұраттар мен ізгі тілектерінің көрінісі. «Мәңгілік Ел» - түркілер дүниесінен бергі сана-сезімдегі жоғары мақсаты. «Мәңгілік Ел» - ата-баба танымындағы алға қойылған армандармен мүдделестік, мақсаттастық.

Ерте дүние тарихынан түркі қағандары өз иелігіндегі ұлыстардың әдет-ғұрыпы, наным-сенімдері, тіліне сыйластықпен қараған әрекеттері қазіргі таңда ұрпақтар сабақтастығымен қазақ халқының өмірлік ұстанымдарының көрінісі іспеттес рөл атқаруда. Түрлі ұлыстардың құтты мекен жеріне айналған еліміз бейбітшілік пен келісім рухының айғағы. Ел тарихындағы дана тұлғалардың сөзбен ғана емес, болашақ ұрпағының мұрат-мүддесі жолындағы тындырған іс-әрекеттерінің бастауындағы ізгі ниеті «Мәңгілік Ел» идеясымен дараланып тұрады. Кең далада еркін өмір кешкен өр мінез жандар үшін қашанда ұлы мақсаттарды жоғары қоя білгенін өмір тәжірибесі қорытқан рухани мұралардан ізгілік игілігі ретінде көзбен танып, көкірекпен қабылдай білуімізден көрінеді.

2014 жылдың 17 қаңтарында Елбасы Қазақстан халқы үшін өте маңызды «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»

[22] атты Жолдауын жариялады. Онда казак халқының мындаған жылдық тарихынан, Тәуелсіздік жылдары бастан өткерген казакстандық жолдан туындаған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы айтылды. Жолдауда «Мәңгілік Елді» ұлттық идея отандастарымыздың карастырылып отырған мәселелер бойынша басты бағдары бірлік, максаттастық тұрғысынан өз жауапкершіліктерімен белсене атсалысуға шақырды. 26.04.2016 ж. Қазақстан тарихында «Тәуелсіздік. Келісім. Болашағы біртұтас ұлт» деген тақырыпта Қазақстан халқы Ассамблеясының кезекті XXIV сессиясының қорытындысы бойынша «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық актісі жария етілді және қабылданды.

«Мәңгілік Ел» идеясының шығу тарихына келер болсақ, бұл көне түркілерден бастау алған идея үш тұғырлы түбірден тұрады деуге негіз бар. Оның алғашқысы, ерте дүние тарихындағы рухани мұрадан мирас болған ел бірлігі, ынтымақтастығы берік ел идеясы болса, келесісі – ғұлама философ Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» философиялық шығармасында және үшіншісі - Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік» дастанында өз мазмұнын тапқан еді. Тоныкөк – көне түркі даласын мекендеген бабаларымыздың мемлекетті даналықпен басқару идеясын ел тұтастығы мен бірлігінің кепілі ретіндегі рөлін максат-мүдде ретінде нық келтірілген. Бұл болашақ ұрпақ санасына елі, туған жерін қызғыштай қорғау жолындағы сенімге күш-қуат беріп, ұшы-қиырсыз кең даладағы еркіндікке деген құлшыныстың мән-мазмұнымен үндестікте көрініс береді.

Антика ойшылдарының шығармалары жетік меңгерген бабамыз Әл-Фараби түркі дәстүріндегі еркіндік, бостандық рухы түсінігінің философиялық теориялық маңызын жын-жақты ашып берген.

Әл-Фараби даналықты негізге ала отырып, адам қоғамын жан-жақты түрде зерттеді. Ол тіпті Аристотельдің пікірлеріне де толықтыру енгізіп, адам қоғамын өзінше талдады. Оның ойынша, қоғам неғұрлым үлкен болса, ол соғұрлым жоғары дәрежеде дамиды. Өйткені адамдардың өзара қауымдастығы, еңбек бөлінісі, рухани қарым-қатынастары бір-бірін толықтырып, Платон айытқандай, қоғамды, мемлекетті даналардың билеуіне мүмкіндік жасайды. Ал енді қоғам толық емес деп есептелетін себебі жолдағы уақытша аялдаған жерлердегі адамдар, яғни үнемі бір жерден екінші жерге көшіп жүретін көшпелілер жататын топтар. Мұндай жерлерде халықтың аз болуы мүмкін. Ендеше, ғылыми мәдениеттің өркендеуіне кедергілер де көп кездеседі. Бірақ Әл-Фараби жетілген қоғамға ерекше көңіл бөледі. Өйткені, қоғамдағы ең басты мәселе - рухани-

мәдени байлық бірінші орында тұрады. Қазақтың қыпшақ даласының кең жайылған көшпелі қоғамынан шыққан Фараби Платонның қоғамды ең жақсы ұйымдастыратын тек гректер болуы мүмкін деген көзқарасымен келіспейді. Бұл жерде біз Фараби ашып айтса да, өзі туып өскен сахарасының халқы мен қалаларының мәдениеті мен өнерінің жоғарғы сатыда екенін айқындап бергісі келгендігін ерекше сезінеміз. Міне, соның айғақты дәлелі - «Мәңгілік Ел» идеясы. «Ғұлама «Бакыт жолын сілтеу» трактатында адам баласының қалауымен болатын талпыныс нәтижесіндегі игілікті мақсаттарының ішінде ең пайдалысы – бакыт дейді. Оған қолы жеткен тірі пенде әр уақытта қанағат тұтуы керек. Мұндай пайымдаушылық әркімнің бакыт туралы ұғымын түрліше түсінікте қабылдауына әкеліп соғады (мысалы, байлық т.б.)» [18, 4-5 бб.].

Әл-Фарабидің пікірінше, бакытты көксеу әр адамнан өз бакытының шыңына жету жолының әдісі мен амалын табуды талап етеді. Әл-Фарабидің пікірінше, қоғамды дамыған түрде жетілдіру – «бакытка жетудің басты шарты». Фараби этикасындағы ең жоғары ұғым бұл – бакыт, яғни өмірде игілік атаулының бәрі осы бакыттың мазмұнында өз мәнін тапса керек. Демек, бұл игілік – адамның өзіне ғана қажетті игілік саналады.

Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты еңбегінің жалғасы іспеттес Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы идеямен үндестігін көреміз. Мән-мазмұнынан «әміршісін халқы сүйген, халқын әміршісі құт пен бакка бөлеген, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заманды, соған лайық мемлекет құруға деген құлшынысты білдіретін елдік сана философиясын көруге болады» [22, 179 б.].

Тарихымыздағы данағөй ақылмандардың ой-қарымынан, олардың тәжірибелік тағылымдарынан, ел билігін қолда ұстаған ер тұлғалардың, қайраткерлердің, ел, жердің мүддесін қорғаған батыр бабаларымыздың сөзі мен ісі сәйкес келген рухани мұрадағы ұрпақтар сабақтастығымен үндестікті танытады. Сол үндестіктің, жарасымдылықтың лебін «Мәңгілік Ел» түсінігінен танығандаймыз. Бабалардың мұраты - елді бакытка жеткізу, ізгілікті істермен астасып жатқан ұзақ ғұмырды кешуге жол сілтеу, ақыл-білімге деген құштарлықты ояту, дұрыс бағыт-бағдар беру, әрқашан да ар ождан тазалығын ұстана білу, даналардан қалған сөздерді ой көзімен тану, қабылдауға негізделген насихаттармен астасып жатыр. Бір қарағанда, жалынды сөздер іспеттес. Алайда, «жақсы сөз – жарым ырыс» демекші, мұның астарында ұрпақтардың көкірегінен, жүрек төрінен орын алса деген ниет, тілектердің тұрғаны айдан анық, яғни елін,

халкын бақытқа жеткізу мұраттары өз мазмұнын тапса керек. Осындай қағидаларды берік ұстану мақсатында болған.

Бұл әрбір адамның деонтологиялық (грекше deon – борыш және logos - сөз), яғни туған жер, елді мекені, Отаны, ата-жұрт тұрағы, ата-ана алдындағы адамгершілік қасиеттермен ерекшеленетін борыштылық сезім калпымен астасып жатыр.

Міне, ерте казак жерінде бір тағдыр және тарихи жадымен Ұлы Дала Елінің даңқты тарихы мен дәстүрлерін ұрпақтар сабақтастығы негізінде Тәуелсіздік туралы арманды жүзеге асыру барысында болашақ ұрпақ алдындағы қасиетті борыш - бейбітшілік пен келісімнің, бірлік пен тұтастықтың маңыздылығын тұғыр етіп, қоғам мен мемлекеттің жоғары мақсат-мүдделерін орындауда осы Мәңгілік Ел - патриоттық актісін қабылданған. Еліміздің тәуелсіздік тарихын жазудың жаңа белесін абырой, құрметпен орындау осы ұрпақтар үлесінде екендігі анық аталып өткен болатын. «Тәуелсіздік дәуірінен» бергі аралықта еліміз Болашағы Біртұтас Ел – «Мәңгілік Елді» құру жолында бірлік-ынтымақтастықтың арқасында табысты жетістіктерге қол жеткізді. Бұл «Мәңгілік Елдің» өзегіндегі негізгі басты ұғымдары ел-жұрттың игілікті өмірі, дендерінің саулығы, еңбек етуге деген құлшынысы, бейбіт өмір-ынтымақтастық, болашаққа нық сенім орныққандығымен нығырлана түседі. Сондықтан да, «Мәңгілік Елдің» мызғымас Жеті тұғырын нығайтуға, сақтауға, ұрпақтан ұрпаққа аманат ету – әрбір Қазақстан азаматының парызы, борышы.

«Мәңгілік Ел», бұл - Тәуелсіздік және Астана. Бұл Тәуелсіз Еліміздің символына айналған бас қаламыздың гүлденуі мен қуатының үстем болуы мемлекетіміздің жарқын болашағының көрінісі ретінде қарастырылады.

Мәңгілік Ел, бұл – құтты мекендегі бейбіт өмір және Қазақстан халқының бірауыздылық ынтымақтастығы. Қазақстандықтар үшін туған Отаны – бұл Тәуелсіз Қазақстан елі. Демек, қазақстандықтардың елі бір болғандықтан да «әр қайсысының жүрегінде – бір ел» түсінігі тұрғысынан бабалардан қалған жалпыадамзаттық дәстүрлерді сақтауға мүмкіндік беретін ұлы істері өз жалғастығын табатындығына сенім мол. Бұл «Бірлік болмай, тірлік болмас» деген ұлағатты сөздің мәнін дәлелдей түседі.

Мәңгілік Ел, бұл - зайырлы қоғам және рухани жетілгендік. Кең далада еркін өмір кешкен өр мінезді жандар үшін кашанда ұлы мақсаттарды жоғары қоя білгенін өмір тәжірибесі қорытқан рухани мұралардан ізгілік-игілігі ретінде көзбен танып, көкірекпен қабылдай білуіміздің көрінісі – рухани танымда түрлі конфессияаралық үлгілерінің түпқазығына айналуы тиіс.

Мәңгілік Ел, бұл - болашақта экономикалық өсімге бағытталған жаңашыл идеялар жетістіктері. Модернизация мен инновациялық дамуға бет алған біртұтас еліміз өз күш-қуатын дамытуда табиғат дүниесіне қатысты ықтияттылық, ұлы жетістіктерге апаратын білім-ғылым жолына ұмтылыстарды қолға алуды мақсат тұтады.

Мәңгілік Ел, бұл - жемісті еңбек ортасы. Алға қойылған мақсатты жүзеге асыру нәтижесінде зор табысқа жету - ұлттық бірліктің, соның ішінде әр қоғам мүшесінің еңбеккерлігінің көрінісі. Бұл бағытта жағдайдың бар болу мүмкіндіктері олардың еңбексүйгіштік және жауапкершілік, Еңбек Адамына құрмет сынды құндылықтардың тереңге бойлағанының кепілі, дәлелі.

Мәңгілік Ел, бұл - Ел тарихы, рухани және материалдық мәдениеті, ана тілін қадірлеу. Қазақ халқы ділінің негізгі кереметінің бірі - өзге халықтардың мәдениетін, дінін, салт-дәстүрлерін құрметтей білуі, ұлттық мәдениеттің, олардың өзара сұхбатқа ашықтығы, инновациялардың, өзара ықпал-әсерлерінің нәтижесінде қорлануы - жалпы қазақстандықтардың ұлттық дәулеті болып саналады.

Мәңгілік Ел, бұл - Мемлекетіміздің тарих сахынасындағы өзіндік бағыт-бағдарын ұстануы. Ұлттық қауіпсіздікті нығайту - өзін елінің патриоты санайтын әрбір азаматтың қасиетті парызы екендігі баршамызға түсінікті. «Мәңгілік Елдің» кастерлі құндылықтарын басшылыққа ала отырып, қоғамның тұрақтылығын нығайту және оның біртұтастығын қамтамасыз ету мақсатында еліміздің халықаралық аренада мойындалған беделін нығайта түсу жолында қажырлы еңбек жасау - әрбір Тәуелсіз Қазақстан елінің азаматының борышы болмақ. Бұл әрекеттердің барлығы ұрпақтар сабақтастығында болашаққа деген игілікті жалғастық үшін жасалынып жатқан саналы таңдау екендігіне сеніміміз мол демекпіз.

«Елдік тұтастықтың негізгі ұстанымы ұлттың рухын арттырушы, ынтықмақтастырушы және дәріптеу ұстаным тетігі ретінде рөлі зор. Жан дүние сезімі - рухани бастама арқылы ұлтаралық қатынасты бір арнаға бағыттаушы күш. Егер мемлекет халқы намысы жігерлі, рухы асқақтаған сайын ол ұлттық болашағы да зор әрі мықты болмақ. Бұл өз кезегінде, әлеуметтік, саяси және экономикалық дамуымыздың бағдары. Рухы мықты ел сол мемлекеттің өзіндік ерекшелігін танытатын, айбындылығын, дамуы жолдарының айқындылығын танытады. Еліміздің ұлттық рухын көтеру үшін ең алдымен, оның салт-санасын, туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілік сезімін, өзгерістер әрі жаңа белестерге, биіктерге қол жеткізу рухы,

бабалар құндылықтарын дәріптеу және насихаттау (тіл мен мәдениетке құрмет, имандылық, отбасы, ұрпақтар байланысы, патриотизм және төзімділік) - қоғамның рухани негізі ретінде негізгі басымдықтар болуы тиіс» [23]. Жаңа қазақстандық патриотизмнің басты мақсаты - қоғамдық келісімді сақтап нығайту. Бұл біздің мемлекет ретінде, қоғам ретінде, ұлт ретінде өмір сүруіміздің бұлжымас алғышарты. Қазақстандық патриотизмнің негізі - бұл барлық азаматтардың тең құқықтағы және олардың Отан абыройы үшін ортақ жауапкершілігі.

Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында еліміздің мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа ұмтылысы және осымен байланысты бұқаралық сананы өзгерту мәселесін көтереді. Осы бағытта алты арнайы жобаларға жеке де жете тоқталып өтеді. Және оған қол жеткізудің бағытын айқындау барысында бәсекеге қабылеттілікті арттыру – болашақ ұлттың табысты жетістігі екеніне назар аударады. Әр ел азаматтарын ұлттық және жеке байлықты қадірлей білуге, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашақты жоспарлауға, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеуге шақырады. Ұлттық сананы кемеліне жеткізуде, ұлттық бірегейлікті сақтауда, ең бастысы, сана-сезімнің көкжиегін кеңейту, ұлттық болмыстың өзегін сактай білуді алға тартады. «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылуды» көздейді. Әлемдік тілдерді игеруге ұмтылу - жаһандану үрдісіндегі басты талап екендігін атап өтеді. Бұл біздің ғаламдық үрдіске толыққанды араласуымызға жол ашатынына бағдар жасай отырып, әлемдік озық тәжірибе мен жетістіктерге қол жеткізуімізге мүмкіндік туғызатынына мол сенімін білдіреді.

Өзекті мәселелердің бірі - қазақ әліпбиінің жаңа нұскасын қабылдау мәселесін күн тәртібіне қояды.

Қазақ тіліне шетел ғалымдарының зерттеулерін аудару жобасын қолға алуды ұсынған болатын, әрі бұл жобаның алғашқы қадамы жүзеге асырылып, бүгінгі таңда бірқатар кітаптар шет тілдерінен қазақ тіліне аударылып, қолданысқа енген.

Әрі жұмыстың өз бетімен жіберуге болмайтындығын, мұқият ойластырып, халыққа дұрыс түсіндіру қажеттігіне баса назар аударады. Бұл бастама қазіргі таңда өз жемісін, нәтижелерін беруде. Туған жерге деген сүйіспеншілік Туған елге - Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласатындығын нығырлай түскен.

Төртіншісі, Жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру мәселесінің маңыздылығын атап өтеді.

«Тәуелсіздік дәуіріндегі» отандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аудару идеясын - «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асыру керектігін ұсынған болатын. Қазіргі таңда бұл жоба жыл сайынғы ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың қажырлы еңбектерінің «тарихы» ретінде өз көрінісін тапқан.

Елбасының пікірінше, ұлттық жаңғыру бұл – ұлттық сананың кемеліне жетуі деген сөз дей отырып, оның екі сипатын атап көрсетеді. Бастапқысы, ұлтымызға тән өзіндік ойлау қабілетінің шексіздігін таныту, көрсете білу. Әрі ұлттық болмыс негізінен танбай болашаққа нық сеніммен қарау.

Соған қарағанда, қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін деген сауалды қоя отырып, оған тереңінен жан-жақты жауабын өзі береді. Бұл жерде сырттан төніп тұрған жаңғырудың ішінен түрлі ұлт өкілдерінің даму үлгісінің адамзат баласына ортақ үлгісін жан-жақты, көп қырлы өнеге-үлгілерін ғана алып қарастыруда деген түсінік өте кате екендігін өмірдің өзі танытып отырғандығын көрсетеді. Әр уақытта кез келген мемлекет ешкімге ұқсамайтын дамудың қайталанбас үлгілерін туындататынына тоқтала келе, «ұлттық рухымыздың бойымызда мәңгі қалуға тиіс» екендігіне баса назар салады.

Қазіргі таңда рухани жаңғыру бұл – зерделі танымда ата-бабалар мұрасын тереңірек ұғынуға, ұлттық болмысымыздың тарихи тамыры болатын дүниелерді білуге деген ұмтылыс.

Ерте дүние тарихынан қалыптасып, дамып келе жатқан философиялық дүниетаным жалпыадамзаттық мәселелерді, дүние мен адамды рационалды түсіну ұмтылыстарының күрделенген формасы. Даму тарихының әр кезеңіндегі ұлы ойшылдардың дүниетанымдық көзқарастары тұрғысында адам мен қоғам арақатынасы сұрақтарына жауап іздеумен қатар, жауабын шығармашылық ізденістер нәтижесінде тауып та келген болатын. Философия – бұл адам болмысының рухани дүниесінің өзегі ретінде қоғам, оның мәні, тіршілік болмысы, табиғат, оны танудың ерекшеліктері, бір сөзбен, философиялық ұғымдарды қамтитын ілім. Адам болмысы рухани дүниесінің өзегі ретіндегі философияның дүниетанымдық маңызды қызметі осыдан келіп шықса керекті.

Өз кезегінде, философия адам және дүние, таным процесі мен болмыс мәселелері туралы ғана жалпы білім берумен шектеліп қана қоймайды, әрі қисынды ойлау дағдыларының қалыптасуына, адамның жеке тұлғалық шығармашылық-тәлімдік, мәдени-әлеуметтік қажетін қанағаттандыратын құндылықтарға деген ынтасын арттырады. Осы арқылы рухани мәдениетінің құрылуына жағдай жасайды. Дүниетанымдық ғылыми-теориялық негізде шығармашылыққа жол аша отырып, жастардың қоғамдағы рөлін анықтауда болашақ өмірдегі стратегиялық бағыт-бағдармен алған беталысын мақсаттастыққа негізделген өз өмір жолын табуға жетелейді.

Философияның қызметінің мақсат-міндеті мен арнаулы іске асатын негізгі қолданылу салалары сан қырлы, сол себепті мән-мазмұны күрделі, кең ауқымды мәселелерді қарастырады, саралайды және зерделейді. Соған карағанда, қарастырылып отырған мәселелердің дені жалпы білім беру тұжырымы студенттерге ғылыми ізденістегі зерттеуге, Елбасымыз ұсынған «бұқаралық сананы» өзгертуге ұсынған көзқарасы тұрғысынан жастардың бойынан сананың ашықтығын, ұлтымыздың тек өзіне ғана тән ділін, салт-дәстүрімізге негізделген ақыл ой парасаты, бабалар мұрасын игеру, әлеуметтік-саяси-рухани сұранысқа төтеп бере алатын қабілет, өмірге шынайы бетбұрыс, ысырапшылдыққа жол бермеу, үдерісті ой машығы, оқу-білімге құлшыныс сияқты ерекшеліктерге ұмтылыс, дәріптеу және насихаттау мәселелеріне бағыт-бағдар ұстанған.

Әрі білім алушылардың философиялық дүниені танып-білудің ерекше формасы жөнінде түсінік-қарымын қалыптастырып, олардың келешек кәсіби қызметтері аясында алған білімдерін шыңдау. Қашанда бабаларымыз жас ұрпақты ізгілікке баулып, шыңдаушы

болу - зор абырой екендігін есте естен шығармаса керекті. Сонымен қатар, салт-сананы бабалар дәстүрі аясында жаһандық уақытпен үйлесімде өрбіту, осы ауқымда қазіргі уақыт сұранысына сай философия пәнінің рөлін, орнын жан-жақты ұғыну, осы бағытта жастарға білім игеруіне дұрыс жол салып, өзіндік ойлау жүйесін, зерделеу-сараптауға деген бейімділіктерін жетілдіру, ақыл-ой парасатымен туындатушылыққа деген серпілісті жандандыру, жалындату – қазіргі тандағы негізгі міндеттердің бірі екендігін көрсету – басты мақсат-мүдде болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – 420 с.
2. Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридата дейін. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. - 216 б.
3. Сағатова Ә.С. Қазақ рухани дүниесіндегі даналық және үйлесімділік: Оқу құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2012.- 106 б.
4. Сағатова Ә.С. Тарихи санадағы рухани ізденістер // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. -2012. -№3 (67). – Б. 39 -45.
5. Есім Ғ. Фалсафа тарихы: (Оқулық-хрестоматия). – Алматы, 200. - 278 б.
6. Философия негіздері: Оқу құралы / С. Б. Балшекеев, Н.Ж. Сарсенбеков, М.Ө.Төлеуова. - Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2010. - 95 б.
7. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы: Антика философиясы. - Т.1. – Астана: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. –407 б.
8. Құнанбайұлы А. Қалың елім қазағым. Шығармалары. -Алматы: Жалын, 1995. -384 б.
9. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы: Қазіргі заман философиясының бастауы. – Т.3. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 412 б.
10. Жұртбаев Т. Дулыға: Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. -Алматы: Жалын, 1994. -К.1. -368 б.
11. Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. -180 б.
12. Сағатова Ә.С. Қазақ би-шешендерінің дүниетанымындағы ел мүддесі мен тағдыры: Монография. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2014. - 112 б.
13. Абай. Қара сөз. Книга слов. -Алматы: Атамұра, 2016. -198 б.
14. Дәдебаев Ж. Бөлтірік шешен. -Алматы: Ғылым, 1994. -144 б.
15. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. -Алматы: Жазушы, 1998 . -560 б.
16. Сағатова Ә.С. Қазақ даналығындағы рухани әлем // Қарағанды университетінің хабаршысы.Тарих. Философия. Құқық сериясы. - 2005. -№2 (38). –Б. 89-95. / Байділлаев М. Бес ғасыр жырлайды. - Алматы: Жазушы, 1984. -Т.1. -256 б.

17. Сағатова Ә.С. Ұлы дала рухын асқартатқан өршіл намыс: Монография. - Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2019.- 146 б.
18. Сағатова Ә.С. Қазақ мәдениетіндегі даналықпен жасалған адамгершілік көріністері // Шокан тағылымы – 17: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / КМУ. –Т. 1. – Көкшетау: КМУ баспасы, 2013. – 557 б.
20. Сейдімбек А. Күй және көшпелілер мәдениеті // Жұлдыз. -1991. - №2. -148-159 бб.
21. Риккерт Г. Тарих философиясы / *Риккерт, Г.* Философия истории. — СПб., 1908.
22. Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. -№11 (28235). -18 қаңтар 2014 жыл.
23. Түркі дүниесінің ойшылдары. 1-кітап. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. -508 б.
24. Қазақстанның ұлттық бірлігінің Доктринасы, 2010 ж.
25. Назарбаев Н.А.Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017 ж. <http://www.akorda.kz>.
26. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы. Орта ғасыр философиясы. Т.2. – Астана: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. –400 б.
27. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы: Қазіргі заман философиясы. Т.4. - Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2019. - 419 б.
28. Хесс Р. Философияның тандаулы 25 кітабы: монография. - Астана : «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2018. - 359 б.
29. Армстронг К. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны: монография. - Астана: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2018. – 421 б.

Оқу басылымы

**САҒАТОВА ӘСЕМ СЕРИКОВНА,
САРСЕНБЕКОВ НҰРСҰЛТАН ЖҰМАБЕКҰЛЫ**

ФИЛОСОФИЯ

Басылуға 29.04.2020 қол қойылды.
Пішіні 60x84 1/16. Көлемі 8,62 б.т.
Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 00168

ЖШС «Лантар Трейд»
Тел.: +7 702 251 02 17
e-mail lanatar2018@mail.ru
Алматы қаласы, Егизбаева 7В, офис 704.

Сағатова Ә.С., Сарсенбеков Н.Ж.

ФИЛОСОФИЯ

ТОО «Лантар Трейд»
Тел. 8-702-251-0217
e-mail: lantar2018@mail.ru

г.Алматы, ул. Егизбаева, 7В, оф. 704
Индекс: 050046